

NR 9 DECEMBER 2025 99 KR

AXESS

VETENSKAP / BILDNING / TRADITION

Helgspecial

VÅR ÄLDSTA TRADITION

– är att bryta mot den

Svante Nordin, Katarina Barrling, Edward Blom
& Tora Wall om västerländska vanor

32 EXTRA SIDOR OM HÖSTENS FACKBÖCKER

KOLUMN

Cecilia Nikpay om fördelen
med vänskapskorruption

TRADITION

Lars Lönnroth om den
skandalomsusade Lord Byron

FRIZON

Nathan Shachar minns
en intellektuell fyrbåk

LADDA NED VÅR APP

Dokumentärer, intervjuer och reportage med forskare och författare från hela världen – direkt i din mobil. Helt kostnadsfritt.

För dig som vill förstå världen.

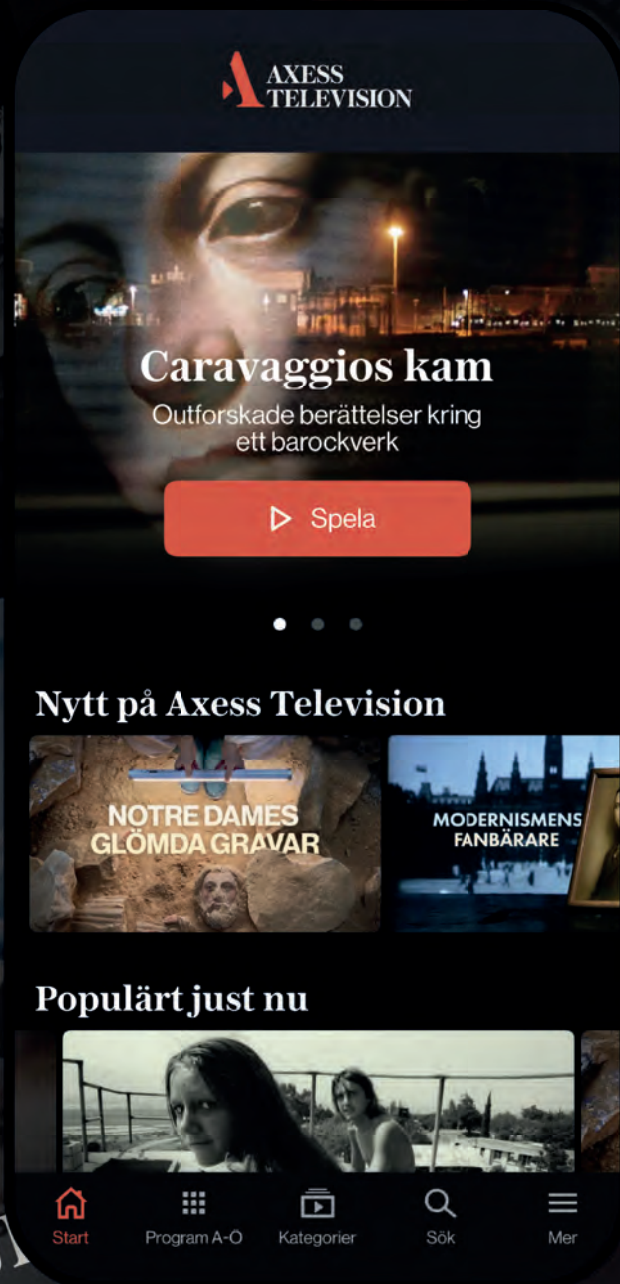
Hämta i App Store

Ladda ned på Google Play

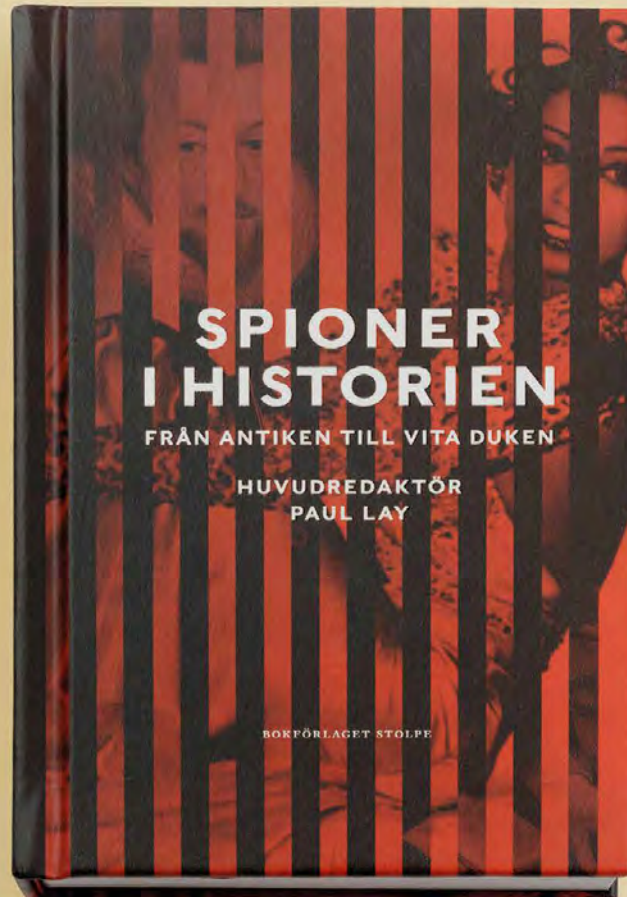

AXESS
TELEVISION

BOKFÖRLAGET STOLPE

Bildning, hantverk och skönhet

SPIONER I HISTORIEN

Från antiken till vita duken

HUVUDREDAKTÖR: PAUL LAY

Vårt intresse för spioner, både verkliga och fiktiva, verkar outtömligt. Men var och när började spioneriets historia och hur har spiongearbetet utvecklats genom århundradena? *Spioner i historien* är en samling porträtt av några av de mest berömda spionerna, men innehåller även några mindre kända och mer överraskande namn.

I den här volymen undersöker historiker, forskare och författare underrättelseverksamhet och spionage genom historien från den antika världen till kalla kriget och vidare till Putins, Trumps och Xi Jinpings tidsålder.

Översättare: Annika Hultman Löfvendahl och Jan Hultman.

LEDARE

Traditioner som överlevnad

NINA SOLOMIN
är chefredaktör
i Axess magasin.

”En uppsida med sjukdomen är att hon har glömt hur mycket hon alltid har avskytt sina födelsedagar.”

Min mor fyllde 90 nyligen och barn och barnbarn samlades på hemmet där hon numera bor. På bordet fanns två sorters tårtor, finporslin, blomsterbuketter och servetter. I taket hängde en stor, färgglad ballongbåge och i mitten av allt satt mamma och sken som en sol. Hon har sedan ett par år tillbaka diagnosen alzheimers men kommer ihåg sina barn – med visst stöd även sina barnbarn. En uppsida med sjukdomen är att hon har glömt hur mycket hon alltid har avskytt sina födelsedagar. Det har gjort dem lättare att bära för oss alla.

Hela hösten repeterade jag att det skulle bli 90-årskalas och till slut fastnade det faktiskt i hennes minne, även om siffran varierade en smula. Det blev i alla händelser ett härligt firande, som vi raskt bestämde oss för att göra till en tradition. (Fast en gång i halvåret. I hennes ålder bör man inte snåla på sådant.)

Dagen efter hade mamma glömt alltihop. Firandet var puts väck – och när man insisterade på att det hade ägt rum blev hon riktigt förargad. Så nu ägnar jag en liten stund varje vecka åt att visa bild- och filmbevis från släktkalaset. Hon uppskattar det lika mycket varje gång och jag tror att hon gradvis skapar ett minne av tillställningen.

Mammas liv har präglats av Förintelsen. Född 1935 mitt i Warszawa var hon tre år då tyskarna gick in i Polen och familjen flydde österut. Allt som de lämnade bakom sig 1939 utplånades – en judisk värld av människor, platser, kultur och språk. Hon överlevde kriget i Ryssland, men kom att leva hela sitt liv i skuggan av denna stora förlust. Detta var också huvudsakligen innehållet i den judiska identitet hon förde vidare: 1. Var stolt över ditt ursprung 2. Alla de våra mördades, allt är försvunnet.

Då hon själv vuxit upp i ett sekulärt, vänster-radikalt hem så var det inte mycket av den religiösa traditionen som hon kunde föra vidare. Kunskaperna om högtider och ritualer fick jag inhämta på annat håll. Hade det varit lättare för henne att finna sig till rätta i livet om hon kunnat mer om praktisk judisk tradition? Osäkert, eftersom just hon alltid har vänt sig emot kollektivism och påbud. Men för den judiska gruppen som helhet har traditionen historiskt varit avgörande för psykologisk och kulturell resiliens.

Som ung levde jag bland ultraortodoxa judiska chassider i Brooklyn (skildrat i boken *Ok, amen*). Deras samfund hade grundats av en ungersk rabbin som överlevt Förintelsen. Vad som efter kriget var en spillra utblottade, ensamma flyktingar, växte på ett par generationer till en barnrik och mycket traditionsbunden befolkning. Förutom det minutiösa iakttagandet av de religiösa påbudena och förbuden blev även sedvänjor från den gamla förkrigsvärlden, som att bära päls hatt eller äta en viss maträtt på sabbaten, närmast heliga.

I Sverige är de flesta judar sekulära. Man firar högtiderna som svenskar i allmänhet: den religiösa innebörden lite i bakgrunden och störst fokus på maten och det sociala. Jag har suttit vid påskmiddagar där intresset för att dryfta de filosofiska implikationerna av att judarna befriades från slaveriet i Egypten varit minst sagt svalt – däremot har receptet till kvällens *gefillte fish* varit föremål för långa och ytterst detaljerade diskussioner. Lite som en talmudisk utläggning, fast istället för referenser till rabbiner har det handlat om muntligt traderade recept som ärvts på mödernet.

I detta nummer av Axess har vi låtit fyra skribenter kommentera begreppet tradition. Idéhistorikern Svante Nordin konstaterar att den västerländska idétraditionens mest utmärkande drag är att bryta mot den rådande ordningen. Statsvetaren Katarina Barrling ser vårt kulturella och psykologiska behov av traditioner, etnologen Tora Wall sätter svenska seder och bruk i ett historiskt sammanhang och gastronomen Edward Blom beskriver matens roll för våra traditioner.

Har du egna tankar om detta ämne eller något annat i tidningen? Skriv till oss så kanske vi publicerar inlägget på vår brevsida. Mailadressen är: redaktionen@axess.se

God jul och gott nytt år! ■

Nina Solomin

P.S. Missa inte våra nya poddar *Axess Boksamtal* och *Axess Essä* – mer om dem på s. 10.

VARMT VÄLKOMNA TILL BOKFÖRLAGET STOLPES JULMARKNAD

Den 18 och 21 december bjuder Bokförlaget Stolpe in till julmarknad på NK Bokhandel. Förutom glögg och pepparkakor kommer det att finnas böcker till julklappspris.

Den 18 december klockan 17 gästar Tora Wall, författare till *Skogen*, *Traditioner och högtider* och *Folktrons väsen*, för att berätta om julens traditioner.

BOKFÖRLAGET STOLPE

bokforlagetstolpe.com

AXESS INNEHÅLL

Nr 9 DECEMBER 2025

4 LEDARE
Nina Solomin

6 INNEHÅLL
Axess i december 2025

8 SKRIBENTER
Medverkande i detta nummer

9 LÄSARBREV
Brev till redaktionen

SAMHÄLLE

12 YTTRANDEFRIHET
Dan Korn om den brittiska polisens censurer

14 DEMOKRATI
Inger Enkvist om hopp i Latinamerika

16 FINLAND
Charly Salonijs-Pasternak om säkerhetspolitik och Natomedlemskap

18 KOLUMN SUSANNA BIRGERSSON
Det gigantiska skärmexperimentet

19 KRIMINALVÅRDEN
Magnus Sandelin om att arbeta på ett svenskt fängelse

21 KOLUMN MIKAEL HOLMSTRÖM
Det var Ryssland som utvidgade Nato

22 DEBATT
Thomas Idergard om den kristna generation Z

FÖRDJUPNING

26 TRADITION
Svante Nordin om västvärldens långa historia av traditionsbrott

31 TRADITION
Katarina Barrling om vårt behov av samhörighet

35 TRADITION
Tora Wall om den svenska syntesen av folketro och religion

39 TRADITION
Edward Blom om hur maten till slut är allt vi har kvar

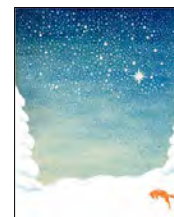
43 KOLUMN FREDRIK JOHANSSON
En upplyst värld på S-kansliet

VD **Kurt Almqvist**
Chefredaktör & ansvarig utgivare
Nina Solomin
Art Director **Johanna Jonsson**
Redaktörer **David Andersson, Blanche Sande** och **Jan Söderqvist**

Redaktionsassistent **Linnéa Backvall**
Marknadsassistent **Agnes Bergström**
Korrektur **Fredrik Rimmerfors**
Vinjettbilder **Johan Hörberg**

Redaktionsråd **Katarina Barrling, Louise Belfrage, Adam Cwejman, Torbjörn Elensky, Anna Victoria Hallberg** och **Sten Widmalm**
Repro och tryck **Printpool / Mukusala**
Kontakt **redaktionen@axess.se**
08-788 50 00

Omslag:
Sabina
Wroblewski
Gustrin

44 INTERVJU

Sofia Lilly Jönsson samtalar med Ylva Eggehorn om kristendom i kulturvärlden

FRIZON

48 PETER LUTHERSSON

Nathan Shachar minns en intellektuell fyrbåk

55 KOLUMN CECILIA NIKPAY

Vänskapskorruption och tillit går hand i hand

KULTUR

58 TRADITION

Lars Lönnroth om Lord Byron och hans översättare

62 CIVILISATION

Henrik Nilsson läser Virginia Woolf
Henrik Dalgard läser Fang Fang
Fredrik Gustafsson sågar Netflix
Jakob Sjövall om överturism

69 KOLUMN BENGT OHLSSON

Om hörbara skådespelare

71 FACKBOKSSPECIAL

Vi recenserar höstens sakprosa

KRITIK

103 RECENSIONER

Jonas Elvander om handelshinder
Ann-Sofie Dahl om en actionfigur
Håkan Lindgren om Östersjöstater minus Sverige
Benny Carlsson om den stora börskraschen
Torbjörn Elensky om att vara gisslan i Gaza
Karin Henriksson om USA:s högsta domstol
Erik W Larsson om vad vi tror oss veta

TILL SIST

125 VETT & ETIKETT

Edward Blom om hur man betar sig som folk under julhelgen

126 VÄRT ATT MINNAS

Tommy Olofsson läser Ragnar Jändels naturpoesi

128 BREV FRÅN ... ICA

Richard Swartz är på jakt efter två ton kaviar och eventuellt lite kattmat

129 STAD & STIL

Lars Anders Johansson är inte imponerad av Nackas nya trästad

130 KOLUMN KATARINA BARRLING

Vuxna skyfflar över ansvaret på barn

Prenumerationsärenden

Helår 9 nummer 799 kr
Två år 18 nummer 1 499 kr
Kundtjänst 08-12 10 62 27
axess@flowyinfo.se

Villkor axess.se/personuppgifter

Följ oss

Instagram @axessmagasin
Facebook @axessmagasin
X @axesspublishing
Du kan även läsa oss digitalt på Axess.se
Nästa nummer **9 februari**

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Insänt material kan lagras och publiceras elektroniskt.

AXESS SKRIBENTER

David Andersson

Författare och redaktör
i Axess

Linnéa Backvall

Redaktionsassistent i Axess

Katarina Barrling

Docent i statskunskap vid
Uppsala universitet

Susanna Birgersson

Fri skribent

Edward Blom

Gastronom och kultur-
historiker

Benny Carlson

Professor emeritus i
ekonomisk historia vid
Ekonomihögskolan, Lunds
universitet

Adam Cwejman

Politisk redaktör i
Göteborgs-Posten

Ann-Sofie Dahl

Docent i internationell politik
och Nonresident Senior Fellow
vid Atlantic Council

Henrik Dalgard

Frilansskribent

Moa Ekbom

Fil dr i latin

Torbjörn Elensky

Författare och skribent

Jonas Elvander

Doktorand i historia vid
Europeiska universitets-
institutet i Florens och
utrikesredaktör i Flamman

Inger Enkvist

Professor emerita i spanska
vid Lunds universitet

Lovisa Florin Holmsten

Litteraturvetare och
redaktionssekreterare
i Respons

Fredrik Gustafsson

Fil dr i filmvetenskap

Anna Victoria Hallberg

Fil dr i litteraturvetenskap

Erik Hedling

Professor emeritus i filmveten-
skap vid Lunds universitet

Karin Henriksson

Författare och journalist

Mikael Holmström

Journalist och författare med
inriktning på försvarsfrågor

Thomas Idergard

Katolsk präst

Erik Jersenius

Kulturchef på Fokus

Fredrik Johansson

Konsult och skribent

Lars Anders Johansson

Författare och journalist som
driver podcasten Budoar-
stämning

Sofia Lilly Jönsson

Kulturskribent

Dan Korn

Författare och rabbin

Lena Kåreland

Professor emerita i litteratur-
vetenskap vid Uppsala
universitet

Erik W Larsson

Läkare och frilansskribent

PJ Anders Linder

Senior rådgivare i Axel och
Margaret Ax:son Johnsons
stiftelse för allmännyttiga
ändamål

Håkan Lindgren

Journalist och kritiker

Lars Lönnroth

Professor emeritus i litteratur-
vetenskap

Cecilia Nikpay

Ekonom och journalist
i Affärsvärlden

Henrik Nilsson

Författare och essäist

Svante Nordin

Professor emeritus i idé- och
lärdomshistoria vid Lunds
universitet

Bengt Ohlsson

Journalist och författare

Tommy Olofsson

Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Carl Rudbeck

Fil dr i litteraturvetenskap

Torsten Rönnerstrand

Docent i litteraturvetenskap

Kim Salomon

Professor emeritus i historia

Charly Salenius-Pasternak

Vd på Nordic West Office
och tidigare forskare på
Utrikespolitiska institutet
i Helsingfors

Blanche Sande

Redaktör i Axess

Magnus Sandelin

Kriminalvårdare och före
dessa journalist

Nathan Shachar

Journalist och författare

Jakob Sjövall

Statsvetare och frilansskribent

Richard Swartz

Journalist och författare

Nils Johan Tjärnlund

Vetenskapsjournalist och
författare

Tora Wall

Folklorist och författare

Gunnar Wetterberg

Historiker och författare

RED@AXESS.SE

Brev till redaktionen

Är du glad eller upprörd över något du läst i Axess? Eller vill du lägga till något i ämnet? Skriv till oss: red@axess.se

Alla brev nedan rör artikeln "Sverige – ett verktyg under Vietnamkriget" av Perry Johansson, nr 8/2025.

Var är källorna?

Läste med stort intresse om hur Sverige blev ett verktyg för Nordvietnams kommunistparti (och, får man förmoda, dess uppbackare Kina och Sovjet). Med tanke på den tuffa vinklingen, och det kontrarianska anslaget i historieskrivningen, blir man mycket nyfiken både på källorna och på vilken existerande version av kopplingarna mellan Hanoi och Vietnamopinionen som Perry Johansson polemiserar mot, eller eventuellt knyter an till. Historikern Gunnar Åselius har till exempel skrivit om hur en falang inom UD kom att snedvrider den officiella synen. Men jag hittar ingen annan referens än till "forskning" i allmänhet och några dokument från Kinas UD. Svagt för att vara i en tidskrift med Axess ambitioner.

Bo Pettersson

Här är källorna!

Min artikel är inte tufft vinklad, "kontrariansk" eller polemisk. Den behandlar ett utforskat perspektiv på varför hållningen till Vietnamkriget utvecklades som den gjorde. Som jag skriver: "Vad som däremot sällan har belysts är hur aktivt Nordvietnam – och i bakgrunden även Kina – agerade för att påverka svensk opinion."

Internationellt har forskningen sedan länge rört sig i just denna – man kan faktiskt kalla den postkoloniala – riktning, där (Nord-)Vietnam betraktas som en aktivt handlande aktör i kriget. Se till exempel Lien-Hang T. Nguyens *Hanoi's War. An International History of the War for Peace in Vietnam*. Att Hanois krigföring inte bara avgjordes på slagfältet, utan i hög grad genom diplomati och utlandspropaganda, har forskare

som Robert Bringham och Harish Mehta tydligt visat.

Jag har fört denna ansats vidare genom att undersöka den så kallade Vietnamrörelsens uppkomst och funktion. Av praktiska skäl har fokus legat på Sverige, men mina resultat väcker också frågan om liknande mönster kan återfinnas i andra västländer. För den som vill fördjupa sig ytterligare i forskningsläget och i min egen studie av Sveriges roll i detta sammanhang rekommenderar jag min artikel "Hanoi's Diplomatic Front in Sweden: Communist Propaganda Strategies in the Vietnam War" i *Contemporary European History* (2021). Fler lästips är Carl-Gustaf Scotts *Social Democracy and the Vietnam War*, Gunnar Åselius *Vietnamkriget och de svenska diplomaterna* och Kim Salomons *Rebeller i takt med tiden – FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*.

Perry Johansson

Historielöst om Vietnamrörelsen

Perry Johansson gav nya infallsvinklar på hur kinesisk och nordvietnamesisk påverkan var ett dolt inslag i det svenska motståndet mot Vietnamkriget. Men undertexten – att allt motstånd hade sina rötter i denna påverkanskampanj – är historielös. Det var många som i grunden var USA-vänner och ändå var upprörda över USA:s krigföring. Det man upprördes över var inte minst avlöningen av skogarna med "Agent Orange" och som också skadade människor. Det var Son My-massakern, ett massmord på hundratals kvinnor och barn. Det var användandet av napalm mot civilbefolkningen. Det var julbombningarna, de omfattande bombningarna av civila mål i december 1972. Det svenska motståndet hade i mångt och mycket sin grund i dessa och liknande krigshandlingar. Och

man delade för övrigt sitt motstånd med protesterörelsen i USA.

Håkan Jenner

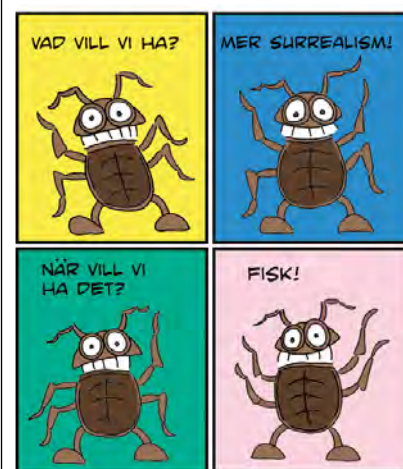
Föredömlig artikel!

Det finns goda skäl till en revidering av den svenska bilden av Vietnamkriget som en kamp mellan det imperialistiska USA och en hjältemodig bondebefolkning. När kommunisterna till slut segrade och USA drog sig ur flydde miljoner vietnameser från sitt "befriade land" på båtar med stor risk för sina liv eftersom en brutal enpartistat uppstått i Sydvietnam. I Sverige var intresset för båtflyktingarna då svagt och de tidigare så engagerade Vietnamaktivisterna knäpptysta. Med båtflyktingarna krackelerade det i Sverige förhärskande narrativet om Vietnamkriget. Denna berättelse hade till stor del byggts upp med hjälp av Hanois skickliga propagandaapparat, vilket Perry Johansson föredömligt visar i sin artikel.

Martin Wettmark, Göteborg

En kopp Kafka

av Mikael Fuchs

AXESS PODD

INTRESSANTA BOKSAMTAL INLÄSTA ESSÄER

Lyssna i din
podd-app

AXESS BOKSAMTAL

Årets fackböcker på scen.
I 16 avsnitt intervjuar Adam
Cwejman, PJ Anders Linder,
Lotta Gröning och Nina Solomin
författarna till de mest
intressanta titlarna 2025.

PJ Anders Linder i samtal med:

- Tobias Billström om hans politiska självbiografi
- Hugo Nordland om Gustav III
- Lars Peter Fredén om att cykla till Ukrainas front

Nina Solomin i samtal med:

- Sakine Madon om yttrandefrihet
- Lena Andersson om kärlek
- Carl Henrik Carlsson om Sveriges förste jude
- Lars Trägårdh om litteraturkanon och USA

Katarina Barrling i samtal med:

- Hans-Gunnar Axberger om svenska domstolar

Lotta Gröning i samtal med:

- Fredrik Sjöberg om Bruno Liljefors
- Ulf Danielsson & Björn Ranelid om livet
- Svante Nordin om västerlandets filosofi
- Katarina Barrling om avvikare i Sverige

Adam Cwejman i samtal med:

- Martin Kragh om Ryssland
- Johan Tralau om deckarmysterier i Uppsala
- Lisa dos Santos om svenska gangsters
- Hanne Kjöllér om polisens kris

AXESS ESSÄ

Inlästa essäer och krönikor
från Axess magasin.

Thomas Gür om flyktingkrisen,
Jojje Olsson om Apples olyckliga affär
med Kina, Filippa Mannerheim om
barns läsning och Björn Linell om
Karl Marx, med flera.

www.axess.se/podcasts →

AXESS

VETENSKAP
BILDNING
TRADITION

SAMHÄLLE

AKTUALITET / DEBATT / FÖRDJUPNING

FOTO: GETTY IMAGES

Finlands sak
är vår. Läs mer
på s. 16.

AKTUALITET

- ✦ **Dan Korn** om den brittiska polisens censurer.
- ✦ **Inger Enkvist** om hopp i Latinamerika.
- ✦ **Charly Salenius-Pasternak** om det finska Natomedlemskapet.
- ✦ **Magnus Sandelin** om att arbeta på ett svenskt fängelse.

DEBATT

- ✦ **Thomas Idergard** om den kristna generation Z.

FÖRDJUPNING/TRADITION

- ✦ **Svante Nordin** om västvärldens långa historia av traditionsbrott.
- ✦ **Katarina Barrling** om vårt behov av samhörighet.
- ✦ **Tora Wall** om den svenska syntesen av folktro och religion.
- ✦ **Edward Blom** om hur maten till slut är allt vi har kvar.

STORBRITANNIEN

Bye-bye, brittisk yttrandefrihet?

I Storbritannien behöver man inte ens ha sagt något olagligt för att polisen ska knacka på dörren.

Av Dan Korn

Den 1 september i år anlände den irländske manusförfattaren Graham Linehan med flyg från sitt hem i Arizona till Londons storflygplats Heathrow. Där väntade fem beväpnade poliser på honom och han arresterades.

Om man delegerar fem poliser för att gripa en ensam man i 50-årsåldern måste det handla om något särskilt allvarligt. Linehan är mest känd för tv-serien *Father Ted*. På senare år har han blivit en av de mest uttalade kritikerna av transaktivism. Och det var den kritiken som föranledde arresteringen. I april i år twittrade han att om en transkvinna – med andra ord en biologisk man som identifierar sig som kvinna – går in i ett rum endast avsett för kvinnor, begår han ett våldsamt övergrepp. ”Ställ till med en scen, kalla på polis och, om inget annat hjälper, slå honom på kulorna.”

Linehan fick vänta en längre tid i en cell och blev så förd till förhör. När den förhörande polisen använde uttrycket ”trans” frågade Linehan vad han avsåg med det. ”Människor som känner att deras genus är ett annat än det som bestämdes vid födseln”, sa polisen. ”Bestämdes vid födseln?” sa Linehan. ”Vårt kön behöver inte bestämmas.” Polisen sa att det där var en definitionsfråga och Linehan svarade att polisen använde aktivistspråk.

En sjuksköterska kom och tog Linehans blodtryck. Pulsen låg på över 200, en farligt hög nivå som kan leda till stroke. Han fördes därför till en akutmottagning. Läkarna menade att det höga blodtrycket berodde på stress i kombination med den långa resan. Linehan själv hade en annan

”Vid husrannsakan fann polisen förfärliga ting, som tidskriften *Spectator* och Douglas Murrays bok *The War on the West*.”

uppfattning. Han menade att det nu gått så långt att det blivit förenat med livsfara att använda sig av sin yttrandefrihet.

Linehan släpptes mot borgen på villkor att han inte twittrade om det. Senare meddelades att åklagare beslöt att lägga ner fallet och i oktober kom beskedet att Londonpolisen kommer att sluta utreda vad de kallar ”non-crime hate incidents”.

Hur det blir med den saken återstår att se. Antalet briter som har kallats till förhör för att ha skrivit något olämpligt i sociala medier är skyhögt. I de flesta fall leder det bara till en tillsägelse, men det räcker för att man ska känna att George Orwells framtidsvision i 1984 börjar bli verklighet. År 2023 arresterades i Storbritannien 12 183 personer för ”stötande inlägg” på sociala medier.

Så här berättar en av mina brittiska svärsöner:

– Jag blev uppringd av en människa som presenterade sig som polis och ville att jag skulle komma till polisstationen vid en viss tidpunkt. Han sade inte vad

det gällde och innan jag gick dit var jag jättenervös. Så visade det sig att de ville fråga mig om en kommentar jag skrivit i en privat Whatsappgrupp. Någon i gruppen hade tydligen gjort en skärmdump av min kommentar och den bedömde poliserna som rasistisk.

Den brittiska polisen anses av många kritiker vara smärtsamt inkompetent. Förtroendet för poliskåren låg under 50 procent i somras och efter ytterligare allvarliga missar under hösten lär förtroendet inte ha ökat.

Det finns en form av polisiär prokrastinering. För att inbilla sig själv och andra att man bekämpar brottslighet utreder man med stor möda bagatellartade småbrott, samtidigt som de stora bovarna går fria. Den konservativa parlamentsledamoten Toby Young, som grundat och leder organisationen Free Speech Union, ger ett exempel. År 2024 greps bara 11 procent av alla förövare av sexuellt våld i England och Wales, vilket är en kraftig nedgång från tidigare år. Samtidigt lägger polisen stora resurser på att arresterar och förhöra personer för yttrandefrihetsbrott – 33 personer om dagen grips. Man kunde tro att detta skulle leda till att fler personer lagförs som ett resultat av detta, men antalet som döms har faktiskt minskat, ett tecken på polisens övernitiskhet.

När den vill kan polisen alltså vara effektiv. I november 2023 i kölvattnet efter massakern i Israel den 7 oktober stormade en folkmassa en flygplats i Dagestan och letade efter judar. Den pensionerade polisen Julian Foulkes twittrade, apropå det och de pågående massdemonstrationerna i London, att det väl snart skulle hända att en

folkmassa stormade flygplatsen Heathrow för att leta efter judar.

Det skulle han inte ha skrivit. Hela 26 personer läste inlägget, varav många förmodligen hans tidigare kolleger vid poliskåren i Kent. De ryckte nämligen ut med en sex man stark styrka, satte handklovar på den 71-årige Foulkes och gjorde husrannsakan hemma hos honom. De arresterade honom för brott mot Malicious Communications Act, på svenska ungefär ”lagen om skadlig kommunikation”.

Vid husrannsakan fann polisen förfärliga ting, som tidskriften *Spectator* och Douglas Murrays bok *The War on the West*. Detta kommenterades med att den gamle polisen hade ”very Brexit things”, vilket tydligen uppfattades som att han var någon sorts extremist. På något sätt måste det ha undgått dessa poliser att en majoritet av brittena röstade för brexit.

Foulkes arresterades och fördes till polisstationen för långa förhör. Han frisläpptes efter några timmar mot borgen men var tvungen att återvända till polisstationen en vecka senare för att motta en varning.

I mitt hem i Salford, som är en del av Manchester, får vi titt som tätt besök av polisen. Vårt hus har nummer 3 på gatan, men i lägenhet nummer 3 i ett hyreshus en bit bort bor en kvinna som ofta kallar på polis och ambulans, alltid mitt i natten. Ideligen går poliserna fel och knackar på hos oss. Vid flera tillfällen har de brutit sig in när vi inte varit hemma. Det är tur att polisen inte undersökte mina bokhyllor och mitt skrivbord, där tidskriften *Spectator* ligger och där Douglas Murrays bok *The War on the West* står med en personlig dedikation till mig.

Arresteringen av Linehan handlade alltså om inlägg han skrivit från sitt hem i USA, inget som borde angå brittisk polis. Bara några dagar efter hans arrestering höll en juridisk kommitté i den amerikanska kongressen en särskild, fyra timmar lång session för att utreda europeisk inblandning i försök att undertrycka det fria ordet i USA.

Vad som orsakade detta möte var ett brev som EU-kommissionären Thierry Breton skrev till Elon Musk den 12

Att ha fel tidningar hemma är suspekt i polisens ögon.

”De styrande inom politik och medier har i allt större utsträckning börjat se det som sin roll att uppfostra folket att tänka rätt.”

augusti i fjol. Musk hade då kritiserat brittiska myndigheters uppenbara vilja att sopa under mattan skandalerna med gäng, nästan uteslutande bestående av män med pakistansk bakgrund, som groomade unga brittiska flickor till att bli vad som bara kan beskrivas som sexslavar. Musk planerade att på sin plattform X intervju Donald Trump, då presidentkandidat. Breton skrev att om intervjun ägde rum skulle EU-kommissionen använda alla tillgängliga medel för att förhindra att den visades, för att ”protect EU citizens from serious harm”.

Musk twittrade alltså om brittiska groominggäng och tänkte intervju Trump. Det ena handlade om Storbritannien, det andra om USA. Inget av det hade med EU att göra. Ändå ville

Thierry Breton förhindra att Musks fria ord spreds till EU-medborgare, eftersom dessa kunde ta allvarlig skada av det.

Ett drygt år senare, i november, exploderade en medial bomb. BBC hade vid flera tillfällen klippt samman Donald Trumps tal den 6 januari 2021, då han avgick som president, så att det verkade som om han uppmanade till stormningen av Kapitolium samma dag.

Efter hand avslöjades den ena skandalen efter den andra, där BBC lagt nyheter till rätta och medvetet förfalskat så att berättelser passade deras agenda. Den inskränkta yttrandefriheten och BBC:s avslöjade fusk verkar ingå i samma fenomen. Självfallet har nyhetsrapportering aldrig varit helt befriad från underliggande åsikter, men på senare år har viljan att styra människors tankar ökat dramatiskt. Ställda inför fenomen som Brexit, valet av Donald Trump och de framväxande populistiska partierna i nästan varje europeiskt land har de styrande inom politik och medier i allt större utsträckning börjat se det som sin roll att uppfostra folket att tänka rätt.

En betydligt bättre metod hade varit att försöka förstå vad det är som gör att gapet mellan elitens sätt att tänka och folkets har vidgats. ■

Dan Korn är författare och rabbin.

DEMOKRATI

Nytt hopp i Latinamerika

Den nya konfliktlinjen på kontinenten går mellan demokratier och diktaturer – och det ser ljust ut för de förra.

Av Inger Enkvist

Det pågår stora förändringar i det politiska landskapet i Latinamerika. I oktober förlorade det bolivianska socialistpartiet MAS makten efter 20 år till mittenpolitikern Rodrigo Paz. Samma månad vann Argentinas libertarianske president Javier Milei en övertygande seger i mellanårsvalet. På ytan kan det se ut som en högervåg, men i själva verket är det något mer genomgripande som pågår.

För att orientera sig i vad som händer i världsdelen kan man luta sig mot en bolivianskfödd professor i statsvetenskap, idag baserad i USA, Carlos Sánchez Berzaín. Han är just nu en av de mest eftersökta politiska kommentatorerna när det gäller geopolitik i Latinamerika och hittas lättast på Youtube, där han i intervjuer sammanfattar decennier av studier i geopolitik. Han menar att 2025 kommer att ihågkommas som ett märkesår då Latinamerika valde en ny väg. I sina analyser återvänder han till ett par grundläggande observationer:

För det första: Motsättningen idag gäller demokrater/antidemokrater – inte höger/vänster, nord/syd eller fattig/rik.

För det andra: Demokratierna utsätts idag för ett intensivt hybridkrig av icke-demokratiska krafter.

För det tredje: De auktoritära regimerna i Latinamerika ska kallas kriminella därför att de använder våld för att terrorisera sin befolkning. De suger ut sitt folk ekonomiskt och använder resurserna för att hålla sig själva kvar vid makten. De säger sig företräda folket fastän de i själva verket inte respekterar de mänskliga rättigheterna och inte upprätthåller rättsstaten. Dessutom samarbetar de med kriminella grupper,

FOTO: GETTY IMAGES

Demokratin tycks vinna mark i länder som Argentina och Bolivia. På bild: en boliviansk kvinna röstar i presidentvalets andra valomgång i oktober 2025.

”På ytan kan det se ut som en högervåg, men i själva verket är det något mer genomgripande som pågår.”

i Latinamerika ofta förknippade med narkotika.

Sánchez Berzaín påminner om att när 1990-talet gick mot sitt slut fanns bara ett enda icke-demokratiskt land i Nord- och Sydamerika, nämligen Kuba. Kuba hade sedan revolutionen 1959

bortsett från mänskliga rättigheter för sin befolkning samt stöttat omstörtande rörelser i Latinamerika och Afrika. Efter Sovjetunionens fall 1991 såg den kommunistiska regimens dagar på Kuba ut att vara räknade, samtidigt som narkotikahandeln var på tillbakagång i hela Sydamerika.

Vad hände? Brasiliens Lula da Silva hade redan 1990 tagit initiativ till Foro de São Paulo för att tillsammans med Kuba stödja ”det tjugoförsta seklets socialism”. Verksamheten fick fart när Hugo Chávez kom till makten i Venezuela 1999 och kunde disponera landets betydande oljeinkomster. Castro bidrog med erfarenhet från Kuba av att ”kontrollera”

en befolkning, Chávez med pengar och Lula med politiska kontakter över hela världen.

Pengar började distribueras till revolutionära partier, samtidigt som det demokratiska systemet undergrävdes av pengar från knarkkarteller. Den ena efter den andra av Kubas bundsförvant kom till makten. Kartelledare har nu inför domstol i USA erkänt att de har mutat guvernörer och parlamentsledamöter och bidragit till kampanjkassorna för presidentkandidater i olika latinamerikanska länder.

Sánchez Berzaín skiljer på diktatoriska stater och stater som är demokratier men uppvisar auktoritära drag, exempelvis saknar ett helt oberoende rättsväsen. Till de diktatoriska räknar han Kuba, Venezuela, Bolivia och Nicaragua. Bland dessa har Bolivia nyligen återvänt till demokratiernas skara.

Till stater med auktoritära drag räknar han bland andra Brasilien under Lula da Silva, Argentina under paret Kirchner, Ecuador under Rafael Correa, Honduras under Xiomara Castro och till viss del Chile, Colombia och Mexiko. Också i den här gruppen har förändringar skett nyligen. Argentina och Ecuador har nu demokratiska ledare och i Chile visar första omgången av presidentvalet att det sittande partiet har svagt stöd, medan den som sannolikt vinner den andra omgången, José Antonio Kast, inte sympatiserar med Kuba. Stödet för Gustavo Petro i Colombia är svagt inför valet nästa år. På tal om icke-demokratiska tendenser har två presidentkandidater till och med mördats i Ecuador och Colombia på senare tid.

Kuba har spelat en central roll i utvecklingen av diktaturer och auktoritära stater efter år 2000. Venezuela, Brasilien och Bolivia är mycket större och rikare än Kuba, men de har betett sig som satellitstater till landet. De betar sig dessutom brottsligt, påminner Sánchez Berzaín – använder godtyckliga arresteringar, försvinnanden och mord men försöker ha en demokratisk fernissa genom att anta lagar som gör övergreppen ”lagliga” och byta ut domare som inte är lojala mot regimen. Politisk förföljelse och ekonomisk misär skapar flyktningvågor som destabiliserar de demokratiska

”Kuba har spelat en central roll i utvecklingen av diktaturer och auktoritära stater efter år 2000.”

länderna och gör det svårt för dem att klara bostadsförsörjningen och att hålla kvaliteten i utbildning och sjukvård.

Hur har den här utvecklingen varit möjlig? Fidel Castro insåg vid Sovjetunionens fall att det inte skulle gå att besegra de kapitalistiska staterna med militära medel. Kuba upprätthöll kontakten med Ryssland, Kina och Iran men började också genom Foro de São Paolo att försvaga demokratiska länder genom att skapa interna konflikter och öppna nya ”fronter”, som feminism, genusfrågor och ursprungsbefolkningens rättigheter. Man använder skickligt demokratiernas lagstiftning om yttrandefrihet för att skapa tryck genom gatudemonstrationer och få regeringarna ifråga att framstå som svaga, vilket förbereder för acceptans för auktoritära rörelser.

Kriget i Ukraina är en påminnelse om att icke-demokratiska länder samarbetar. De är olika sinsemellan men har de demokratiska länderna som en gemensam fiende. Tyvärr har de även lyckats ”äta sig in” i multinationella organisationer. Sánchez Berzaín tar upp det som hände 2005 i Organisationen för amerikanska stater (OAS), som antas stå som garant för demokrati. När Costa Ricas före detta president Miguel Ángel Rodríguez tillträdde som ny ordförande utsattes han för en smutskastningskampanj om påhittad korruption och tvingades avgå. Detta kombinerades med initiativet Petrocaribe, i vilket Venezuelas dåvarande president Hugo Chávez gav småstater i Karibiska havet olja i utbyte mot lojalitet.

På så sätt lyckades Chávez och Castro samla tillräckligt många röster i OAS för att få chilensen Miguel Insulza utsedd till ordförande. Under dennes tioåriga ledarskap visade organisationen overseende gentemot auktoritära regimer – något som också president Barack Obama gjorde vid OAS-mötet 2009 när han ”sträckte ut en hand” till Kuba och på så sätt normaliserade den

äldsta diktaturen i världsdelen.

Dagens USA-politik är annorlunda. USA har uttalat att om OAS inte börjar göra vad den är avsedd för, nämligen att försvara demokratin, tänker USA dra sig ur. Detta är ett allvarligt hot eftersom USA står för mer än 50 procent av organisationens budget.

Blir 2025 ett märkesår? Sánchez Berzaín understryker att det som hänt efter år 2000 inte är någon annans fel än latinamerikanernas eget, och att de nu har två stora problem: ekonomin och säkerheten. Kriminaliteten har antagit sådana proportioner att demokratierna förstår att de måste försvara sig. Det ena landet efter det andra i södra Sydamerika har röstat för förändring, senast bolivianerna, argentinarna och chilensarna i första valomgången.

Tendenserna pekar åt rätt håll för demokratianhängare. Den demokratiska oppositionen i Venezuela vann valet den 28 juli 2024 och har kunnat bevisa sin seger, men president Nicolás Maduro vägrar att avgå. När han faller kommer detta med största sannolikhet att sätta igång ytterligare förändringar i länderna runt Karibiska havet. Colombianerna hävdar att man ska skilja på deras land och vad deras antidemokratiske president Gustavo Petro säger och gör. Ecuadoriansk och colombiansk polis har efter hand kommit långt i jakten på dem som gett uppdragen till de senaste politiska morden.

Mexikos president Claudia Sheinbaum försöker att inte ta ställning, men det blir allt svårare. Hon skickar olja till Kuba, men har också utlämnat ett flertal fängslade kartellmedlemmar till USA.

Kort sagt är det i högsta grad befogat att tala om en ny geopolitisk situation i Latinamerika – och det rör sig om goda nyheter för demokratin. Äntligen får vi något att glädjas åt i världspolitiken. ■

Inger Enkvist är professor emerita i spanska vid Lunds universitet.

FINLAND

Natomedlemmen som visar vägen

Övningsverksamheten har intensifierats och försvarsindustrin går som tåget. Vår östra granne har tagit ledningen i Natos norra försvarsstruktur.

Av Charly Salonijs-Pasternak

I försvarssamarbetet både ger och får Finland”, fastslog Finlands president Alexander Stubb vid öppnandet av 2025 års nationella försvarskurs i Helsingfors, där representanter för olika samhällssektorer möts för att förbättra samarbetet vid undantagsförhållanden. Som exempel nämnde han hur Finland tidigare under hösten skickade en militär enhet till Danmark för att hjälpa till med att säkra danskt luftrum mot drönare. ”Vi är en säkerhetsleverantör”, fastslog presidenten.

Termen säkerhetsleverantör har blivit något av ett slagord i den finländska säkerhetspolitiken. USA:s president Donald Trump har satt allt starkare press på Europa att stärka sitt eget försvar inom ramen för Nato: ”Om de inte betalar kommer jag inte att försvara dem.” Vid Natotoppmötet i Haag sommaren 2025 antog Natomedlemmarna målet att inom tio år spendera 5 procent av bnp på försvaret – 3,5 procent på militärt försvar och upp till 1,5 procent på försvarsrelaterade investeringar i resiliens eller industriell bas.

Det var inte bara ett svar på ett direkt krav från president Trump, utan ett uttryck för en europeisk vilja att ta större militärt ansvar.

Alexander Stubb har profilerat sig som en förespråkare för just detta. Han har drivit linjen att Europa bör ta ett större ansvar såväl för den egna försvarsförmågan som för Natosamarbetet och stödet till Ukraina. Det knyter an till en bredare finländsk opinion. Beslutet att söka Natomedlemskap våren 2022 var en historisk vändpunkt, men också en manifestation av landets långsiktiga säkerhetskultur.

FOTO: GETTY IMAGES

Finland spelar en avgörande roll i Natos norra försvarsplanering.

”Den finska försvarsdoktrinen bygger på ett antagande om fortsatt geopolitisk osäkerhet och långvarig konfrontation med Ryssland.”

När Ryssland utvidgade sitt krig mot Ukraina svängde opinionen snabbt till förmån för medlemskap och Finland agerade genom att ansöka om medlemskap. Målet var inte att lösa akuta hot, utan att långsiktigt stärka försvars- och

avskräckningsförmågan – och därmed också bidra till hela Europas säkerhet, det vill säga att vara en säkerhetsleverantör. Detta har i sin tur visat sig gynna Finland, såväl politiskt som ekonomiskt och säkerhetsmässigt.

Den finska försvarsdoktrinen bygger på ett antagande om fortsatt geopolitisk osäkerhet och långvarig konfrontation med Ryssland. Det medför ett behov av att kunna stå emot både hybridpåverkan och industriellt storskaligt krig. Den ökande försvarsbudgeten är ett led i detta; 2024 passerade Finland 2 procent av bnp till försvaret och har sedan dess signalerat betydligt högre ambitioner i linje med Natos beslut i somras. Ett annat led är en anpassad lagstiftning. Juridiska hinder för allierad

närvaro, övning och logistik har i stort undanröjts.

Finland har därmed kunnat spela en avgörande roll i Natos norra försvarsplanering. I Sankt Michel två och en halv timme nordöst om Helsingfors, där även den finländska arméns högkvarter ligger, finns sedan september 2025 en ny Natokårstab. Därifrån ska markoperationer i norra Europa planeras och ledas. Samtidigt etableras *forward land forces*, multinationellt sammansatta Natostridsgrupper, i Rovaniemi och Sodankylä. Sverige är ramnation, vilket innebär ett särskilt ansvar för genomförandet.

Övningsverksamheten har också intensifierats. Den norskledda Nordic Response 24 visade på arktisk nödlighet, samordnad eld och vinterlogistik över Finland, Norge och Sverige och markerade att norra Europa nu är en central arena för Natos kollektiva försvar. Under 2025 har både luftstrid och mekaniserad strid med luftunderstöd övats i Finland.

Även stödet till Ukraina är ett sätt för Finland att agera säkerhetsleverantör. I och med det 30:e försvarspaketet i november 2025 har Finland levererat militärt stöd till ett sammanlagt värde av 2,9 miljarder euro. Summan är i samma storlek som Finlands totala försvarsbudget 2020.

Samtidigt upplever finländsk försvarsindustri en boom. Centralbanken Finlands bank förutspår märkbara makroeffekter av höjda försvarsutgifter runtom i Europa de kommande åren. Inte minst har kombinationen av Ukrainakriget och Natomedlemskapet skapat ett gynnsamt klimat för så kallade *dual use*-företag – företag vars produkter kan användas för både militära och civila syften. Hösten 2024 rapporterade det statliga investmentbolaget Tesi att Finland hade över 350 försvarsindustriföretag, varav nästan 150 var *startups* eller snabbväxande företag, och att *dual use*-företagen hade sett sin omsättning öka med omkring 30–40 procent sedan Natomedlemskapet.

Det är förstås svårt att särskilja effekterna av Natomedlemskapet från det mer generella säkerhetsfokuset i Ukraina sedan invasionen den 24 februari 2022. Till exempel invigde den

”Natoopinionen har mognat hos det finska folket, från entusiasm till pragmatisk realism.”

finländska försvarskoncernen Patria nyligen en ny fabrik för flygkroppar till det amerikanska stridsflygplanet F-35, som blir alltmer populärt i europeiska Natoländer – men beslutet fattades redan 2021, innan den fullskaliga ryska invasionen i Ukraina inleddes. USA står dessutom i begrepp att beställa upp till elva isbrytare från Finland, en affär värd 5 miljarder euro. Att Sverige samtidigt väljer att beställa isbrytare från Sydkorea, delvis med EU-pengar, kan i sammanhanget ses som en skymf – och kommer sannolikt också att bli betydligt dyrare för Sverige.

En annan export är det finländska totalförsvarskonceptet, som har blivit en modell för EU, inte minst genom den tidigare presidenten Sauli Niinistö:s rapport om europeisk resiliens. Jag har själv deltagit vid många visiter från utländska företag och myndigheter som vill lära sig mer om Finlands övergripande inställning till säkerhet. Värnplikten och den stora militära reserven är fortfarande en väsentlig del av finsk identitet. Den politiska debatten har dock skiftat bort därifrån, dels mot Natointegrationen, dels mot informationspåverkan, hybridattacker och skydd av kritisk infrastruktur.

Natoopinionen har mognat hos det finska folket, från entusiasm till

pragmatisk realism. En stabil majoritet stöder medlemskapet – cirka 66–71 procent – men förtroendet för amerikanska säkerhetsgarantier i förhållande till Europa har minskat under 2025. Väljarna anser dock att USA under Donald Trump är benäget att stödja Finland på grund av att man har tagit ansvar för sitt eget försvar – med andra ord att man inte bara räknar med USA:s stöd utan själv är en säkerhetsleverantör.

Sveriges första år som Natomedlem har också varit substantiellt, men mindre synligt. Sannolikt beror det mer på skillnader i geografi – Finland har som bekant en lång gräns mot Ryssland – och politisk kommunikationsstil än på skillnader i militär kapacitet. Även Sverige utmärks av en växande försvarsbudget och en stark försvarsindustri, och förutom uppdraget som ramnation för stridsgrupper i finska Lappland skickar Sverige också en bataljon till den multinationella brigaden i Lettland. Båda länderna har blivit centrala aktörer i Natos norra försvarsstruktur.

Det som började som ett slagord, säkerhetsleverantör, är alltmer en realitet. Finland har behållit det som fungerar – territoriellt försvar, värnplikt och totalförsvar – men samtidigt tagit ledningen i Natos norra försvarsstruktur. Detta gynnar såväl Finland som dess grannländer och Nato. Samtidigt återstår mycket innan hela Europa blir en säkerhetsleverantör, och med tanke på hur Rysslands och USA:s presidenter vill få slut på Ukrainakriget har vi allt mindre tid på oss. Om Ryssland blir ett mer omedelbart hot mot oss i Norden får vi minnas att vi tillsammans kan åstadkomma mycket – till och med fälla björnen, om så krävs. ■

FOTO: GETTY IMAGES

Alexander Stubb håller Europa nära.

Charly Salenius-Pasternak är vd på Nordic West Office och tidigare forskare på Utrikespolitiska institutet i Helsingfors.

POLITIK

Ännu ett gigantiskt experiment

SUSANNA
BIRGERSSON
är fri skribent.

Det blir inte i år men säkert redan nästa eller senast nästnasta år: Julafton närmar sig och du undrar villrådigt vad du ska köpa till dina barn eller barnbarn, gudbarn eller syskonbarn, något som de orkar leka med, något som kan hålla dem sysselsatta, gärna något som stimulerar deras kognitiva förmågor och främjar deras utveckling. Du googlar eller chatgepetear lite – och vips har algoritmerna fattat galoppen och fullkomligt överöser dig med tips på olika AI-pimpade leksaker.

Tro mig. Redan nu finns det barbie-dockor och gosedyr som kan prata med barnen, men vi är bara precis i början. Det är nu vi har möjlighet att förbereda oss för att – för att vad då? För att säga *nej*. Vi har ett förlorat årtionde bakom oss, nästan två. Vi lät techjättarna och appförsäljarna dra in barnen i en värld av sociala medier.

De blev inte bara utsatta för ett gigantiskt experiment; de framtogs en normal barndom. Inte alla och inte helt, men tillräckligt många och i förskräckande omfattning.

För närvarande pågår ett desperat kulturellt och politiskt arbete för att lägga avstånd mellan barn och sociala medier, mellan barn och skärmar. Folkhälsomyndigheten kommer, sent, sent omsider med försiktiga råd, politikerna famlar efter lagar och förbud, föräldrar går ihop i nätverk för "skärmfri barndom" och försäkrar varandra om att deras barn inte kommer att vara ensamma om att inte ha smartmobil i mellanstadiet.

Nästa teknikvåg kommer att vara ännu mycket kraftfullare, ännu mycket svårare att stå emot och ännu mycket mer omvälvande för barnen. Att växa upp med skärmar är illa nog; med tv-spel istället för pussel; digitaliserad undervisning istället för läroböcker, papper, penna och sudd; porr ett par klick bort; utseendefixering på Youtube, trans- och ätstörningsinspiration på Instagram och Tiktok; den överhängande risken att bli groomad på Snapchat; gruppträck och mobbning dygnet runt på Whatsapp och så vidare.

Genom skärmarna och apparna har barnen exponerats för andra människor på ett sätt som ingen kunnat föreställa sig kring millennieskiftet.

Men risken är att framtidens barn med teknikens hjälp tvärtom isoleras från andra

människor, och det är, om möjligt, ett ännu värre scenario.

Tänk en *large language model*-nallebjörn som aldrig tröttnar på att prata med ditt barn, som bokstavligt talat kan svara på samtliga frågor som trängs i ett barns huvud, en nallebjörn som kan lyssna och trösta, som aldrig måste gå och ta hand om disken eller byta blöja på ett skrikigt småsyskon, som aldrig snäser, aldrig behöver sova, som aldrig kräver något i gengäld. Det låter sagolikt, väl? Ja, men inte i ordets positiva bemärkelse, däremot som en förbannelse. Tyvärr kommer den sagan snart nog att bli sann.

Om skärmbarnet inte orkar läsa böcker för att koncentrationsförmågan förstörts av dopaminkickarna, kommer AI-barnet att inte orka ha nära vänner eftersom ingen är som LLM-nallen. Varför ska man prata med en jämnårig, som inte är smartare än en själv, när man redan har den perfekta kompisen på rummet?

Vad händer med ett barn som lär sig viktiga kognitiva förmågor av en icke-mänsklig intelligens? Svaret är att vi inte har den blekaste aning. Vi kan spekulera, vi kan försöka riskminimera, vi kan allt möjligt – utom att veta.

Och, som den världskände sociologen Jonathan Haidt vädjade i en bloggpost nyligen, när vi nu inte vet, kan vi inte då komma överens om att utgå från att tekniken som imiterar mänsklig intelligens är skadlig för barn – tills vi med säkerhet vet att den inte är det?

Kan vi inte börja i ett sådant slags antagande, för en gångs skull?

Kan vi inte agera som om vi tror att tekniken kommer att beröva barnen deras barndom och hindra dem från att utveckla relationer, att den kan förstärka, istället för att motverka, barnens destruktiva mönster? Att den kan bejaka det som inte alls bör bejakas, uppmuntra riskbeteenden, förvridna självbilder och rentav självmordstankar? Chattintelligensen kan ju inte styras och kontrolleras – det har vi väl i alla fall börjat förstå?

Kan vi komma överens om att strunta i framstegsfundamentalisternas hån och förakt den här gången och hålla tekniken som ersätter mänskliga relationer så långt borta från barnen som möjligt? Tack. ■

"Varför ska man prata med en jämnårig när man redan har den perfekta kompisen på rummet?"

KRIMINALVÅRDEN

Rapport från ett kvinnofängelse

Efter 25 år som journalist tog jag steget ut i verkligheten. Nu arbetar jag inom Kriminalvården, som ska byggas ut och tredubblas de närmaste tio åren.

Av Magnus Sandelin

Efter att ha fyllt 50 sadlade jag om i yrket. Helt slumpmässigt var beslutet inte. Som journalist har jag ägnat mig åt dem som bryter mot samhällets regler och normer, som går in i extremismens irrläror eller kriminalitetens destruktivitet, som skadar andra människor för ett syfte. Genom åren har jag skrivit flera böcker om nazister och islamister samt gjort ett stort antal reportage för tidningar, radio och tv.

Det var samma intresse för drivkrafterna bakom normbrytande beteenden som fick mig att söka arbete på en anstalt för kvinnor. Vid ett informationsmöte tog representanten för fängelset upp den amerikanska dramaserien *Orange Is the New Black*, som handlar om ett kvinnofängelse, och sa "om ni tror att jobbet är som i serien så tror ni fel". Hon hade rätt, men också fel. Rätt för att det är stor skillnad på svensk och amerikansk kriminalvård. Men fel för att jobbet framförallt handlar om människor, precis som i serien.

Medan allmänhet och medier ofta i högt tonläge avhandlar brottsstatistik och påföljdsförslag är det de mänskliga mötena man som kriminalvårdare har att förhålla sig till varje dag. Det är karriärkvinnan som efter en livskris hamnat i drogmisshandlingar och kriminalitet. Det är hustrun som efter ett långt äktenskap försökt ha ihjäl sin man. Och det är den unga kvinnan som stulit från äldre. På anstalten korsar de olika livsödena varandra. Här tvingas de dela liv på en relativt liten yta: de tittar på tv och åter gemensamt. De har olika former av samsättning tillsammans. De firar kanske jul tillsammans.

Anstalten har behandlingsprogram

FOTO: TT

Platserna på svenska häkten och anstalter ska öka från 10 000 till nästan 29 000.

”Små vardagsproblem som kan uppstå om städning och mat tar ofta oproportionerligt stor plats i de intagnas liv.”

och andra åtgärder för de intagna, men personalen ska också lotsa dem bort från kriminella tänkesätt och beteenden – och istället rusta dem för ett framtida liv utan brott, droger och dåligt umgänge.

Det är en vacker ambition. Min erfarenhet är dock att många människor

som inte jobbar i verksamheten intar en skeptisk hållning och undrar om det överhuvudtaget är möjligt att förändra människor. Enligt Kriminalvårdens statistik återfaller cirka 40 procent av dem som avtjänat ett svenskt fängelsestraff i brott inom tre år. Det kan låta mycket, men är en lägre andel än i många andra länder. Något inom svensk kriminalvård tycks alltså fungera, trots återkommande diskussion om att straffen varit för låga och fängelserna för bekväma.

De senaste åren håller emellertid något stort på att ske. Kriminalvården existerar inte i ett vakuum utan speglar utvecklingen i samhället.

Regeringens politiska svar på den innebär att fler personer kommer att sitta i fängelse under längre tid. Straffskärpningar i kombination med en samhällsutveckling där det dödliga

Forts. →

våldet inom kriminella miljöer ökat enormt och den organiserade brottsligheten tagit ett fastare grepp om samhället gör att antalet platser på häkten och anstalter inte räcker till. De närmaste tio åren räknar Kriminalvården med att tredubbla antalet platser, från dagens cirka 10 000 till närmare 29 000 häktes- och anstaltsplatser.

Därmed måste myndigheten anställa tusentals nya personer som ska jobba med de intagna. År 2034 räknar man med att ha fördubblat antalet årsarbetskrafter, från dagens cirka 11 000 till 22 700. Nyrekryteringen pågår för fullt. När jag gick Kriminalvårdens grundutbildning hösten 2023 var den cirka fem månader lång.

Man lär sig ett rigoröst säkerhetstänkande, från konfliktreducerande samtalstekniker till hur man ska placera sig vid förflyttning av en intagen, hur dörrar ska öppnas på säkraste sätt och tekniker att använda vid gripande av en våldsam person. Därtill lär man sig om grundläggande riskfaktorer för kriminalitet samt lagar och regelverk. Ständigt hade vi under utbildningen olika scenarioövningar, då figurer agerade klienter som på olika sätt var utåtagerande.

Nu har grundutbildningen kortats ner till åtta veckor, och vissa delar har senarelagts, för att hinna få ut personal i verksamheten så fort som möjligt.

Trots många nyanställningar blir det på sikt färre anställda per intagen. Om knappt tio år ska personaltätheten ha minskat med 30 procent, enligt prognoserna. Kriminalvården vill kompensera detta bland annat genom tekniska

”Cirka 40 procent av dem som avtjänat ett svenskt fängelsestraff återfaller i brott inom tre år. Det kan låta mycket, men är en lägre andel än i många andra länder.”

lösningar: klienter ska till exempel i större utsträckning själva kunna sköta en del av sina administrativa ärenden digitalt, och interna förflyttningar av intagna kan också ske med hjälp av kameraövervakning istället för med fysisk personal.

Om sådana åtgärder kommer att räcka för att täcka en minskad personalstyrka återstår att se. Fackförbundet Seko larmar om en arbetsmiljö som blir alltmer ohållbar, med mer stress, konflikter mellan intagna och påverkan på personalen som jobbar klientnära, som det heter. Den ökade pressen märker jag och mina kolleger av. De intagna får dela rum, det dras in på viktig sysselsättning och konfliktytorna blir fler. Personalomsättningen är stor, många kolleger blir sjukskrivna och en del byter jobb.

Att jobba på ett kvinnofängelse betyder inte att det skulle vara lugnare, om någon nu trodde det. Hot och våld förekommer, men är mindre vanligt än på en mansanstalt. Däremot pågår ständigt lågintensiva konflikter mellan intagna, med mobbning, utfrysning och anklagelser. Små vardagsproblem som kan uppstå om städning och mat tar ofta oproportionerligt stor plats i de intagnas liv. Försök till manipulation mot personalen sker återkommande. Många kvinnor mår väldigt dåligt, det är gråt och förtvivlan. Flera av dem har barn på utsidan som de inte får eller kan träffa. En hel del plågas av dåligt samvete över den situation de försatt sig själva och andra i.

Som en i avdelningspersonalen eller som kontaktperson för en del av kvinnorna är det ofta sådana samtal man får ta. Jag upplever att det ger jobbet mening, samtidigt som det också tar energi. Efter ett arbetspass på 10–12

timmar känner man sig mentalt som en urvriden disktrasa.

Kriminalvårdens ledning kommunicerar officiellt framåtanda och tillförsikt, även om det finns utmaningar. Justitieminister Gunnar Strömmer har betonat att myndighetens uppdrag är detsamma, att all verksamhet som har till syfte att minska riskerna för att återfalla i brott ska fortsätta vara en viktig del av uppdraget. Men på golvet finns en oro bland personalen. Alla är måna om att göra ett så bra jobb som möjligt, men hur hinna prata ordentligt med de intagna, samtidigt som annat viktigt säkerhetsarbete måste utföras? Hur ska fler kameror kunna ersätta mänsklig kontakt? Känslan av otillräcklighet är utbredd.

I somras fick jag ett brev i handen från en av ”mina” klienter som skulle lämna anstalten. Det hade varit en del arbete med henne, och jag kände mig ofta otillräcklig. Jag läste brevet när jag kom hem:

”Tack att du gjorde min tid här en aning bättre och tack att du stått ut med mig under mina sämre och bättre dagar. I allt jobbigt och i alla motgångar så har du funnits där för att lyssna. Ibland är det det enda som behövs för att kunna resa sig upp igen och ta nya tag.”

Det var en bekräftelse på att mitt jobb ändå hade varit till nytta och hur viktig den mänskliga kontakten med de intagna är. Kanske hade jag lyckats förändra något i henne, få henne att komma lite starkare och bättre ut i samhället, och aldrig begå brott igen. Jag kan bara hoppas, för verkligheten är ju inte enkel. ■

Magnus Sandelin är kriminalvårdare och före detta journalist.

FOTO: TT

Hot och våld förekommer även på kvinnofängelser.

FÖRSVAR OCH SÄKERHET

Det var Ryssland som utvidgade Nato

MIKAEL HOLMSTRÖM
är journalist och
författare med inriktning
på försvarsfrågor.

**"Sanningen är
att Nato inte
ville utvidgas,
och när det
väl skedde
var det fria
länders val."**

Rysslands krig mot Ukraina, det största i Europa sedan andra världskriget, går snart in på sitt fjärde år. Ett av Rysslands motiv för angreppet är att Nato har expanderat och hotar Ryssland. Påståendet sprids alltmer – men en lögn blir inte sannare för att den upprepas.

Ryssland är arvtagare till Sovjetunionen, som 1990 undertecknade det som kallats "kalla krigets fredsavtal", nämligen Parisstadgan. I den lovade länderna i Europa att respektera mänskliga rättigheter och att aldrig bruka våld mot varandra.

Frånsett Jugoslavienkrigen 1991–95 och Kosovokriget 1998–99 var 90-talet en era då integration, enighet och hopp om bestående fred härskade i Europa. I den andan meddelade Rysslands förste president Boris Jeltsin 1991 att även Ryssland på sikt ville gå med i Nato. Jag var på plats i Natohögkvarteret när det skedde. "Vad betyder det? Ska vi försvara gränsen mot Kina?" utbrast häpet två norska diplomater.

Med Vladimir Putin i Kreml är det andra tongångar. Ukrainakriget sägs vara orsakat av "Natos fortlöpande uppbyggnad och expansion österut till de postsovjetska länderna", enligt hans utrikesminister Sergej Lavrov.

Men sanningen är att Nato inte ville utvidgas, och när det väl skedde var det fria länders val. Den som drivit fram utvidgningarna har i själva verket varit Ryssland, genom sitt eget agerande.

När Holocaustmuseet i Washington invigdes i april 1993 väddade de tjeckiska och polska presidenterna Václav Havel och Lech Walesa till USA:s Bill Clinton om Natomedlemskap. Clinton var kallsinnig, liksom försvarsdepartementet Pentagon.

Ett halvår senare, den 4 oktober, sköt Boris Jeltsin med stridsvagnar sönder parlamentet i Moskva. Det var ett återfall i sovjetiskt tänkande: politiska konflikter löses med våld.

Skotten i Moskva fick östeuropéer och balter att öppet kräva att få gå med i Nato. Men alliansen ville inte utökas utan inrättade istället i januari 1994 samarbetet Partnerskap för fred (PFF) som hela Europa, även Ryssland och Sverige, gick med i.

I slutet av 1994 inledde Jeltsin Rysslands krig i Tjetjenien med krigsförbrytelser i öppen dag. Bultandet på Natos dörr blev allt högre – men inom alliansen låg fokus då på fredsinsatsen i Bosnien.

År 1997 var Nato på väg att enas om en första östutvidgning. Men först slöts ett avtal med Ryssland, *Nato–Russia Founding Act*, där begränsningar skrevs in för att undvika en konfrontation. Därefter inbjöds Polen, Ungern och Tjeckien, som blev Natoländer i april 1999.

Hösten samma år inledde Ryssland det andra Tjetjenienkriget. Det bidrog till att Nato 2002 beslutade om en *big bang*: Bulgarien, Estland, Lettland, Litauen, Rumänien, Slovakien och Slovenien blev alla medlemmar 2004.

Parallellt inrättade Nato ett nytt samarbetsorgan, Nato–Rysslands-rådet. Ryssland tyckte inte om utvidgningarna, men Nato markerade sina fredliga avsikter. De bevisades av att alliansen inte gjorde upp några militära försvarsplaner för balterna under deras första fyra år i Nato (2004–08).

Vid Natos toppmöte i mars 2008 ville USA och Storbritannien ge Ukraina och Georgien status som ansökarländer. Tyskland och allierade i Sydeuropa var emot, så frågan sköts upp till december. I augusti angrep Ryssland Georgien och ockuperade två provinser, vilket blockerade landets väg till medlemskap.

År 2014 överraskade Putin totalt Nato genom att sända in "gröna män", soldater utan nationsbeteckningar, på Krim och inleda kriget i östra Ukraina. Först två år senare beslutade Nato att svara med allierade arméförband i de fyra Natoländer som gränsar till Ryssland: Estland, Lettland, Litauen och Polen. Det var små larmstyrkor, färre än 1 000 soldater i vardera landet. Alltså knappast ett hot mot Ryssland, världens andra mäktigaste militärmakt.

Rysslands storinvasion av Ukraina 2022 fick Finland och Sverige att raskt söka skydd i alliansen. Genom Finlands inträde fördubblades Rysslands landgräns mot Nato – ett direkt resultat av Putins krig.

Detta slags växelverkan med ryska löftesbrott, krigföring, övergrepp och hybridangrepp ledde slutligen till att Nato 2022 uttalade att Ryssland är det största hotet mot Europas säkerhet. Förra året beslutade alliansen för första gången sedan kalla kriget om nya försvarsplaner. Det är därför Sverige och övriga allierade nu rustar upp sina totalförsvar. ■

FOTO: GETTY IMAGES

DEBATT

ÅSIKTERNA
ÄR
SKRIBENTENS
EGNAEn samlingsplats
för unga.

Jesus – en influerare för generation Z

Allt fler unga söker sig till den kristna tron. En önskan om att uppgå i något som är större än en själv ligger bakom trendbrottet.

AV THOMAS IDERGARD

Vid årsskiftet presenterade Ungdomsbarometern sin rapport om trender bland svenska ungdomar mellan 15 och 24 år, den så kallade generation Z, eller gen Z: personer födda runt och en bit in i millenniet. I enkät-svaren från 17 000 personer visade sig en trend, lika oväntat som tydligt, vara religiös och kristen, med en av tio unga som identifierar sig själva som religiösa – en fördubbling på några år – och med Jesus som inspiratör.

Ungefär samtidigt visade en internationell värderingsstudie från marknadsundersökningsföretaget Ipsos att en dryg tredjedel fler i generation Z någon gång går på gudstjänst jämfört med tidigare generationer.

Sedan förra hösten har också

Sveriges största trossamfund Svenska kyrkan rapporterat om ett trendbrott i inträden, som nu ökar, och att fler unga än tidigare vill bli konfirmerade. Samma utveckling ser vi tydligt i katolska församlingar runt om i landet, liksom i alla kristna samfund just nu: fler unga än på många år tar kontakt via mejl, telefonsamtal och besök för att lära sig mer om, och integreras i, den kristna tron.

Det ser ut att vara en övervikt av yngre män, om än inte total dominans. Ett gemensamt drag är dock att i stort sett de flesta unga som nu hör av sig helt saknar erfarenhet av religiös praxis – bön och gudstjänstbesök – i sina familjer.

För Katolska kyrkan i Sverige märks detta påtagligt då vi tar emot, undervisar och integrerar konvertiter som döpts

i andra samfund, även om de inte varit praktiserande där, och vill bli katoliker. Under senare år, särskilt 2024 och 2025, har däremot andelen tidigare odöpta ökat starkt. Även här har andra kristna samfund samma intryck: unga som hör av sig vill ta emot det första sakramentet, det vill säga dopet.

I slutet av maj beskrevs allt detta av den äldsta och mest välrenommerade och omfattande värderingsstudien i Sverige, med mer än 30 000 tillfrågade: den så kallade SOM-undersökningen från Göteborgs universitet. Resultatet om religion har analyserats av Magnus Hagevi, professor i statsvetenskap. Hans utgångspunkt är att graden av sekularisering i ett samhälle brukar mätas i andelen som uppger sig tro på Gud, ber

regelbundet eller ibland och går på gudstjänst regelbundet eller ibland. Utifrån dessa tre variabler tycks, visar SOM, sekulariseringen i Sverige ha stannat av i befolkningen som helhet. Och bland ungdomar 16–24 år har det inte bara skett en sekulariseringsinbromsning, så att säga, utan en märkbar ökning av tro och praxis – både de senaste åren och i jämförelse med bottennivåerna under tidigt 2010-tal.

Vidare visar SOM att denna uppgång inte, tvärtemot vad man skulle kunna tro, beror på invandringen. Ungdomar med utländsk bakgrund är snarare underrepresenterade bland de svarande i studien. I ljuset av detta blir det än mer intressant att en ökad religiositet syns så tydligt bland ungdomar med svensk bakgrund, och att Hagevi ser det som sannolikt att andelen religiösa i Sverige just nu är underskattad.

Vad kan allt detta bero på? Den vanligaste förklaringen är att vi ser en covid-effekt, på senare tid förstärkt av oron i världen. I hotfulla lägen söker människor en trygghet som förankras bortom denna världs brister och mörker. Det har säkert ett förklaringsvärde, men tidslinjen håller inte för att göra covid-19 till en huvudförklaring. Världshälsoorganisationen registrerade officiellt coronapandemin som avslutad våren 2023; i många länder hade den då inte utmärkt sig särskilt på minst ett år. SOM-studien visar dock att den uppmätta gudstron minskade under pandemiåret 2020, för att sedan ta fart efter 2022 – när pandemin i praktiken var över.

Visst är tro i sin praxis ett socialt fenomen som kräver att man kan träffas. Men att vända sig till Gud i personlig bön hade ju varit möjligt om covid i sig frammanat en stark, existentiell rädsla som drivit mot Gud.

Jag tror absolut på ett förklaringsvärde i ett samlat ”osäkerhets- och orosindex”, där eftertankar från pandemin spelar roll. För unga kan dess relativa vikt i erfarenhetsbagaget vara tyngre. Men jag tror att vi måste söka vidare förklaringar till den ökande tron bland unga som både samverkar och går djupare. En sådan, som jag som självvårdare möter ofta – inte minst bland just unga på senare år – är vad vi skulle

”Unga söker sig bort från en skränig kultur där de förväntas skapa sin egen mening, till ett sammanhang där meningen förmedlas och förklaras.”

kunna kalla vår västerländska kulturs meningskris.

Denna kris uppstår ur tomheten i den materialistiska konsumismens löfte om fullständig lycka genom prylar, upplevelser och gilla-markeringar, helst i kombination. När detta löfte uppfylls uppstår bara begär efter mer, ett begär som för de flesta är omöjligt att tillfredsställa annat än i korta, och i sociala medier ofta poserande, ögonblick. Konsumismen har också spillt över i relationer och reducerat andra människor till instrument för individen att bruka för sina egna syften, vilket till och med kan upphöjas till en ”rättighet”. En instrumentalisering som också omfattar en själv och ens kropp. Om vi ska tillskriva någon del av vår samtid ett ”hårt och oförsonligt klimat” eller ett ”orimligt tonläge”, som det brukar heta, så är det faktiskt översexualiseringen och dess budskap – inte minst till unga – om egna och andras kroppar som förbrukningsvaror.

I ett första steg söker därför ofta människor, inte minst unga, en mening i politiken. Här erbjuder den progressiva vänstern och den nationalistiska högern olika vägar genom att framhäva och främja värden som i sig kan vara goda och eftersträvangsvärda, såsom jämlikhet, gemenskap eller tradition. Men erkänner man inte andra värden landar man lätt i uppfattningen att den som prioriterar dessa värden högre än ens egna gör det av ond vilja. Meningsmotståndaren blir inte en person med goda avsikter men dåliga lösningar, utan ett hot mot nationens överlevnad, demokratin eller vad nu ens främsta ideal är.

Sökandet efter Gud och tron på Gud erbjuder då för allt fler, om än långt ifrån de flesta, en väg ut ur detta – bort från att gå runt och betrakta omvärlden som

befolkad av fiender. Denna väg börjar med en uttalad eller outtalad insikt om att det faktiskt finns högre värden än jaget och jagets skiftande åsikter och känslor. Dessa överordnade värden kan fånga oss, ”ta över oss” och på djupet påverka våra prioriteringar.

Sådana värden känns igen som den klassiska filosofins transcendentalier: kunskap, det som är sant, moral, det som är gott, och estetik, det som är vackert. Men, som filosofen och teologen Thomas av Aquino uttryckte det: kunskapen, moralen och estetiken sammanfaller alla i och har sin källa i det som står bakom allt, det absolut högsta sanna, goda och sköna, den yttersta meningen – Gud.

Även om jag nu har uttryckt det på fackspråk är det just detta som driver unga kristna sökare idag. Det är så enkelt som kyrkofadern Augustinus en gång uttryckte det: ”Vårt hjärta är oroligt tills det finner vila” i Gud. Allt fler unga söker det transcendent som de förstår är tillgängligt för oss genom Jesus Kristus, och därigenom också gemenskap.

Den kristna tron i sin klassiska, traditionellt bibliska, och kanske särskilt katolska, form erbjuder alltså vad som inte kan erhållas någon annanstans. Det handlar inte om eskapism, att fly eländet i denna värld, utan om att finna ett sätt att vara i världen som är autentiskt och hållbart. Ett sätt att omfamna en mening och ett hopp som vi inte behöver uppfinna, utan som finns där oberoende av oss, kommunicerar med oss och vill beröra oss på djupet.

Vad de unga sökarna beskriver – jag har själv bara det gångna året haft åtskilliga sådana samtal – är alltså en rörelse som inte går tillbaka till dem själva utan bortom individuella prestationer och begränsningar, till det högsta goda, sanna och sköna, det vill säga Gud. Bort från en skränig kultur som säger att de ska skapa sin egen mening, till ett sammanhang där meningen förmedlas och förklaras i en process av upptäckt, förundran och kallelse att sedan försöka gestalta i det egna livet.

Det är därför de kommer. ■

Thomas Idergard är katolsk präst.

Tradition

De håller ihop vår civilisation och vårt samhälle.
Så varför bryter vi ständigt mot traditionerna
– tills vi knappt har några kvar?

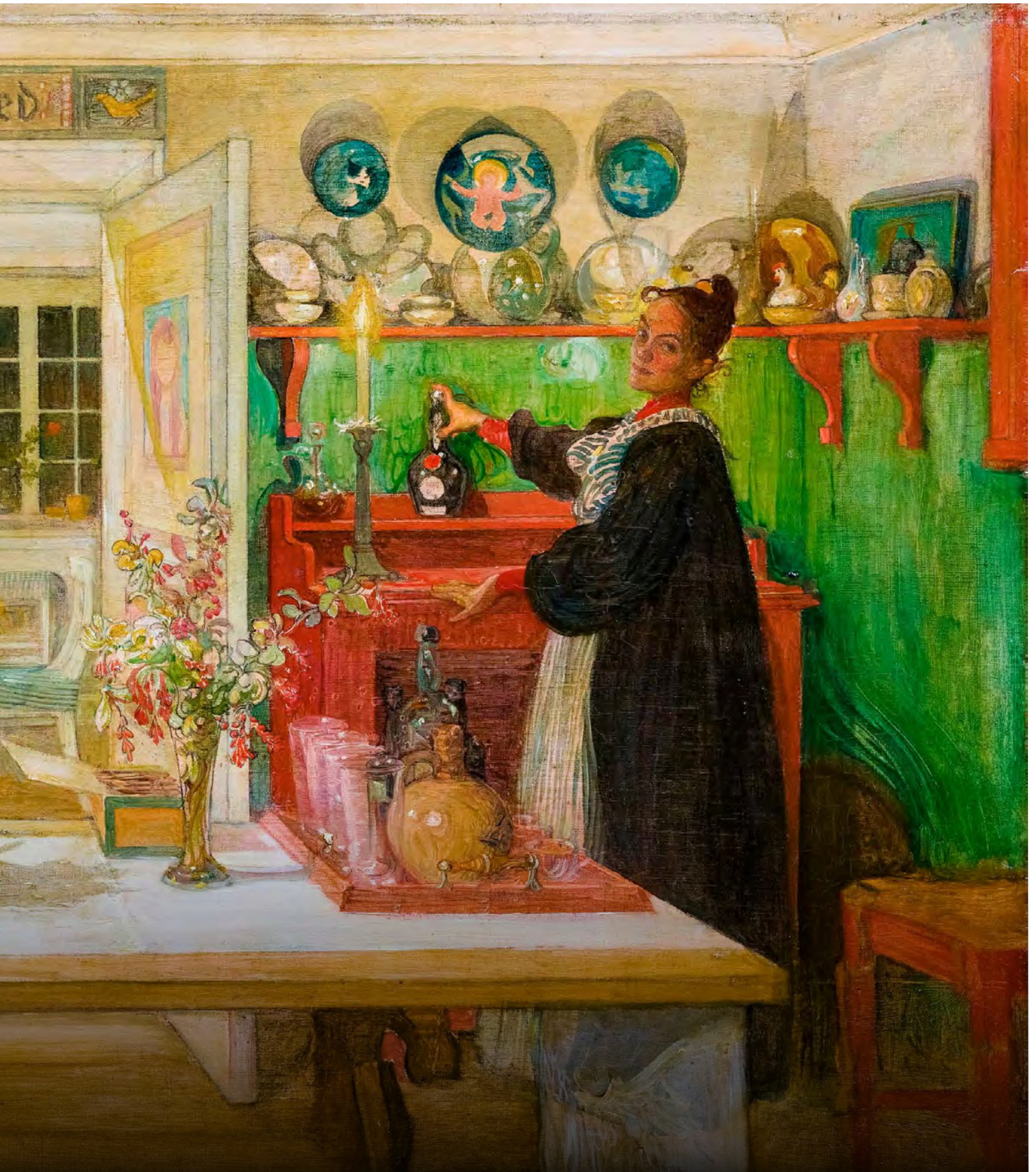

FOTO: GETTY IMAGES

Akropolis i Aten
– den västerländska
filosofins vagga.

I väst har vi alltid brutit mot traditionen

Upplysningsmän, modernister och postmodernister har alla trott sig göra något radikalt. I själva verket har de bara följt västvärldens äldsta tradition.

AV SVANTE NORDIN

Föreställningen om "tradition" är inte uråldrig. Den uppstår under senare delen av 1700-talet, under Gottfried Herders, Edmund Burkes och Joseph de Maistres tid. Detta är också den franska revolutionens tid, och det är just brottet mot traditionen som ger upphov till idén om "tradition".

Så länge traditionen inte är ifrågasatt är den ingen "tradition". Det är ingen tradition att stiga upp på morgonen och gå till sängs på kvällen. Det är ingen tradition att låta döpa barnen så länge alla gör det. Det är ingen tradition att kungar och kejsare kröns så länge kröningen är förutsättningen för deras legitimitet och makt. Det är ingen tradition att underteckna kontrakt så länge detta är villkoret för deras giltighet.

Det är i upplysningens och revolutionernas tidsålder, när allt gammalt och vanemässigt ifrågasätts, som begreppet "tradition" får sin nuvarande västerländska innebörd. En muslim iakttar inte bönestunderna för att han hyllar traditionen utan för att han underkastar sig Guds vilja. Först om han förvandlats till en sekulariserad västerlänning kan han fortsätta att göra samma sak av "tradition". Traditionalismen uppstår först när traditionen brutits, när den inte längre är självklar, när den ifrågasätts av dem som förkastar alla "fördomar" och vedertagna föreställningar.

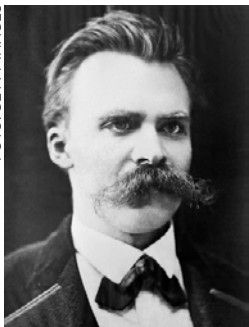
Så gjorde 1700-talets upplysningsmän. Resultatet, det var deras kritiker övertygade

om, blev den franska revolutionen. De ville med sitt blotta förnuft tänka ut det ideala samhället och radera ut det gamla. Det de i verkligheten åstadkom var blodbad och kaos. Det var samtida filosofer som Edmund Burke, Joseph de Maistre och många med dem eniga om. De var också eniga om att resa traditionen som ett värn mot detta kaos. Det som tidigare hade accepterats därför att det var Guds vilja, naturens självklara ordning eller förnuftets eviga bud försvarades nu istället därför att det var tradition, en etablerad ordning, en förvärvat vana.

Man kan också säga att argumentet gick ut på att "traditionen" var det implicita, det genom seklerna förvärvade mänskliga förnuftet. Genom att motstå alla omvälvningar hade de traditionella institutionerna bevisat sin inneboende förnuftighet, i motsats till filosofernas skrivbordskonstruktioner, som var förnuftiga bara i deras egna och deras anhängares öron. Så tänkte Burke. Hos Hegel utvecklades tanken i början av 1800-talet till en komplicerad historiefilosofi.

Tradition och traditionalism finns enligt detta sätt att resonera ursprungligen bara i det moderna Västerlandet. De har senare exporterats även till icke västerländska kulturer, då som en reaktion mot den västerländska modernitetens sönderbrytande effekter. Att slå vakt om traditionen har där blivit att värna den egna kulturen mot den västerländska modernitetens kulturimperialism. Johann Gottfried Herder förutsåg det hela redan i slutet av 1700-talet och blev en anfader till

Forts. →

Friedrich Nietzsche är en av många som har dödförklarat traditionen. Självt dog han 1900.

alla former av motstånd mot kulturimperialismen (vilken även går under mer smickrande namn som demokrati, mänskliga rättigheter, en regelbaserad världsordning, modern vetenskap etcetera).

Hur förhåller sig då Västerlandet till traditionen? Kanske kan man säga att den västerländska traditionen är traditionsbrottens tradition. Låter det som en paradox? Men tänk efter! I själva kärnan av den västerländska traditionen finns filosofin. Den grekiska filosofen skiljer sig från icke västerländska intellektuella genom att formellt sett vara oberoende av varje tradition. En judisk skriftlärare och en muslimsk koranlärare är för sin visdom beroende av en helig skrift (toran, koranen). Deras lärdom består i kunskap om denna skrift. En kinesisk mandarin står också han i en uråldrig tradition; Konfucius roll var inte att instifta något nytt utan att förklara denna tidlösa visdom. En bramin inom hinduismen var på liknande sätt upprätthållaren av ett evigt system, kodifierat i Vedaböckerna, som antogs alltid ha existerat.

"Denna föreställning om människans oberoende är vad som givit upphov till det moderna Västerlandets självuppfattning."

Filosofen hämtade däremot sin visdom enbart från förnuftet. Han var i den meningen en motståndare till traditionen. Det var därför Aristofanes hånade Sokrates i sin komedi *Molnen* och uppfattade honom som någon som förnekade stadens gudar. Platon kan visserligen kallas konservativ, men aldrig traditionalist. Hans förnuftsstat var en ren utopi, bortom varje slag av tradition. Aristoteles öppnade en väg till traditionen genom att prisa de dygder som genom vanan förvandlats till en andra natur. Men antikens cyniker, stoiker och epikureer hade ingenting med tradition att göra. För dem var det naturen och förnuftet som tillhandahöll visdomen. Inte heller de kristna under antik och medeltid var för övrigt traditionalister. De trodde helt enkelt på Guds ord.

Sokrates dog anklagad för att ha förnekat Atens gudar. Han hämtade sin visdom inte från den traditionella religionen, utan från förnuftet. Därmed blev han grundare av en tradition av traditionsförnekelse – det vill säga av den västerländska traditionen. Platons Sokrates vill grunda sin stad i orden, uppfinna den från ingenting,

skapa en utopi. Det utopiska draget följer sedan den västerländska traditionen (eller anti-traditionen) genom ett par årtusenden. Därav dess på en gång förstörande och uppbyggande kraft, dess enorma och destruktiva framgångar.

Man kan formulera den filosofiska grundidén på ett annat sätt. Den är idén om autonomi. Det vill säga idén att filosofen, den vise, inte är beroende av någonting yttre. Förnuft, lycka och dygd beror enligt filosofen bara av honom själv. Ingenting utanför honom själv kan störa denna autonomi. Sokrates döms till döden, men det bekymrar honom inte. Det kan inte störa hans dygd eller lycka. Den vise stoikern är inte beroende av något som ligger utanför hans egen kontroll. Det enda cynikern Diogenes kan önska från världshärskaren är att denna skall flytta sig undan solen.

Denna föreställning om människans oberoende är vad som givit upphov till det moderna Västerlandets självuppfattning. Människan skapar själv sin värld, sina samhällen, sin religion, sin kultur, sin världsåskådning, sin teknik, sin ekonomi. Människan är sig själv nog. Hon är inte underkastad någon annan lag än sin egen. Rousseau sade så på 1700-talet, liksom Kant. Detta är frihet och förnuft på samma gång – och har ingenting med tradition att göra. Hybris, påpekar traditionalisterna. Enligt dem kommer människans naiva tilltro till det egna förnuftet att medföra hennes undergång. Anden har sluppit ur flaskan.

Hur förhåller sig då kulturen, dikten, konsten till traditionen? Finns det en kulturkanon? Ja, givetvis, men bara som "kulturarv". Det betyder att denna kanon inte är ett absolut rättesnöre enligt det moderna synsättet, utan ett arv att förvalta. Den stora diskussionen fördes redan i början av 1700-talet, grälet mellan de "antika" och de "moderna". Det handlade om huruvida de antika förebilderna, Vergilius, Horatius, Ovidius med flera, var evigt giltiga eller om de borde ersättas av modern diktning. Förromantikern Herder fällde till slut avgörandet: Varje tid har sin egen dikt, kulturen följer tidsandan. Det kunde han säga utan att vilja avskaffa traditionen. Snarare var detta en modern tolkning av just tradition som något ständigt föränderligt.

Vad är "tradition" i ljuset av denna "modernism"? Uppenbarligen är modernismen en tradition av uppbrott från traditionen. Den som bäst analyserat saken är T.S. Eliot i sin essä "Traditionen och den individuella talangen". Traditionen kan inte bara tas emot, konstaterar Eliot. Den måste förvärvas med möda:

"Den involverar till att börja med ett historiskt sinne som vi kan kalla oundgängligt för var och

en som ville fortsätta att vara en poet efter sitt tjugofemte år; och det historiska sinnet ingriper inte bara det förflutnas förflutenhet utan dess närvaro; det historiska sinnet tvingar en man att skriva inte bara med sin egen generation i ryggmärgen utan med en känsla att hela Europas litteratur från Homeros och dessutom hela hans eget lands litteratur har en samtida existens och utgör en samtida ordning.”

Modernismen hos diktare och författare som Eliot, James Joyce, Virginia Woolf och andra står i ständig dialog med traditionen och får sin verkan mot bakgrund av den. Motsvarande gäller Arnold Schönbergs musik eller Pablo Picassos måleri.

Hela perioden efter Friedrich Nietzsche, alltså från början av 1900-talet, präglas dessutom av en kamp med ”nihilismen”. Om traditionen har tagit slut, om Gud är död, om historien inte längre ger oss ledning, var skall vi då hämta våra värden? Nietzsches svar är att vi måste omvärdera dem, uppfinna dem på nytt.

Att på traditionsbrottets brända tomt bygga nytt, hur är det möjligt? Det har varit frågan för filosofin efter år 1900. De stora revolutioner som velat göra rent hus med traditionen (bolsjevikernas, fascisternas, nazisternas) har bara fördjupat problemet. Inte heller har det hjälpt att proklamera historiens slut eller en global mångkulturalism som skulle blanda och därmed avskaffa alla hittills existerande kulturer. I en posthuman verklighet ger varken naturen eller traditionen något rättesnöre. Mänskligheten katapulteras ut från sin groningsgrund och anträder Aniaras färd mot ingenting.

En roande skönlitterär version av traditionsbrottets andliga belägenhet finns i Michel Houellebecqs roman *Underkastelse*, till en del byggd på parallellen med den andliga belägenhet som Joris-Karl Huysmans gestaltade vid förrförra sekelskiftet (och som utgjorde nerven i Strindbergs diktning efter *Inferno*). Ett Frankrike och ett Västerland som raderat sina egna traditioner och tömt sina egna normkällor ställs mot ett trosvisst islam som erbjuder en utväg. Efter det att islamisterna tagit makten i Paris skulle kanske en livskraftig civilisation bäst bygga på Koranen och sharia – medan den västerländska förtvinar i barnlös uppgivenhet och sakta dör ut?

Den underbara och samtidigt katastrofala moderna västerländska kulturen har förstört alla traditionella kulturer inklusive sin egen. Spengler kallade den västerländska kulturen för den faustiska och menade att den uppstått ur den antika genom en mutation. Den antika civilisationen hade betonat människans begränsning, hennes dödlighet, och hade varnat för hybris. Den

FOTO: GETTY IMAGES

faustiska civilisationen korsade över alla kontrakt (utom det med djävulen). Den strävade mot oändligheten. Traditionalisterna talade om ”rotlöshet”.

Fångarna i Harry Martinsons epos *Aniara* minns Doris dalar och det susande Karelen. Men om de kunde frigöra sig från nostalgin skulle de kanske ha det bra. Den moderna västerlänningen vill frigöra sig från traditionen – men också från naturen. Hon vill varken vara man eller kvinna, varken ung eller gammal, hon vill ersätta de mänskliga genererna med något annat och bättre, hon föredrar den artificiella intelligensen framför den naturliga. Hon vill frigöra sig från alla de fördomar som fram till nu skapat mänskligheten.

Västerlandet är med andra ord kvar i det dilemma som Aristofanes skildrade i *Molnen*. Den vise Sokrates studerar myggans tarmsystem och vänder upp och ned på förhållandet mellan fäder och söner. Aristofanes gör honom till en farlig figur just därför att han i sitt grubbelhus gör sig av med alla traditioner (utom traditionsbrottets tradition). Platon skildrar å andra sidan Sokrates

När USA:s grundlagsfäder skrev självständighetsförklaringen 1776 bröt de inte bara med den brittiska kronan, utan med sitt politiska och kulturella arv.

Forts. →

Sokrates (död 399 f.Kr.) satte förnuftet högre än religionen och grundade därmed vår tradition av traditionsbrott.

som den vise, men bara genom att göra honom till bekämpare av sofisterna, vilka förnekade all traditionell kultur.

Det finns en intressant paradox inbyggd i den tradition av traditionslöshet som utmärker Västerlandet. Den består i att den västerländska traditionen gärna uppfattar sig själv som en icke-tradition. När andra traditioner i den moderna världen uppfattar sin egen särart, inte sällan i motsättning till den västerländska, tenderar Västerlandet att betrakta sina egna värderingar inte som resultatet av en tradition utan som universella självklarheter.

Doktrinen om "mänskliga rättigheter" är kanske det tydligaste exemplet. De mänskliga rättigheterna uppfattas som höjda över tid och rum. De identifieras inte som vad de är, nämligen produkter av den västerländska traditionen i dess moderna utvecklingsskede. Tvärtom vänder man sig i upprörd indignation mot alla traditioner, inte minst just den egna västerländska. I namn av de värderingar som den västerländska traditionen skapat förkastar man den västerländska traditionen.

Denna rörelse har på sistone fått namnet *woke*. Den är, om man så vill, en variant av ikonoklasm. Man raserar statyerna av dem som utformat den tradition som lett fram till att man river dessa statyer. Till paradoxen hör att denna wokekultur och denna absolutifiering av den "liberala demokratin" i sig rymmer en total kulturell arrogans. Konkurrerande civilisationer betraktas som stridande mot "mänskliga rättigheter", som okunniga, förmörkade, omänskliga, totalt illegitima, alls inte delar av den moderna världen. Denna arrogans är desto mera total då den inte alls uppfattar sig själv som arrogant utan tvärtom som inkluderande, "mångkulturell", öppen och demokratisk.

Ett grundläggande dokument i detta sammanhang är den amerikanska självständighetsförklaringen från 1776. Den handlade om självständighet från den brittiska kronan, från den brittiska kolonialismen, men också från hela det arv av fördomar och vidskepelser som upplysningen och den naturrettliga traditionen tog avstånd från: "Vi håller dessa sanningar för självklara, att alla människor har skapats lika, att de av sin Skapare har utrustats med oförytterliga rättigheter, att bland dessa är liv, frihet och strävande efter lycka [...]"

Sanningarna ifråga uppfattas på detta sätt som "självklara", inte rotade i någon viss kulturtradition utan som allmängiltiga. De sägs gälla "alla människor", inte enbart amerikaner. De "rättigheter" det är tal om antas tillkomma alla människor, inte bara dem som tillhör någon viss kultur eller

nation. Arrogansen ligger inte i första hand i att svarta eller indianer implicit glöms bort, utan i att en uppfattning som är resultatet av en mycket specifik västerländsk och angloamerikansk tradition presenteras som universellt giltig. Den gängse liberala kritiken som kräver en mera universell tillämpning av en universell norm bortser med andra ord från frågan om denna norm själv verkligen är "självklart" universell.

Den västerländska traditionen av traditionslöshet har varit enormt framgångsrik. Den har identifierats med "modernitet". Därvid uppfattas "modernitet" inte som ett historiskt utan som ett posthistoriskt stadium, ett stadium som lämnat all historia och alla traditioner bakom sig, som själv inte utgör en tradition utan bara en självklar sanning. Detta har varit den amerikanska, men också den västerländska och den liberala självuppfattningen. USA och väst är den givna förebilden för alla folk, det som alla strävar mot, det allmängiltiga idealet, ja, det moderna självt. Att bli västerländsk har ansetts som detsamma som att bli modern, detsamma som "utveckling". Alla länder utanför väst uppfattas om "u-länder" och skall hjälpas till utveckling.

Den västliga traditionen är inte en tradition enligt detta synsätt, utan övervinnandet av alla traditioner i namn av självklara rättigheter. Två världskrig, ett krig i Korea, ett i Vietnam, ett kallt krig mot Ryssland och det nu pågående kriget mot samma makt, har förts i namn av den liberala demokratin.

Detta har aldrig uppfattats som en kamp mellan olika civilisationer eller olika traditioner, utan som en kamp för "Rätten". Rätten är tidlös som hos Platon eller Kant, den är en produkt inte av någon särskild tradition utan av förnuftet självt. Rätten uppfattas som den enda supermakten i en unipolär värld som lämnat alla traditioner bakom sig. Idag är kanske EU det främsta språkröret för denna västerländska metafysik, en metafysik som är oförmögen att se sina egna historiska rötter eller att iaktta den maktpolitiska bas som dess hegemoni vilar på.

Den västerländska traditionen är på detta sätt en tradition som förnekar att den är en tradition, som saknar "historiskt sinne". Är detta en styrka eller en svaghet? Det historiska sinnet kan som Nietzsche påpekade försvaga viljan. Men det kan också ge upphov till eftertanke och självbesinning. Kanske som resultat av en historikers yrkesskada lägger jag störst vikt vid den senare synpunkten. ■

Svante Nordin är professor emeritus i idé- och lärdoms historia samt författare.

FOTO: TT

The same
procedure as
every year,
James!

Traditioner ger samhörighet

Traditionerna fyller inte bara individens djupaste mänskliga behov utan också samhällets behov av gemenskap.

AV KATARINA BARRLING

Tidevarv komma, tidevarv försvinna, släkten följa släktens gång”. I psalm nr 297 finner vi traditionens innersta väsen. *Härlig är jorden* påminner oss om att mänskligheten utgör en lång kedja, bortom tid och rum. Kanske är det just därför den blivit en så älskad begravningspsalm – ja själv en tradition. Den fyller även december, när den tyngsta av alla traditioner står för dörren: julen.

Tradition handlar om trädning, om överlämnande och om upprepning, att ”överlämningen” sker gång på gång, från tidevarv till tidevarv. Vid ett visst datum vet vi att det är dags att tända ljus, sjunga sånger eller införskaffa hyacinter.

Tradition firas ofta med dekoration. Vi skulpterar grisar i marsipan, hänger ägg i ris,

sätter påskliljor i vas och pryder trästänger med midsommarblomster. För närvarande lägger vissa också mossor i ljusstakar. Överlever vi den dödsföraktande övningen kan vi sedan smycka den barriga (eller plastiga) granen. Och så är det dags för hyacinter och marsipangrisar igen.

I en tid som ständigt uppmanar till rörelse blir traditionen en fast punkt, en plats där man för en gångs skull slipper vara framåtlutad och förändringsbenägen och där det kollektiva bejakas, rentav lovsjungs, i kör. Under marsipangrisar och midsommarstänger vilar ett stilla behov av att få vara del av något större.

Moderniteten har gjort världen utbytbar: relationer, arbete, bostad, övertygelser, ja till och med identitet. Familj, tro och hembygd, mycket av det som en gång gav människor känsla av tillhörighet, har lösts upp. Traditionen framstår som en av få

En gång i tiden var elektriskt ljus i granen otänkbart.

sfärer där beständigheten bejakas, där det trösterika ligger i att något återkommer. Som när små barn leker tittut och tjuter av glädje varje gång den vuxne som försvunnit är tillbaka: *Tittut!* De flesta dagar i almanackan rusar förbi, men traditionen får vissa av dem att stanna upp, att utbrista *Tittut!* Den får kalendern att ta ett djupt andetag, och med den också vi. Den är en motvikt till det flyktiga, ger stadga och struktur, rytm och igenkänning.

Traditionen är en kollektiv tittutlek för alla åldrar. "Försvinnandets estetik", så sammanfattar den franske filosofen Paul Virilio den höga förändringstakt som präglar vår tid. Modern teknik gör världen mer abstrakt och flyktig. Vi upplever den inte längre genom långsam fysisk närvaro, utan via snabba flöden av text och bild – och förlorar djup och mening längs vägen.

Men det handlar inte bara om teknik, utan också om sinnelag. Förändring ses som ett självändamål, och framåtanda som en dygd. I en sådan tid blir traditionens återkommande ritualer något så sällsynt som en hållplats. När allt annat gungar kan vi få stanna upp och vänta på det vi känner igen: samma sånger, samma recept, samma tomtar. Världen står kvar trots allt, i alla fall några delar av den.

Traditionen fyller inte bara individens behov, utan också samhällets. När vi tänder ett ljus eller sjunger en sång gör vi det inte ensamma utan tillsammans med andra, både dem som levt före oss och dem som kommer efter. På så sätt skapas och upprätthålls den känsla av gemenskap som samhället behöver för att långsiktigt hålla ihop.

När människor deltar i en tradition, oavsett om det gäller julen, kräftsivan eller älgjakten, händer något: de går in i samma rytm. För en stund blir deras handlingar samordnade, och deras uppmärksamhet riktad åt samma håll. Det är som om de går i takt, men utan att för den skull marschera.

Att göra saker tillsammans kan stärka samhörigheten på ett sätt som ord sällan förmår. Den som någon gång tvingats klappa takten till *We Will Rock You* på en personalkonferens vet att det där ibland kan urarta ... Men i sin frivilliga form är den gemensamma rytmen en kraft vi gärna välkomnar. Julsångerna, ljusen, längtan efter den snö som dröjer, allt det där är ytfenomen, men de bottenar i något djupare, behovet av ett större sammanhang, ibland minnet av barndomens jul och viljan att återskapa just den, eller kanske den man aldrig fick.

Traditionerna fungerar som sociala broar. De överbryggar skillnader i ålder, klass, åsikter och bakgrund. I en tid av politisk, kulturell och digital splittring leder de till en plats där man inte

behöver tycka lika för att höra ihop. När vi deltar i traditionens handlingar ansluter vi oss till något större. För det behövs mer än lagar och institutioner för att hålla ihop ett samhälle.

Det där tycks numera ha gått upp även för svensk politik, där "svenska värderingar" har blivit ett slagord. Detta värderingsnit bär ett eko av Luthers ord om *tron allena* som saliggörande. I förlängningen innebär det en ambition att styra människors tro och tankar.

När jag talat med människor (utanför politiken) som kommit till Sverige från andra länder har de ofta haft blicken riktad åt ett annat håll – mot traditionerna. Att ta del av firandet runt stora helger har för många varit ett sätt att komma in i och förstå åtminstone en del av detta land. Medan värderingar är abstrakta bygger traditionerna på handlingar och föremål. De skapar konkreta uttryck för den annars så undflyende svenska *kulturen*. Traditionerna bjuder in människor att se, smaka, höra och göra, oavsett om de hunnit anamma varje politiskt påbjuden värdering eller trossats.

Att lära känna en kultur genom dess traditioner är som att lära sig hitta i en stad genom promenader, sådana som sker på måfå, utan karta eller kompass. Den som flanerar längs traditionens "gator", dess sånger och dofter, kanske inte direkt ser hur allt hänger ihop, men får ändå en känsla för vad som skänker glädje och håller livsandarna uppe. Det är inte det sämsta.

Traditionen förenar inte bara människor i nuet. Den skapar också länkar mellan tider och generationer, mellan dem som har levt och dem som ännu inte är födda. Konsthistorikern Kenneth Clark har sagt att det kännetecknande för en civilisation är viljan att bygga något för dem som kommer efter, att skapa en värld där slakten följa slaktens gång, insikten att vi själva utgör en kort parentes mellan det förflutna och framtiden.

Traditionen förverkligar det Clark beskriver: den fungerar som en civilisatorisk infrastruktur, ett stadigt nät som håller samman människor både i och genom tiden. Nätet spinns av människor, inte sällan genom små, flyktiga handlingar: adventssången tonar ut, julgröten äts upp, men andan består.

Ibland blir spåren mer påtagliga, inte minst till jul: en krubba som packas upp och packas ned varje år, ett lussekattsrecept i svårsläslig handstil, en adventsduk med ett monogram vars innebörd glömts bort.

Om traditionen handlar om våra djupaste mänskliga behov, är det inte så konstigt att den också knyter an till den grundläggande existensen – maten, förstås – men också elementen. De

FOTO: DIGITALT MUSEUM

Ett hem i
Djursholm
julen 1907.

intar ofta en framträdande roll i de traditionella ritualernas värld. Vattnet vid dopet, jorden vid begravningen. Och så elden: vild och sprakande i vårbrasorna, eller stillsam och rogivande när adventsljusen tänds. Luften är mer diskret, men nog så närvarande. Vad är väl midsommar om inte en lång hyllning till den ljusa sommarhimlen? Eller för den mer moderne: ballongerna! De som lyfter både luft och stämning vid födelsedagskalas och skolavslutningar.

Så här långt har vi uppehållit oss vid friden och fröjden. Men traditioner har förstås en annan sida. Den existentiella tyngden, den (ibland påbjudna) gemenskapen och historiens vindlingar kan förvandla dem till rena slagfält. Få motsätter sig jul eller midsommar i sig, men hur ska de egentligen firas? Där börjar striderna.

Man kan tala om en konflikthierarki: från små frågor (kan pepparkaksformar yngre än 70 år användas?) upp till de mer storpolitiskt laddade bataljerna, där luciatåg diskuteras som om nationens själ stod på spel. Vi rör oss alltså från den lilla världens dividerande om smak och vana, upp mot den större världens frågor om identitet och ideologi.

Låt oss börja i det lilla, och dess olika skolor. De mer renläriga förordar strikt

”Inte ens lutfisk-fundamentalisterna kommer undan att julfirandet i dag skiljer sig från julen för hundra år sedan.”

traditionsefterlevnad: *Nej, det spelar ingen roll om du ogillar lutfisk, traditionens själva poäng är att äta den, oavsett vad smaklökarna säger.* Sådana diskussioner lägger lätt sordin på julstämningen.

Men inte ens lutfiskfundamentalisternas krets, dit jag själv möjligen hör, kommer undan att julfirandet idag skiljer sig från julen för hundra år sedan. Jag behöver bara gå till min ärvda jullåda för att påminnas om alla avsteg. Överst ligger julgransljushållare avsedda för levande ljus, så mycket vackrare än sina elektriska efterträdare. Men elektroniken har segrat över estetiken. De gamla ljusen får nu tjänstgöra i änglaspelet, medan granen täcks av elljussladdar eller

En modern advents-tradition är att informera om att Lucia inte var svensk.

”Frågorna avfärdas ofta som ’symbolfrågor’ och därmed oväsentliga, men det argumentet förbiser symbolens dolda lager.”

– hemska tanke! – lösa LED-lampor, med batteri och begränsad charm.

Elektriska ljus har förstås räddat fler liv än vi någonsin får veta, men skönheten i det förflutna är svår att återskapa med en fjärrkontroll. Levande ljus i granen hade inte bara varit vackrare, utan också påmint om hur julen en gång var: farligare, obekvämare, med stunder av skönhet lika korta som ett nedbrinnande julgransljus.

Kanske finns fortfarande någon ortodox julfirare som håller fast vid levande ljus i granen? Kanske, men knappast så många. Än färre lär avstå från elektricitet, rinnande vatten och avlopp för att uppnå känslan av en äkta traditionell jul.

En oöverträffad drift med det sluttande traditionsplan vi alla befinner oss på finns i Tage Danielssons berättelse om Karl-Bertil Jonssons julafton, traditionsenligt televisjonsutsänd på julafton sedan 1970-talet. Som när fadern, Tyko Jonsson, smyckar granens topp med en julstjärna i glittrande plast för 14:50. Eller när Karl-Bertil själv, som feriearbetar på posten, slänger bräckliga julklappar på fragila avdelningens betonggolv.

Men traditioner är också det stoff som kulturkrig vävas av. Även här intar julen en särställning. Både påskägg och midsommarstänger verkar flyga under radarn, medan lucia och Kalle Anka

väcker de riktigt starka känslorna om identitet och tillhörighet.

Varje år möts vi av samma högstämnda proklamationer: lucia var inte svensk, saffran är inte svenskt och julgranen kommer från Tyskland. Ja, hela Sverige kommer strängt taget från någon annan plats än just Sverige.

Och bör man ens säga *God jul*? Vore det inte bättre att säga *God helg* i stället? Annars kanske någon känner sig exkluderad? Men hur är det nu med ordet helg, kanske kan det utestänga dem som motsätter sig heligheter överhuvudtaget? Kanske är det bäst att inte säga någonting alls?

Frågorna avfärdas ofta som ”symbolfrågor” och därmed oväsentliga, men det argumentet förbiser symbolens dolda lager, alla de föreställningar och värderingar som döljer sig under ytan. Att man avfärdar diskussionen som kulturkrig betyder bevisligen inte att de försvinner. Människan är som Ernst Cassirer sade ett symboliskt djur. Hon tolkar världen genom de symboler hon skapar, och när symbolerna ifrågasätts kan hon känna att den egna kulturen hotas. Jämfört med socialförsäkringssystem och sjöfartsstöd må symbolerna framstå som lättviktiga, men för symboliska djur väger de likväl tungt.

Utan att hemfalla åt absolut relativism kan man samtidigt konstatera att det ligger i traditionens natur att vara både konservativ och nyskapande. Den bygger på tradering, på överlämnande, och därmed på att det finns två parter som behöver samsas: dåtid och nutid. Samtidens variationer knackar ständigt på dörren. Pepparkakorna äts med grönmögelost. Glöggen låter sig smaksättas med hallon eller whisky. Men grundstrukturen känns igen. Vissa menar att det är just detta spel mellan stabilitet och förnyelse, detta samtal mellan då och nu, som håller liv i traditionen: tryggheten i igenkänningen, tillsammans med friheten i att tillföra, eller avstå från, något eget.

Traditionen rymmer också ett annat möte, det mellan allvar och lek, ibland intill det absurdas gräns. Vi hoppar som grodor, äter sill i märkliga konstellationer, klär granen med trasiga leksaker, trasslar med ljusslingor, dricker på tok för söt glögg. Och jaktar oss sönder och samman för att hinna göra allt det där. Genom alla dessa små handlingar, smaker och dekorationer skapas så en större helhet, där vi, mer eller mindre medvetet, känner att vi hör ihop. Och i denna blandning av det heliga och det mänskliga kan vi i bästa fall finna både trygghet och frihet, och kanske, kanske, ett ögonblick av julefrid. ■

Katarina Barrling är docent i statskunskap vid Uppsala universitet och författare.

Mellan religion och folktro

Många av våra högtider förknippas med kristendomen, men har egentligen sina rötter i det gamla bondesamhällets villkor.

AV TORA WALL

För den som lever i ett förhållandevis sekulariserat samhälle är det kanske lätt att glömma att årets traditioner var nära knutna till kyrkoårets högtider. Att gå till kyrkan och lyssna till prästens predikningar om högtidens tema var en självklar del av firandet.

Men högtidernas religiösa innebörd var aldrig det enda som fyllde traditionerna med mening och innehåll. Det folkliga firandet var lika viktigt. Kyrkan såg visserligen inte alltid på fester och upptåg med blida ögon, men för

vanligt folk fanns inte någon större motsättning i att högtiderna innehöll både andliga och världsliga aspekter. Detsamma gällde för övrigt även föreställningsvärlden. Bondesamhällets världsbild präglades av den kristna livsåskådningen, men också av folklig berättartradition och folktro, i vilken inslag som magi och övernaturliga väsen var makter att räkna med.

För vanligt folk är julen utan jämförelse den största av årets traditioner i Sverige, och den har rötter långt tillbaka i tiden. Under några mörka midvinterveckor fanns utrymme för vila och fest under det slitsamma jordbruksåret. Till jul ville

man bjuda på ett överflöd av mat, så man sparade undan under hela året för att kunna duka upp det bästa gårdens förmådde på julbordet.

Det var viktigt att börja i rätt tid med alla förberedelser och det var mycket som skulle göras. Grisen, om man hade någon sådan att undvara, skulle slaktas. Alla delar togs tillvara och tillagades. Julölet skulle bryggas, lutfiscen läggas i blöt och så skulle man baka bröd, så att det fanns färskt till jul (annars åt man för det mesta torrt bröd).

Mörkt var det både ute och inne om vintern, och därför ville man lysa upp stugan med så många ljus som möjligt under julen. Dessutom gav det skydd mot de onda makter som enligt folktron var särskilt verksamma då. Att stöpa ljus var därför ett viktigt göromål före jul.

Kläder och textilier tvättades i julbyket. Huset skulle städas och julhalm och granris spridas ut på golvet. Halmen gav skydd mot golvkyllan och i den kunde långväga gäster sova över. Ett tidsfördriv var att fläta vackra föremål att smycka stugan med – bockar, takkronor och kransar – av halmen. Och granriset skänkte både väldoft och magiskt skydd mot övernaturliga väsen. Dagen före julafton badade gårdens folk, för att göra även sig själva redo för helgdagarna.

Till julens traditioner hörde också att ställa ut ett fat med gröt, eller kanske en smörgås med en sup till, åt tomten på julnatten. Tomten var det väsen som stod människan närmast. Han – för tomten beskrivs nästan uteslutande som ett manligt väsen – vakade över gården och drog lycka till den och dess folk. Han hjälpte till med att sköta

om djuren och ta in skörden, han varnade om det började brinna och såg till att tjänstefolket inte misskötte sig. En duktig tomte var en tillgång för gården.

Ett fat gröt till jul var en ringa belöning för allt vad tomten gjorde, och sägnerna berättade att tomten blev mycket upprörd om människorna slarvade med den. Tomten hade ett eldfängt humör och kunde i raseri slå ihjäl den bästa mjölkkon, eller om han blev riktigt arg helt enkelt ge sig av. Lämnade tomten gården fick det fruktansvärda konsekvenser, eftersom han då tog med sig lyckan därifrån.

För kyrkan var däremot påsken, inte julen, den viktigaste av årets högtider. Det var en högtid med starka känslor av både sorg och glädje. Långfredagen, då frälsaren enligt Bibelns berättelser dog på korset för människornas synder, var en dag då stillhet och eftertanke skulle råda. Först på påskdagen, när Jesus återuppstod, blev påsken glad. Denna glädje var så stor, sades det i folkmun, att till och med solen dansade upp över horisonten i gryningen på påskdagen.

Idag har påskfirandet sekulariserats och förknippas av många främst med vårens ankomst. På ett sätt innebär det en återgång till förr – delar av påskfirandet har sina rötter inte i kristen symbolik utan i gamla folkliga traditioner. Äggen som fortfarande dukas fram på påskbordet blev en del av traditionen därför att hönsen började värpa igen efter vintern vid denna tid. Även vilda fåglar lade ägg, som man samlade in för att äta. Ägg var en delikatess, som vackert målade gavs i gåva mellan fästfolk under påsken (och även under andra vårhögtider). Påsken markerade också starten för den efterlängta period då ungdomarna kunde börja träffas utomhus, bortanför de vuxnas vakande ögon, och ordna kalas med dans, upptåg och utflykter.

Att klä ut sig till påskkärringar är en tradition som fortfarande finns kvar, även om den är i avtagande. Idag tänker vi oss gärna påskkärringar som barn utklädda till söta häxor med huckle, kvast och en kaffekittel att lägga godis i, men från början var detta ett betydligt vildare upptåg. Då var det ungdomar som klädde ut sig till häxor, ofta med ett rätt skrämmande utseende och obehagliga masker, för att tigga brännvin, mat och pengar inför kvällens kalas.

I den förindustriella föreställningsvärlden var påsken en farlig tidpunkt, då trollkunniga kvinnor tänktes bege sig till Blåkulla för att gå på fest hos djävulen. Sägner om dessa demoniska sammankomster och hur häxorna färdades dit på flygande kvastar gav inspiration till ungdomarnas utklädningsupptåg.

I det gamla bondesamhället slaktade man gårdsgrisen inför jul.

FOTO: DIGITALT MUSEUM

Det har också föreslagits att både sägner och utklädningskan ses som ett sätt att kollektivt hantera minnet av de fruktansvärda häxprocesser som fördes i Sverige under 1600-talet. I dessa anklagades kvinnor för trolldom och Blåkullafärder, fängslades och torterades för att erkänna. Flera hundra dömdes till döden eller dog av tortyr och umbäranden i fängelset.

Idag är det ovanligt med besök av söta påskkärringar. Traditionen att klä ut sig till något skrämmande och knacka på för att tigga godis har istället flyttat till en annan högtid: halloween. Denna högtid, som firas den 31 oktober, väcker ofta debatt. I Sverige är den relativt ny och lånades först in med inspiration från USA under 1960-talet, för att etableras några årtionden senare (då handeln såg vinstmöjligheter i en ny högtid på hösten).

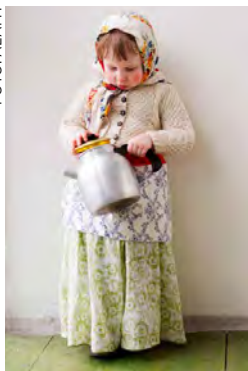
Till USA kom halloween i sin tur med inflyttade irländare under 1800-talet. På Irland har högtiden djupa rötter och är framvuxen ur den

fortida skördefesten Samhain, då man firade övergången mellan sommar och vinter. Då troddes gränsen mot den övernaturliga världen vara tunnare än vanligt och risken att råka ut för spöken och andra väsen ansågs vara stor. Traditionen att klä ut sig till skrämmande varelser på halloween bottnar i dessa föreställningar. Att själv ikläda sig rollen av det farliga ger en möjlighet att ta kontroll över känslor av hjälplöshet och rädsla inför mörka makter. Inom ramen för karnevalstraditioner som dessa finns, under en begränsad tid, utrymme att bryta mot normer och uppföra sig på ett sätt som i vanliga fall inte är acceptabelt. Ungdomars utklädningsupptåg – både i en kulturhistorisk och i en samtida kontext – kan ses som ett tillfälle att utmana vuxenvärldens gränssättningar, och blir därmed ett led i frigörelseprocessen och utvecklingen mot en självständig individ.

I Sverige krockar halloween under vissa år med allhelgonahelgen, som infaller mellan den

*Midsommardans
i Rättvik* av Kilian Zoll
(1818–1860).

FOTO: ALAMY

Snart utkonkurrerad av halloweenspöken.

31 oktober och 6 november, då man tänder ljus på gravarna. En del upplever kontrasten mellan den stämningsfulla ljusritualen och de skämtsamma halloweenupptågen som stötande. Det kan dock vara värt att notera att traditionen att tända ljus på gravar under allhelgonahelgen växte fram på 1950-talet, och möttes då av protester eftersom traditionen är inspirerad av katolska sedvänjor.

Är det någon högtid som många älskar att hata är det dock midsommar. Det är lätt att driva med de klichéer vi kommit att förknippa med midsommar: regnet som alltid kommer så fort man slagit sig ned vid det dukade utomhusbordet, den fåniga midsommar dansen som ingen kan rörelserna till, sillen som barnen avskyr och de obligatoriska jordgubbarna.

För många svenskar är det viktigt att midsommar firas ute, gärna på landet eller vid havet. Även förr firade man utomhus, men traditionerna var betydligt mindre likriktade än nu. Det beror på att midsommartraditionen höll på att falla i glömska när den på 1890-talet började firas på Skansen. Samhället genomsyrades vid denna tid av nationalromantiska strömningar, där ambitionen inte bara var att bevara minnet av det gamla bondesamhället genom museer och folkminnesarkiv, utan också att hålla gamla traditioner levande. Skansens och Nordiska museets grundare Artur Hazelius, och kretsen kring honom, var centrala i denna process.

Även hembygdsrörelsen hade stor betydelse för midsommarfirandet under 1900-talets gång, både som arrangör av firanden och genom den pedagogiska ambitionen att lära ut hur traditionen kan firas, vilket i förlängningen har format uppfattningen om hur en äkta midsommar "ska" firas.

Förr samlades man på en del platser runt en stång precis som nu, men dansen kunde också hållas vid en källa som lövades, på en brygga, vid en vägkorsning eller kring ett midsommarbål (tills lagar om eldningsförbud satte stopp för dem).

Midsommarstångens ursprung är inte helt klarlagt. Det sena 1800-talets forskare såg den som rester av en forntida fruktbarhetskult, där stången symboliserade en fallos. Denna teori förkastades dock av andra forskare, som pekade på att de tidigaste beläggen för midsommarstänger i Sverige är från sent 1500-tal och menade att traditionen lånats in från Tyskland, där man reser dekorerade stänger på första maj.

Det går inte att helt utesluta att stånggresning förekom även tidigare, och det finns exempel på stänger som rests vid bröllop, där en fruktbarhetsaspekt (om än skämtsam) är en möjlig tolkning. Midsommar var, även bortsett från stången, en tid förknippad med fruktbarhet och magi.

Särskilt midsommarnatten ansågs kraftfylld. Då var det bra att samla läkeväxter, och man kunde också ta vara på daggen som föll och använda den för sjukdomsbot och i magiska ritualer.

Om årets traditioner hjälper oss att skapa mening och hålla ordning på årstidernas gång, hjälper livets traditioner oss att handskas med livets skiftningar. Traditionellt har dopet, konfirmationen, giftermålet och till sist begravningen varit de stora händelser som ramat in livsbanan i vår kultur, men de har förändrats en del i takt med att samhället omformats.

Födelsen av ett barn är en stor händelse, vare sig den markeras genom dop eller en mer informell namngivning. Konfirmationen, som förr innebar att man gick från att vara barn till vuxen, har däremot numera en mer undanskymd plats. Istället har studenten för många kommit att bli den tradition som förknippas med de första stegen in i vuxenlivet.

Bröllop och giftermål var ett viktigt steg för människor i bondesamhället. Särskilt för kvinnor innebar giftermålet en starkare social ställning än att vara ogift. Idag har bröllopet å ena sidan fått mindre betydelse, eftersom fler väljer att inte gifta sig och istället lever som sambor, men å andra sidan är bröllopet för många en stor symbolisk händelse som man lägger mycket tid och pengar på.

Födelsedagar, som man inte firade förr, tillmäts i dagens individualistiska samhälle stor betydelse. Särskilt jämna födelsedagar uppmärksammas. Mest centralt är 50-årsfirandet, vilket många kan ha klivna känslor inför. Rädsla för att bli gammal eller ångest för att man inte har lyckats pricka av vad som förväntas på ett yrkesmässigt och privat plan kan grumla glädjen över att ha uppnått denna aktningvärda ålder.

Livets sista högtid är begravningen. Egentligen är den till mer för de efterlevande än för den döde själv, en ritual för att hantera sorgen men också som en markering av att den döde har lämnat jordelivet och går vidare till det okända som väntar efteråt.

De svenska traditionerna har vuxit fram ur olika kulturella aspekter som flätats samman med varandra och bildat nya mönster. Inte minst är mötet med traditioner från andra kulturer som har inspirerat och gett impulser till nya seder ett viktigt inslag i denna process. En röd tråd som löper genom både året och livets traditioner är också syntesen mellan religion och folklöre, i vilken människans existentiella funderingar återspeglas och bearbetas. ■

Tora Wall är folklorist och författare.

Vi har i alla fall maten kvar

När religionen spelar en alltmer marginell roll blir maten helt central för att våra traditioner ska överleva.

AV EDWARD BLOM

För att en tradition ska fungera krävs vanligtvis att det finns något gott i själva kärnan: att det är sommar, att frälsaren har fötts till jorden eller att en viss person fått leva ännu ett år. Men för att traditionen ska få starkt fäste krävs även en påbyggnad av festliga firanden och sedvänjor som egentligen inte har så mycket med kärnan att göra. Det kan röra sig om musik, dans, lekar, utväxlande av gåvor – men allra mest om mat och dryck.

Även denna påbyggnad måste upplevas som något positivt om traditionen ska bli riktigt stark. Då kan 1+1 rentav bli 10. Att äta ett smörbrett knäckebröd med en tjock skiva skinka och senap på, och kanske dricka en mellanmörk öl till, är gott i sig även en vardagskväll i september. Men det är ingenting emot den enorma glädje som uppstår när skinkmackan och ölen intas i köket en kväll under julens mellandagar, då smak och tradition förenas.

I modern tid har det, vanligtvis av kommersiella skäl, uppkommit dagar för hyllande av specifika bakverk eller rätter. Särskilt kanelbullens dag den 4 oktober har fått ett starkt genomslag och upplevs idag (åtminstone bland de yngre) som en märkesdag. Men utan någon annan kärna än just kärleken till detta bakverk kan den ändå inte växa till någon mer betydande högtid.

Motsatsen finns också: helger med en viktig religiös kärna, där alla profana firanden, som

säkert fanns under medeltiden, har gått förlorade. Sådana högtider tappar lätt fästet i folksjälen. Pingst och Kristi himmelfärdsdag är helgdagar där man tydligt upplever denna brist, även om man som jag är troende: Man går i mässan och det är en av kristendomens viktigaste religiösa fester – men sedan finns det inte minsta lilla kaka att äta när man kommer hem, utan firandet bestod bara av en dryg timmes gudstjänst och sedan är det slut. Nu är pingstdagen förvisso även den femtionde och sista dagen av påsk, men att gå hem och äta en femtionde ägg lunch känns inte så lockande. Hade vi bara haft en riktigt god bakelse eller tårta dekorerad med eldstungor, en sed som förekommer till pingst både bland katoliker i USA och i vissa ortodoxa länder, hade helgen säkert varit så älskad att staten aldrig kunnat beröva oss annandag pingst som röd dag.

Personligen har jag faktiskt komponerat en speciell picknickpaj som min familj äter under en längre vandring varje Kristi himmelfärdsdag, för att råda bot på traditionsbristen. Men ska man vara strikt är traditioner inget man kan uppfinna själv; ordet kommer av latinets *traditio*, överlämnande, och avser alltså något man tagit över från tidigare generationer.

Matens starka koppling till religiösa högtider är knappast konstig. Historiskt har svälten alltid lurat runt hörnet och att be om, och tacka för, föda har varit ett centralt inslag i alla religioner. Det finns knappt heller några trossystem där inte maten ingår som ett viktigt inslag i religionsutövningen, antingen i form av strikta matregler eller som en del av ritualen. I kristendomen krävs bröd och vin för att kunna fira det viktigaste sakramentet, i judendomen spelar vinbägaren en viktig roll i sabbatsfirandet, och sedermåltiden är ett centralt inslag i påskfirandet. I de flesta av forntidens religioner ingick offer av djur (eller annan föda). Ganska sent lärde jag mig att man vanligtvis åt upp köttet man offrat; det gäller judendomen, Greklands och Roms religioner och även den svenska asatron. Inom judendomen var det viktigt att hela folket fick del av offerköttet, till och med de som levde utstötta på grund av spetälska.

Även de icke-religiösa högtiderna knyts oerhört starkt till viss dryck och föda. Tänk er en midsommar utan sill, snaps och jordgubbar – eller en nyårsafton utan champagne och delikatesser!

Semlor i februari har blivit en tradition i sig, frikopplad från påskfastan.

FOTO: ALAMY

Matens betydelse för en religiös högtid tycks inte alls avta när det andliga innehållet bleknar bort, utan snarare tillta. När den ursprungliga kärnan i en högtid blir mindre viktig för en människa är det som om maten istället tar över huvudrollen. Barn idag säger ofta "semmeldagen" istället för fettisdagen, "våffeldagen" istället för vårfrudagen – och jag har till och med hört lucia benämnas som "dagen då man äter lussebullar". För många vanliga, måttligt religiösa svenskar förknippas kristenhetens viktigaste högtid, påsken, framför allt med ägg och godis, och i tidningar benämns den "vår största mathelg".

I den svenska kulturen är det förstås julen som har de starkaste mattraditionerna kopplade till sig. Det finns allmänna rätter, som bör finnas med för att det ska upplevas som ett julbord, men också åtskilliga familje- och individbundna inslag.

Ofta får julbordet formen av knytkalas just för att vissa personer bara *måste* ha vissa rätter med för att det ska bli jul för dem. Det behöver vara mormors brunkålsrecept eller barndomens variant av laxpudding; en viss sherrysill eller farfars mumma. Det är som Prousts madeleinekaka och lindblomste: Först när man känner exakt den rätta smaken når nuet samklang med barndomsminnena; alla minnen öppnar sig; alla jular smälter ihop till en enda idyllisk enhet, där den linjära tidsuppfattningen ersätts av en cirkulär.

Julbordet utgör något av en provkarta på forna tiders maträtter. Jag brukar jämföra det med Anton Baumstarks princip, som inom den kyrkliga liturgivetenskapen innebär att de allra äldsta bruken behålls vid de allra högtidligaste festerna. I de stora jul- och påskmässorna kan man således hitta inslag som avskaffades i de vanliga söndagsmässorna redan på 100-talet e.Kr.

Till julen, årets största högtid, ställer vi på samma sätt fram urgamla rätter som vi annars aldrig längre äter: kalvsylta, rullsylta, grisfötter, sillsallad, lutfisk, risgrynsgröt, struvor och klenäter. Det mest flagranta exemplet på detta är dopp-i-grytan. I forna tider var det verkligen daglig mat. Eftersom man bara eldade upp en bakugn ett par gånger om året var brödet torrt och hårt. Därför löste man alltid upp det i någon vätska, som köttspad. Det som historiskt åts dagligen skulle idag kännas fullständigt apart att äta någon annan gång under året, men var åtminstone ännu när jag var barn helt självskrivet till jul.

Grisens speciella ställning vid jul har många (särskilt nyheter) velat knyta tillbaka till asatron med midvinterblot eller myten om Särimer, men det finns ingen forskning som stöder det. Att grisen har blivit en julsymbol i Sverige, som

"Hade vi bara haft en riktigt god bakelse eller tårta till pingst hade staten aldrig kunnat beröva oss annandag pingst som röd dag."

återfinns på julkort, bonader, dukar, som pepparkaksformar, av marsipan etcetera, skulle jag istället säga handlar om forna tiders matbrist. I det gamla Bondesverige åt man nästan bara gröt och bröd. År 1700 bestod 90 procent av näringsintaget av spannmål. Att få äta sig mätt på sovel fick enkelt folk kanske bara göra under julen – och då grisen var det effektivaste köttjuret i stora delar av landet blev Kristi födelsefest även den stora grisfesten.

Julölet leder däremot sina rötter tillbaka till förkristen tid. Ett av de få ting vi med säkerhet vet om julfirandet då var att det skedde med rituellt öl-drickande, och att det hette att man "drack jul". Man skålade för gudar och framstående förfäder. Det rituella skålandet var så starkt att kristendomen var tvungen att ta över det, i form av att man höjde bågaren för helgon och olika aspekter av Kristus.

Något väldigt viktigt med traditioner är begränsningen, att något används exklusivt för högtiden ifråga. Till vissa märkesdagar är det därför en fördel att äta sådant som är gott men lite för extremt i sin smak för att man ska vilja äta det året om:

Lussebullar är jättegoda, men den beska saffranstonen är för stark och speciell för att man ska vilja äta dem varje vecka – då föredrar man bullar med kanel eller kardemumma.

Glögg går att dricka under några månader, men blir sedan för sött och intensivt.

Surströmming är det få som verkligen uppskattar mer än ett par gånger om året.

Kräftor är för besvärliga att skala och serverades sällan hela innan de knöts till det årliga firandet av sommarens slut och avskedet från sommarhuset i skärgården.

Semlor är särskilt intressanta. När jag var barn läste man visserligen om Ture Sventon som åt "temlor" året om, och min salig vän Sockerbagaren vid Kungsholmstorg, som var en rebell, skapade en gång saffranssemlor som var en hybrid mellan semlor och lussebullar. Men

Nu för tiden dyker sill upp på bordet vad man än firar.

på den tiden skedde skojandet i relation till en stark norm. Idag har allting släppt och semlorna börjar säljas redan när vi traditionalister ännu har julgranen uppe och bjuder på julmat.

En semla är god ett par gånger om året, men knappast den bakelse man skulle välja bland 30 andra på ett lyxigt konditori året om. Det är också därför folk inte längre vill äta semlor – utan hittar på helt nya bakverk de kallar semla. Semmelwraps, jordgubbssemlor och semmelmunkar är inte semlor och äts inte bara under den begränsade tid när semlor ska ätas. Deras laddning består endast av att namnet är bevarat från något som en gång i tiden var strikt knutet till en kort traditionsperiod.

Därmed kommer vi in på en intressant iakttagelse om mat och traditioner i Sverige idag. Uppenbart har maten för många blivit huvudsaken när traditionernas ofta religiösa kärna tappat i betydelse för majoritetssamhället. Semlor, glögg, lussebullar, sill, kräftor och chokladägg har en nästintill magisk inverkan på oss svenskar. Ändå finns extremt lite ortodoxi i vårt förhållande till denna mat. Till skillnad från den minutiösa noggrannhet som till exempel många judar visar i tilltagandet av traditionsbärande rätter är vi svenskar rätt slarviga med våra matrader.

Julen har firats från och med juldagen sedan 300-talet e.Kr., och under de följande 1650 åren lyckades vi svenskar endast tidigare lägga firandet en enda dag. När jag var barn började förvisso julhandeln, julmustdrickandet och restauranger- nas julbord redan under advent, men dekorationer och julmat i hemmet väntade ännu de allra flesta med fram till den 24 december.

Numera säljs julmust, lussebullar och till och med viss julmat i butikerna redan i september,

”Det finns knappt några trossystem där inte maten ingår som ett viktigt inslag i religions-utövningen.”

semlor halva vintern. Vi har även rört ihop många rätter: serverar ägg på julbordet och skinka till påsk. Sill och de modernare rätterna västerbotenspaj (som passar till kräftorna) och matjessilltårta (som passar till midsommar) dyker upp till årets alla högtidsbufféer. Janssons frestelse, som brukade vara en vickningsrätt, är nu den rätt näst skinka som flest svenskar betraktar som ”julmat” – medan dopp i grytan, lutfisk, ål och gås sorgligt nog är på stark nedgång.

Förändringar har förvisso alltid skett. Skinkan gjorde ganska sen entré som julmat, då den var den del av grisen som höll sig bäst och som man under förrådshushållningens tid därför sparade till sist. Semlan bestod först enbart av vetebröd och var sedermera kokt i smör (gräddede fanns inte att tillgå under vinterhalvåret). Lussebullarna var från början tyska saffransskorpor och deras former delvis fornnordiska skådebrödsformer. Ännu på 1950-talet var lutfisk och de andra julrätterna den vanligaste nyårsaftonsmaten. Det enda av midsommarmaten som har äldre tradition är gräddfilen, som med lite god vilja kan sägas vara en modern johannismjolk. Sillen blev traditionsmat först för mindre än 100 år sedan – det är tillbehören smör, bröd, ost, öl och brännvin som är gamla.

Trots det oroar det mig att förändringarna numera går så oerhört snabbt och att kunskapen ofta saknas. För traditioner är inte ens egen ensak. Traditioner är, som tidigare nämnts, något vi tagit över från tidigare generationer och ska tradera vidare till kommande.

Om både kärnan i traditionen, exakt hur vi firar den, och när den firas går förlorade finns det till slut inget kvar. Då går magin förlorad. Det är ju inte själva orden *jul* eller *påsk* folk blir lyckliga av. Det är traditionen *an sich*: Arvet, gemenskaps-känslan med såväl förfäder som alla levande medfirare; den cirkulära tidsuppfattningen som uppkommer av varje års exakta upprepning ... Det är därför, när man inte längre tror på något annat, allting kan hänga på att tillaga mormors brunkål på absolut rätt sätt. ■

Edward Blom är gastronom och kulturhistoriker.

SAMTIDEN

En upplyst värld på S-kansliet

FREDRIK JOHANSSON
är konsult och skribent.

Vissa saker får man acceptera att man nog aldrig kommer att begripa. Det är dessutom säkert ganska mycket, och jag har en känsla av att det inte blir mindre. Men något som verkligen sticker ut är hur svenska medieföretag fungerar. Och här har jag verkligen försökt förstå. Men tillgängligheten ligger någonstans mellan den mest avancerade moderna fysiken och Hegels filosofiska system. Jag räcker helt enkelt inte till.

Som allt annat man konsumerar vill man ju ha kvalitet. Prenumerationer är dyra. Public service-skatten är inte försumbar. Det händer att saker jag läser om i tidningen eller hör i radio är viktiga för det jag arbetar med. Det förekommer till och med att det jag läst i tidningen omnämns i mina krönikor här. Kvalitet är viktigt. Och om jag som kund tycker det är viktigt utgår jag ifrån att min leverantör tycker detsamma.

För några veckor sedan hade Dagens Nyheter ett stort reportage om en ung kvinna som kunde vittna om hur svårt det var att komma ut på arbetsmarknaden. I en särskilt gripande passage fick vi veta att läget hade blivit så desperat att hon tvingats flytta hem till sina föräldrar.

Dagens Nyheter arbetar som bekant under devisen "För en upplyst värld". I det här fallet hade jag nöjt mig med att mitt eget lilla hörn av världen hade lysts upp på en punkt. Det framgick ingenstans i artikeln att den av arbetslöshet drabbade kvinnan var anställd av det helägda socialdemokratiska företaget AiP Media (Aktuellt i Politiken). AiP Media ägnar sig åt socialdemokratisk kommunikation på nätet. Nästan alltid i konton med generiska namn som "Morgon-Tidningen" och "Politikkollen". Den ambitiösa kan gräva och googla sig fram till att det finns en koppling till S.

Det krävdes inte alls lika djupt forensiskt arbete för att förstå att kvinnan i fråga var kopplad till det socialdemokratiska partiet. I synnerhet inte då reportaget bildsattes inifrån Socialdemokraternas partikansli på Sveavägen 68. Där gjordes intervjun.

Frågan man ställer sig är hur det kunde hända. Förstod inte journalisten eller fotografen var de befann sig? Fanns det ingen på redaktionen som noterade detta? Frågade sig ingen vem kvinnan

ifråga egentligen var? Hur kunde tidningen missa det som var uppenbart på en halv minut för många av dess läsare? Intervjun borde aldrig ha publicerats.

Det var inte första gången. Några veckor tidigare hade en arbetslös person skrivit en artikel på DN Debatt, där han förklarat för oss att han som arbetslös led av en hårt dömande omvärld. Han var också aktiv socialdemokrat. Det gick att googla fram på tio sekunder.

Dagens Nyheter är dock inte ensamma. Detta kvalitetsproblem är rätt vanligt. I samband med klimatmötet i Brasilien hade Aftonbladet lyckats hitta en 24-åring som skämdes för att han var svensk. Även den här unge mannen var socialdemokrat. Vilket inte framgick.

Alla gör vi fel. Det är knepigt att göra tidning. Det är inte problemet. Företag som misslyckas i sina leveranser ber kunderna om ursäkt, kompenserar och är inte sällan transparenta med sitt eget förbättringsarbete.

Det jag aldrig kommer att begripa är det sätt på vilket medieföretag rapporterar om egna kvalitetsproblem. Det vill säga: inte alls.

Utan vidare kommentarer uppdaterade man de berörda artiklarna, för att korrigera det läsarna påpekat. Ingen kan låtsas som att det regnar som en svensk dagstidning som ertappats med att publicera felaktigheter. "Texten har tillfogats ett förtydligande", fick DN:s läsare veta.

Att det berodde på en redaktionell genomklappning framgick inte. Det är som ett elbolag som inte med ett ord förklarar för sina kunder varför det är upprepade strömavbrott.

Det andra svårbegripliga är varför medier inte bevakar medier.

Om nu inte DN vill förklara hur man kunde missa att man befann sig på det socialdemokratiska partikansliet, varför kan jag inte läsa om det i Expressen eller SvD? Varför ställer inte nyhetsredaktionerna på SR eller SVT dessa frågor till DN?

Det är som ett IT-haveri på Försäkringskassan eller en kabelbrand på Forsmark som medierna bara låter passera.

Men det är väl så det är. Något jag aldrig kommer att begripa. I en upplyst värld. ■

"Ingen kan låtsas som att det regnar som en svensk dagstidning."

Ylva Eggehorn är författare till över 50 böcker.

”ATT VARA TROENDE VAR SOM ATT HA EN PINSAM SJUKDOM”

Ylva Eggehorn är aktuell med en självbiografisk roman som utspelar sig på 1970-talet – en tid då det var stigmatiserat att vara kristen.

AV SOFIA LILLY JÖNSSON FOTO JEZZICA SUNMO

Det händer inte ofta, men när jag kommer till Hannagården i Sorunda i Sörmland för första gången ser det ut precis som jag tänkt mig. Missionshuset uppe på en kulle omgivet av stora, gamla lövträd. Öppet kulturlandskap nedanför berget.

Strålände sol.

Här, i huset som Ylva Eggehorn köpte med sin man 1972, utspelar sig handlingen i hennes nya roman, *Sången underifrån*. Under några år på 1970-talet etablerades på gården något som kan kallas kollektiv, men utan regler och uttalade mål. I boken kallar hon det som hände i Hannagården för motkultur.

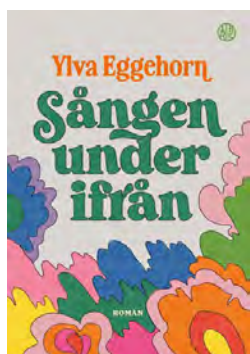
Mycket författarliv har passerat sedan hon flyttade hit. De senaste åren har hon mest arbetat

med dramatik. Ett lokalt projekt handlar om upptäckaren Christopher Polhem, född 1661, som kom till Sorunda som 14-åring – då en fattig främling, men som senare blev berömd och adlad 1716.

– Han bodde här i tio osynliga ungdomsår och hans högsta önskan var att få plugga. Prosten härute, som var en bildad man och hade varit hovpredikant, erbjöd sig att lära Christopher latin. Allting var på latin, även matteböckerna. Christopher gick fram och tillbaka till prästgården för lektioner. Sju och en halv kilometer i vardera riktningen.

Ylva Eggehorn föddes i Älvsjö, rakt in i 1950-talets folkhem med framtidstro och sanitet. De tidigaste åren har hon skildrat i den hyllade första delen av den självbiografiska romantrilogin, *Kvarteret Radiomottagaren* från 1994. I den

"Det är de intellektuellas uppgift i ett samhälle att göra det svårare för folk som tror att man kan dela upp världen."

Ylva Eggehorn

Född: 1950.

Yrke: Dramatiker, poet, kulturjournalist.

Redaktör för *Vår Lösen*, krönikör i *Expressen*. Har skrivit 55 böcker. Hedersdoktor vid Uppsala universitet 2024. Psalmen "Var inte rädd" sjöngs efter tsunamin vid minnesceremonierna för de omkomna.

Aktuell med: *Sången underifrån* och *Texter. Där en annan röst kan höras*.

beskrev hon bland annat ett av sina tidigaste minnen: en stor hund anföll henne. "Hela min kropp vet att han tänker döda mig." Många år senare nämnde hennes mamma att en liten hundvalp hade slickat Ylva i ansiktet.

Det där tänker jag ofta på. Hur hon visade att alla uppväxter i någon mening är traumatiska. Jag kommer att tänka på en rad ur psalmen "Innan gryningen" och citerar högt: "Du är ett barn som ligger på ett jordgolv ..." Varpå Ylva fyller i:

– "... du fryser om vi inte griper in". Vet du att när vi spelade in den sången lutade sig Benny Andersson mot mig och viskade: "Ylva, det där är bra."

Vi går tillbaka till åren på 1970-talet och till den nya boken, *Sånger underifrån*. I den möter vi Dag, Anna och Jimmy Hazelwood, predikanten som nog egentligen är artist. Främlingar kom till Hannagården, betalade för värmen och delade på vad de i övrigt hade. Många var kristna, men det var inget krav.

– Jag vill att vi ska minnas dem. Romanen är självbiografisk, men inte för att jag vill skriva om mig själv. Helst inte alls egentligen om mig själv, men det är mitt material som jag har att jobba med. Vad betydde det här som vi var med om? Jag är så intresserad av idéhistoria.

Tiden är en av huvudaktörerna, säger hon. Det handlar om hur jaget och tiden samspekar. Hur ett barn som föds in i en viss tid jobbar med att få ihop en begriplig värld.

I boken skriver Eggehorn om människor "som blev över när makten fördelats. De som skrevs ut ur historien som de betydelselösa. Att skriva om dem är inte i första hand att skapa litteratur. Det är att göra dem verkliga."

Vid tiden då romanen utspelar sig var Ylva Eggehorn en mediekändis. Bara någon gång skymtar det fram i boken. Hon hade debuterat som superung poet med diktsamlingen *Havsbarn* när hon var 13. Hon hade medverkat i *Hylands hörna* när hon var tolv. Bonniers ringde upp, vilket

ledde till debutsamlingen. När nästa bok handlade om tro fick förlaget det svårt. Det krävdes några turer innan de bestämde sig för att ge ut den.

"Jag kände ingen som trodde på Gud. Ingen vettig människa i södra förortererna trodde på Gud i mitten av 60-talet", skriver hon i den nya boken.

– Att vara troende var som att ha en pinsam sjukdom. Och du kan ju tänka dig, det kommer ut en bok av en ung människa 1970. Ingen annan i min generation utkom med en bok som handlade om detta. På omslaget står det fem rader: "Det var en vanlig dag, vi satt i köket och hade köpt en cocacola, Jesus och jag. Ska vi dela sa han."

Ylva Eggehorn skriver fruktansvärt roligt om att gå på högmässa på 1960-talet. "Någoting könlöst men med basröst rörde sig långt därframme i koret".

Och ändå gick du dit?

– Folk har frågat mig: "Ylva, det finns ju så många sätt att tro. Varför valde du kristendom?" Men det är inte som att jag valde från ett smörgåsbord. Det hände. Vad ska jag säga?

Hon slår ut med händerna. Två katter smyger omkring i huset, en brun och en vit. Någonstans inne i rummen skramlar en son eller sonflickvän med disken. Solen skiner in genom fönstren.

När Ylva Eggehorn och hennes man hade köpt missionshuset Hannagården kom folk dit. Ryktet spred sig. Socialarbetare kom ut och ville veta vad som hände med deras klienter. "Nej, vi är inte ett företag. Nej, vi tar inte betalt. Inte ens en förening? Nej. Vi är en utvidgad familj, kan man säga."

I romanen har hon bytt ut en del namn, behållit andra. Ansgar från nordligaste Norge, klädd i säckväv, hette just så.

– Jag glömde skriva att han hade en silversked i sin ryggsäck. Han som var så otroligt asketisk. När vi frågade varför han hade en silversked med sig sa han att det är godare att äta med. En hemlig prins.

Hon skriver så vackert att man kan råka missa det intellektuella djupet. Ylva Eggehorn är Sveriges främsta teolog, skrev en präst på Twitter. Och samhällsskildrare, vill jag lägga till.

I hennes andra aktuella bok, *Texter. Där en annan röst kan höras*, finns en skärpa och politisk medvetenhet i essäer som den om Adriana, flickan som blev skjuten till döds i Botkyrka, och Botvid, helgonet som gav kyrkan dess namn. Projekt Glömska, skriver Ylva Eggehorn, tillåter att tre parter – näringslivet, kommunen och kyrkan – bokstavligen dumpar schaktmassor framför kyrkan och skymmer den, i en tid när vi verkligen skulle behöva minnas Botvids radikala uppgörelse med heders- och hämndkulturen.

Stark är också skildringen av Stockholms snabba förändring på 1970-talet. Den sista bonden på Hallunda gård flyttade in i deras

trappuppgång i Alby med löfte om att få bärga sin sista råg. Bulldozrar kom i vägen. Den honungsgula skörden plöjdes ner i kommunikationsbris-ten mellan entreprenörer.

För dig är skönheten en sorts teologi?

– Augustinus säger att det finns två slags skönhet: den skönhet som man läppjar på, som är behaglig. Och så finns det den skönhet som går förbi på morgonen och du blir aldrig mer densamma.

Har du känt någon gång att man nöjer sig med det vackra skimret? ”Ylva Eggehorn ska komma och förgylla vårt prästkonvent”, ungefär. Kan skönheten riskera att makthavare använder sig av den första skönheten och inte tar till sig av den andra: har du förändrat ditt liv?

– Jag vet ingenting om resultatet av det jag har hållit på med i över 50 år. Jag vet bara att det händer att människor säger saker till mig. Nere i Småland vid ett föredrag kom en man fram och jag förstod att han aldrig kommer fram och pratar annars, det syntes.

Hon förvandlas, kryper ihop, härmar mannen.

– ”Jag vill bara berätta att jag ... jag sjunger din sång”, säger han. ”Den där om främlingen. Varje dag. När jag går ut med hunden.”

Så kom du då till sist, du var en främling. En ljusgestalt som jag hört talas om. Psalmen ”Innan gryningen” skrev Ylva Eggehorn tillsammans med Benny Andersson.

”All förändring börjar med musik”, skriver hon i romanen, något gåtfullt. Men det känns sant. Som sångare vill man hålla med. Men liksom Selma Lagerlöf värjde sig för att bli kallad sago-tant vill Ylva Eggehorn tala om mer än sina psalmer. De två nationalförfattarna liknar varandra för övrigt på fler än ett sätt. Det personligt nära och det samhälleliga genomlyser varandra.

Psalmerna har blivit folkligt förankrade.

Kanske beror det på att de inte försöker vara religiösa. Det är därför som de uttrycker tron så bra. Någon gång ombads Ylva Eggehorn att plocka ut andliga och sekulära motiv i sina dikter, en nästan omöjlig uppgift.

– Jag har väldigt svårt att dela upp världen på det sättet.

Jag ville prata med Ylva Eggehorn för att jag känner mig totalt ensam i offentligheten om att tillhöra en kyrklighet som nyss var den självklara. En kyrka där man döpts, konfirmerats och gift sig utan att nödvändigtvis fundera så mycket över det där med Gud men har psalmen och Bibelns berättelser gemensamt.

I debatten idag är kyrkan något annat. Antingen något hårt och frikyrkligt eller så är det Politiken. Jag slåss för kulturkristendomen mot stora missförstånd.

– Därför att man inte tror att det är möjligt. Är du inte med oss så är du emot oss. Hela vår tid är på det sättet. Det är de intellektuellas uppgift i ett samhälle att göra det svårare för folk som tror att man kan dela upp världen så. Vi är till för att komplicera saker. Vi ska stå på en punkt utanför systemet.

Eggehorn har ofta blivit inbjuden i kyrkor, men den organiserade kyrkan har aldrig varit hennes uppdrag.

– Det är så många som har frågat om jag inte ska bli präst. Men nej – varför ska jag klättra i den hierarkin? Jag är inte intresserad. Min uppgift är en annan: att försöka belysa de ansikten som historien och politiken lägger i skugga. Det brinner jag för.

Så kommer taxin, det är fyra och en halv kilometer till tågstationen. Det blir brått. Jag glömmer fråga var Moa Martinsons torp ligger. Sedan åker jag över de öppna landskapen med den sämsta bilföraren på länge. Han trampar omotiverat på gaspedalen, som en ojämn hjärtrytm.

Så skumpar vi fram över den nyasfalterade gamla landsvägen. ■

Ylva Eggehorn debuterade som poet vid 13 års ålder.

Sofia Lilly Jönsson är kulturskribent.

Han såg historiens förlorare

Litteraturvetaren och författaren **Peter Luthersson** förstod vår samtid som få andra. **Nathan Shachar** har läst hans akademiska verk och publicerade dagboksanteckningar.

AV NATHAN SHACHAR ILLUSTRATION PATRIK SVENSSON

En gång, i ett sällskap av vänner som träffades regelbundet, höll Peter Luthersson ett litet anförande om det som är vår plikt att bekämpa och det vi måste slå vakt om, i en kulturmiljö som alltmer kommit att präglas av sekteristiskt åsiktstyranni, inte sällan statsfinansierat – och om den växande andel forskning som, likt medeltida teologi, utgår från det som skulle bevisas.

Peter förde resonemanget med hjälp av sitt favoritverktyg: Viktor Rydbergs roman *Vapensmeden* (tillgänglig gratis i stämningsfull faksimilversion hos Runebergsprojektet).

Berättelsen utspelas under reformationens brytningstid, då Sverige på kort tid blev ett nytt land, med ny tro och en ny sorts makthavare på tronen och i predikstolarna. Med ett ord som ännu inte fanns: landet fick en ny identitet. När Viktor Rydberg levandegjorde denna tid var det inte historieläxans kända milstolpar som fascinerade honom. Inte Sten Stures död på isen, inte Stockholms blodbad eller Gustav Vasas återkomst – utan ett annat drama: det som utspelades i oräkneliga bröst, då centrala vissheter och vanor kolliderade med nya påbjudna sanningar och krav på underkastelse.

För dem av oss som saknar levande tro liknar detta inget vi upplevt. Vi kan inte leva oss in i det. För figurerna i Rydbergs bok, och för 1500-talets svenskar, var det gastkramande. Plötsligt var inget längre som man lärt och trott: inte de eviga straffen, inte synd och förlåtelse, inte elden i Gehenna och inte genvägen förbi skärselden. Det var inte "religion". Inte något "val". Det var mycket mer trängande och personligt. Det var frågan "Hur går det nu med mig på Domens dag?"

Viktor Rydberg kände igen denna vända i sin egen tid, 300 år senare. Än en gång drog det ihop sig till nervslitande kollisioner mellan konträra livsrecept. Sveriges förvandling från luthersk monokultur till ett samhälle med fria åsikter, fri tro och fria näringar var mindre våldsam än reformationen, men lika omskakande mentalt sett. Peter Luthersson kände intensivt att också vi lever i en sådan ödesmättad tid, där det bästa vi har står på spel och där nedbrytande krafter har ryckt åt sig initiativet. Också kring oss skälver marken av förändringar som kommer att ge utslag i generationer.

Varken Viktor Rydberg eller hans sentida broder Peter Luthersson var någon barrikadfigur. Deras grundläggande övertygelse låg fast, men de kunde lyssna och förstå och se saker från olika håll. De hade bägge tvivlets gåva. Deras drivkraft var försvaret av friheten, inte att få rätt. Vissa saker måste förändras, andra saker måste räddas undan förändring. Rydberg var förebilden ifråga om sådan balans. Han, den store vårdaren av kulturarvet, var ju samtidigt förgrundsfiguren i det framflytande demokratiska, frisinnade Sverige. Hans kristna tro var djup, och lika djup var hans misstro mot kyrkans och statens anspråk på att regera över medborgares inre liv.

Rydberg blev en brygga mellan två världar. I det land som tog form under decennierna efter honom, det borgerliga/socialdemokratiska exportlandet Sverige, bråkade man om mycket. Men i Rydbergs anda slog man vakt om ett gemensamt kulturarv. Alla läste de stora diktarna. Istället för att håna högkulturen som ett överklasspåhitt kämpade fattiga outsiders för att göra den till sin. Harry Martinson och Eyvind Johnson läste och läste i fotogenlampors sken för att hämta in de gynnades försprång. Folkskolan och folkhögskolorna besjälades av samma patos. Språkets och litteraturens skatter var allas egendom. Att fördöma det klassiska och det vittra som elits maktmedel föll dem aldrig in – det var ett senare påfund, från bortskämda borgarbarn i min och Peters generation.

"Här har Rydberg skådat långt in i framtiden" sade Peter om *Vapensmedens* bov, den dumdryge och grymme lutheranen Lars Gudmundson. Sannerligen. Den som hann uppleva 1968-vågen, med dess svartvita katekes, dess intolerans, dess våldsdyrkan och dess knäfall för diktatorer och bödlar, känner strax igen Lars. Den unge mannen, skolad på ort och ställe – Tyskland – i den nya trons endimensionella begreppsapparat, pöser av självgodhet där han går och mästrar sin omgivning. Lars far, den gamle vapensmeden Gudmund, är en yrkesskicklig hantverkare, men han gör undan sitt arbete tidigt för att vinna en ledig stund åt sitt verkliga kall – måleriet. Hans själ är vigd åt skönheten och konsten. Gudmund och hans vänner träffas i ett sällskap, "Fritt ur hjärtat", där allt får sägas och alla lyssnar till alla. Dessa möten är ett rött skynke för den unge Lars. Att filosofera om livsfrågorna, de som en gång för alla fått sina

Forts. →

”Modernismen, underströk han, började som ett försvar för individualismen, i en tid då stilkonventioner och åsiktstabun hämmade och hägnade in de nya begåvningarna.

svar i Augsburg och Wittenberg, är förhåvelse, rent av kätter! Mest av allt förargas Lars över faderns konstverk, som är vackra och tankvärda men inte underställde något program.

Tre stora vägskepp: Först reformationen och brytningen med Rom, som gjorde Bibeln till stommen i svensk kultur. Sedan modernitetens genombrott, då kyrkan miste sin makt över liv och tanke. Och så vår tids revolutioner, först modernismen i konsten, samhällsvetenskapernas detronisering av humaniora, den politiska korrekthetens tyranni och kulturlivets fixering vid ras, kön och identitet. Livet igenom brottades Peter Luthersson med de här frågorna. Vad var det som hände då konst och dikt slet sig loss ur genrernas och repertoarernas fjättrar? Var Baudelaire och Joyce och impressionisterna och Matisse ”gränsöverskridande” rebeller som gladdes åt att gyckla med den etablerade smaken och ”borgarna”? Eller var modernismen något helt annat?

Peter skrev två böcker om modernismen, först doktorsavhandlingen *Modernism och individualitet. En studie i den litterära modernismens kvalitativa egenart*, 1986. Lekmannen får uppbåda all koncentration för att hänga med i svängarna, så detaljerad och så vittförgrenad är den 31-årige

författarens lärdom. Modernismen, underströk han, började som ett försvar för individualismen, i en tid då stilkonventioner och åsiktstabun hämmade och hägnade in de nya begåvningarna. Modernismen var *inte* en politisk eller revolutionär rörelse som ville vända upp och ned på samhället. Den var knappt någon rörelse alls till att börja med. I sitt första stadium bestod den av personer som var och en på sitt håll hade stimulerats, eller stötts bort, av det nya i tiden – och som inte fann spelrum för sin kreativitet och originalitet. Deras konst tog sig uttryck som chockade, fascinerade och förargade. Men förargelsen, insisterade Peter, var en biprodukt, inte syftet.

Mer än ett decennium efter Peters avhandling, 1998, skrev filosofen Roger Scruton boken *Modern Culture*, som innehåller en teori om modernismens uppkomst. Hans bedömning är slående lik Peters: modernismens uppsåt och drivkrafter var sunda. Den gav oss banbrytande verk av stort djup och berikande skönhet: måleriets impressionister, diktens symbolister och teaterns expressionister. Men hur kom det sig att den så snart stelnade i ortodoxi och manér och öppnade slussarna för ändlösa banaliteter och förkrossande fulhet, inte bara på dukar och boksidor utan i hundratals stadskärnor i en rad länder? Scrutons analys, som är mycket övertygande, är nära släkt med Peters, som han knappast kan ha läst. Men det säger en del om Peters kapacitet att han helt ung slog in på samma spår som den briljante Scruton skulle följa på äldre dagar.

Modernismen, tänker vi slentrianmässigt, var radikal. Men då låter vi oss förledas av form och utanverk. Visst var det radikalt med tavlor som inte föreställde något, med dikter utan syntax och musik utan harmoni. Men, insisterade Peter i sin andra bok om modernismen, *Svensk litterär modernism – en stridsstudie* (2002): det angelägna och värdefulla med den nya inriktningen var inte dess radikala verktygslåda. Idéerna, mer än tekniken, var pionjärmodernismens väsen. Idag märks inte detta, eftersom innehållet i modern konst oftast är obefintligt, och det enda som finns kvar är formerna, inte sällan avsiktligt fula och fränstötande.

Flera stora språkliga nydanare, som William Faulkner och T.S. Eliot, var i många stycken

konservativa. Bägge fascinerades av äldre tider och var på livslång jakt efter något bestående. Faulkner sade om sin amerikanska söder: "There the past is never dead. It is not even past." Eliot blev katolik, Ezra Pound fascist och antisemit. Flera futurister drogs till Mussolini, många andra till Sovjetunionen (flera mördades av Sovjetunionen). Men i Sverige, visar Peter i sin studie, härskade från början en inskränkt och närsynt tolkning av konstens nya strömningar, med exklusivt fokus på de bullersamma stilbrotten.

Två modernister, menade Peter – Pär Lagerkvist och Isaac Grünewald – konstruerade denna svenska vrångbild av modernismen, en bild som trollade bort de djupare drivkrafterna. Drivkraften framför andra var enligt Peter att värna om konstens frihet i en tid av "hot mot [...] individualitet". Att år 1880 måla tavlor som accepterades av konstakademier var att förbli en i mängden. Att skriva dikt efter den mäktige smakdomaren Carl-David af Wirséns föreskrifter var att sjunga i kör och aldrig nå personlig beröring med läsare. Hur låg tröskeln var för det otillåtna ser vi av den horrrör som det impressionistiska måleriet, i våra ögon bedårande och omistligt, väckte bland smakens väktare. Så här skrev Albert Wolf i *Le Figaro* om impressionisternas andra salong 1876: "En ny olycka. En utställning [...] påstås innehålla målerier [...] mina ögon såg skrämmande ting [...] fem sex galningar – en av dem en kvinna – har slagit sig samman och ställer ut sina verk. De tar ett stycke målarduk, färger och penslar, brer ut några klickar färg som de ramar in och signerar."

Den litterära modernismen, som från början varit en frigörelse från stelnade former, blev strax till ortodoxi, precis som Luthers sunda protest mot påvlig korruption och hyckleri snart blev till en ny fanatism. Modernismens vårflodstid var strax över. Fri vers var först djärv, nu är den sedan länge vardag. Inte av någon övertygelse utan därför att sentida släktled inte behärskar några versmått. Få av bildkonstens modernistikoner har längre någon relation till vanliga människor. Jeff Koons ballonghundar och Damien Hirsts djurkadaver köps av kapitalister, museer och kommuner och prisas mekaniskt av många konstkritiker. Men de berör inga utomstående med vare sig djupsinne eller skönhet. Sådan skandalkonst, till skillnad

FOTO: BOKFÖRLAGET STOLPE

Peter Luthersson (1954–2025) var docent i litteraturvetenskap, författare, kulturchef på SvD (1993–2001) och förläggare. De sista tio yrkesåren var han knuten till Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Hans sista uppdrag var som ledamot i kanonkommittén. Han gick bort den 3 mars.

från den tidiga modernismens skandaler, är alldeles riskfri. Som Peter skrev i sin dagbok efter en bilfärd under juldagarna 1998:

Den ingenjörsuträknade verkligheten, så påtaglig i sin funktionella tristess när man åker bil från Stockholm till Jönköping, som vi gjorde idag [...] Vägbroarna, de så kallade vägre Restaurangerna, rastplatsernas papperskorgar, de konstnärliga utsmyckningarna i natursten med borrhål. Ett präktigt, standardiserat armod.

Sådan slentrianmässig sten- och skrotmodernism var raka motsatsen till den blixtrande originella modernism vars källor och väsen Peter Luthersson har ägnat sin forskning. När han stötte på äkta modernism, ofördärvad av kommersialism och beräkning, var han full av respekt. Ur dagboken den 30 mars 2007:

Christer Niklasson och jag var på Fasching i går och lyssnade på atonal jazz. Christer hade lockat med sig en dam som han presenterade som "first

Forts. →

”

Han förstod hur saker hängde ihop: pengarna, ideologierna, universiteten, politikerna, redaktionerna och de oheliga nätverken mellan olika kompisgäng.

lady of Slussen”, alltså även hon en utdelare av gratistidningar. I sitt sällskap hade damen sin make, en mager herre med tunn mustasch. Så atonal jazz: tre musiker, en på saxofon, en på bas, en på trummor. Skickliga. Fick erkännade av kärnpubliken. Att tillfredsställa dess 15 luggslitna aficionados är sannolikt svårare än att vinna Melodifestivalen. Varifrån kommer dessa musiker? Hur går det till när någon väljer denna svåra och glanslösa väg?

Sommaren 1994, efter drygt ett år som kulturchef på Svenska Dagbladet, var Peter på semester i Skagen. Han anförtror dagboken sin osäkerhet över ”någontings äkthet. Intellectuellt blir jag alltmer reaktionär, backar till en bakre försvarslinje: Viktor Rydberg, det lilla livet, figurativt och hantverksbaserat måleri.”

Litet senare skrev han: ”Det enda radikala som gives idag är konservatismen. Därför är jag konservativ.” Denna pessimism, som aldrig blev till resignation, färgade hans sista stora projekt, de djupt originella böckerna *Förlorare* (2014) och *Erfarenhetsunderskott* (2017).

Den första handlar om världslitteraturens förlorare, den andra om de rätt få skrivande svenskar – resenärer, äventyrare, missionärer

– som under 1800-talet beskrev främmande kulturer inifrån. Både *Förlorare* och *Erfarenhetsunderskott* är böcker om böcker, där Peter sammanfattar och citerar ur en mycket brokig lektyr och låter läsaren blicka in i sammanhang och epoker dit hon knappast hade hittat på egen hand. Under läsningen begriper man varför Peter var en så uppskattad lärare.

Litteraturens förlorare, enligt Peters definition, är inte de författare som gjorts ned av kritiken eller ratats av förläggare. Många av hans förlorare är berömdheter som Herman Melville och Joseph Conrad och Nobelpristagare som Rudyard Kipling och Thomas Mann.

De har alla det gemensamt att man om dem *inte* säger, som man säger om Homeros, Dante och Shakespeare, att ”de har fortfarande något att säga oss och vår tid”.

Förlorare, skriver Peter, blir ”en författare som får sitt perspektiv underkänt, sin relevans ifrågasatt, som av eftervärlden [...] förknippas med en världsbild, en verklighetsförståelse och en livshållning som knappast äger annan identitet än den att vara överspelad.”

Men dessa författare är förlorare endast i krasst konjunkturbunden betydelse.

Om vi bara ger oss tid att studera dem på nytt, visar Peter, och spegla deras budskap i deras tid och i vår, så märker vi strax att de inte blott är relevanta; många av dem visar sig ha varit profetiska.

Erfarenhetsunderskott är lika lättläst och underhållande som *Förlorare*, trots sin kantiga titel, som han insisterade på trots kollegers skepsis. Peter var förtjust över termen ”erfarenhetsunderskott”, som Bertil Malmberg tagit till för att beskriva stämningen i det skyddade Sverige efter sina år i eruptionernas och idébrytningarnas München.

Men boken handlar inte om hemmasittarna under Sveriges långa geopolitiska törnrosaslummer – den som varade ända till den 22 februari 2022. Den handlar tvärtom om de svenskar som kunde visa upp ett erfarenhetsöverskott, som sett den stora världen med egna ögon och ibland verkat i den.

Några av dessa svenska långfarare och kosmopoliter var visionärer i tjänst hos en tro eller ett ideal, många var goda och renhjärtade, andra var krassa kalsupare och några var grymma kolonialister med blod på händerna.

Peter Lutherssons bok *Erfarenhetsunderskott* är lika underhållande som *Förlorare*. Han insisterade på den kantiga titeln, trots kollegers skepsis, skriver Nathan Shachar.

Till sist ett par ord ur hjärtat, inte om Peters verk utan om människan. Peter och jag kom från helt olika håll, vi gjorde olika saker och levde rätt olika liv. Vi bodde inte ens i samma land. Men jag kände mig befryndad med honom som med få utanför familjekretsen. Bakom sin mjuka och angenäma framtoning var han en person med stort kurage och grundmurade övertygelser – en som aldrig skulle ha solkat ner sitt samvete för att få ett finare jobb eller en högre lön.

Peters många goda egenskaper är förstås huvudsaken, men alldeles bortsett från dem så var han oersättlig på många praktiska vis. För mig som utböling var han första hjälpen när det gällde att förstå hur Sverige fungerade. Flera gånger under tiden efter hans bortgång har jag känt samma omskakande tomhet som man känner efter att ha mist en förälder – känslan av aldrig mer. Aldrig mer kan jag fråga om det där, eller berätta om det här.

En så innehållsrik människa som Peter sammanfattar man inte i en handvändning. Peter var lärd och kunnig och klok, men det räcker inte för att skapa band mellan människor. Han hade humor och glimten i ögat. Han kunde koka inombords över allt elände som fanatiker och narraktiga opportunisterna åstadkom i det svenska kulturlivet, men han hade samtidigt en fin blick för det löjliga, Molièreartade, i sådana situationer. Många allvarliga och nedslående samtal med honom slutade med ett gott skratt.

Den kubanske revolutionären José Martí, som hade levat i USA, brukade säga: "Jag känner odjuret, jag har levat i dess inälvor". Peter kunde säga samma sak om det svenska kulturlivet. Allt det som jag bara sett från utsidan hade han studerat på nära håll, som akademiker, tidningsman och bokförläggare. Han förstod hur saker hängde ihop: pengarna, ideologierna, universiteten, politikerna, redaktionerna och de oheliga nätverken mellan olika kompiskgäng. Inte sällan, när jag försökte begripa vad som hände mig själv, så kunde han reda ut det.

När Kjell Peterson 2004 lämnade över sitt livsverk, bokförlaget Atlantis, till Peter, fick vårt förhållande ännu en infallsvinkel. Jag skall aldrig glömma hans hjälp och engagemang när vi gjorde boken om Oscar Levantin. Det var inte bara att han kände Levantin och hans tid. Han delade

Forts. →

”Peter var konservativ i den meningen att han ville slå vakt om det goda som skapats och göra det begripligt och användbart för dem som kommer efter oss.

min sorg över Levertins bortglömdhet. När Levertin begravdes den 25 september 1906 följde flera tusen personer hans bår genom Stockholm i ösregn ut till Norra begravningsplatsen. Folkmassor som följer en lyriker till graven, när hände det därnäst i Sverige? Och så, hundra år senare, visste ingen vem han var. Inte ens litteraturstudenter. Peter finkammade svenska läroböcker i litteratur på jakt efter någon enda liten referens till Levertin. Till slut hittade han honom i en universitetslärobok i litteraturvetenskap, nämnd en gång i en bisats som en av nittiotalisterna.

Jag minns Peters uppgivna kommentar: Ett kulturliv där alla känner Edward Said och ingen känner Oscar Levertin har bekänt färg.

Jag hade glädjen att resa med Peter flera gånger, till Wien, Rom, Buenos Aires. En minnesvärd resa gick till Koster. En sak som Peter sade där gjorde sådant intryck på mig att jag skrev ned det. Han sade att den högre bildningen, som hade varit en sfär av kunskap och smak, höll på att bli ett hyckleriets och humbugens rike. Förvandlingen gick till så att allt fler fasta resurser, de som garanterar verksamheter, tas bort. Samtidigt blir allt fler resurser åtkomliga först efter att man erlagt en avgift för att släppas fram. Inträdesavgiften kunde betalas i en viss sorts valuta, om det nu var genus, ras, kön, antikapitalism,

postkoloniala floskler eller migrationsdelirier. Ju längre detta pågår, desto lättare blir det att styra universiteten åsiktsmässigt.

Häromåret visade jag Peter förordet till en bok av en lärd Uppsalaprofessor. Förordet var fullt av fjäs-kiga referenser till ovärdiga modetänkare, Foucault, Judith Butler – personer som skribenten själv föraktade, det visste jag. ”Jo”, sa Peter, ”det är nedslående”. ”Men nu ser du hur effektivt det här maskineriet är, när det får vettiga personer att spontant skylla med dumhet.”

Peter var konservativ i den meningen att han ville slå vakt om det goda som skapats och göra det begripligt och användbart för dem som kommer efter oss. Det sista samtalet vi hade handlade om hur man lyckats trumfa igenom ”konservativ” som ett skällsord. Trump är konservativ, och Erdogan, och Netanyahu, och Putin. Så snart någon visat prov på uselhet eller grymhet så står debattörer och ledarskribenter redo att klistra på honom etiketten ”konservativ”. Men sådana herrar är inte det minsta konservativa. De är anarkister och revolutionärer, utom räckhåll för ideal eller samvete, som gladeligen ändrar på allt.

Genom att ständigt kalla ondskan ”konservativ” tar man ära och heder från konservatismen som legitimt politiskt alternativ. Det fungerar: När de svenska borgarna fick makten 2006 ville de inte för sitt liv föra någon konservativ kulturpolitik. De ville mycket hellre bli accepterade av sina ideologiska motståndare på ledarsidor och kultursidor.

Det var ren och skär ”Underkastelse”, för att låna titeln till en roman som Peter satte stort värde på. ”Konservativ” blev tabu – och det en gång konservativa partiet var med och deltog i demoniseringen av sina egna ideal.

Vi som hade turen att känna honom tackar Peter Luthersson för att han var den han var, inte bara när det lönade sig utan i alla väder. Inte bara klok, inte bara god, men också en glädje att vara samman med.

En natt för snart 120 år sedan skrev Bo Bergman en dikt till Oscar Levertins begravning. De sista raderna säger allt det vi känner efter Peters bortgång:

*Allt han hunnit vara
Kan inte sägas i en rads farväl
Men det är läkedom att minnas bara
Hans djupa öga och hans djupa själ ■*

Nathan Shachar är journalist och författare.

LIVET

Fördelen med vänskapskorruption

CECILIA NIKPAY
är ekonom och journalist
i *Affärsvärlden*.

”Det är inte så dumt att den som vill vara framgångsrik har anledning att ’akta sig jävligt noga för att bränna relationer.’”

”**Ge dem fem** minuter så är de släkt”, brukade min iranske man säga när vi mötte någon svensk i London, där vi bodde. Våra brittiska vänner nickade. Såklart, tänkte de. I det lilla landet däruppe är väl alla pysslingar och trasslingar med varandra.

Jag viftade avvärijande, men blev samtidigt hemligt varm om hjärtat över att snabbt kunna etablera band till mina landsmän. För om man tillbringar somrarna i samma stad eller rentav har gemensamma vänner, då måste det ju vara en halvvägs pålitlig person man har framför sig.

Den täta kontaktyvänen är en hörnsten i Sveriges *superpower* tillit. En hög grad av generaliserat förtroende i vårt samhälle, som samvarierar med allt möjligt bra, från lägre upplevd korruption till högre tillväxt och lägre transaktionskostnader.

Ändå har värmen i bröstet förbytts i viss ambivalens sedan jag nyligen flyttade hem till Stockholm. Jag kan inte bestämma mig för om det är skönt eller klaustrofobiskt att ”alla” känner varandra.

I *Affärsvärlden*, som jag skriver för till vardags, tycker jag att vi förskräckligt ofta rapporterar om jävssituationer. Tjänstemän på Skatteverket känner politiker som känner domare som känner konkursförvaltare som känner företagsledare. Som känner journalister. Under hösten har dessutom anklagelser om insiderbrott duggat tätt. I Pagerohärvan häktades hela 18 personer (förvisso var det även norrmän i det rättboet) och i Fortnoxaffären nio personer med ”både familjemässiga och professionella kopplingar”.

Och de flesta grumligheter dyker inte ens upp på radarn. Man är ju bara golfpolare eller går på samma fester.

I cyniska stunder har jag längtat tillbaka till Storbritannien, där det i alla fall finns konkurrerande eliter. Där man, om man gör sig obekvämt i en finans- eller kulturpyramid, kan korsa Themsen och hitta en annan.

Jag är förstås inte den enda som klagat på ankdammen Sverige. Men när jag på sistone suckat inför affärsfolk har jag oväntat ofta mötts av ett annat perspektiv: Det är inte så dumt att den som vill vara framgångsrik har anledning att ”akta

sig jävligt noga för att bränna relationer”, som en riskkapitalist uttryckte det.

Risken att bli utestängd ur hagen med det gröna gräset driver oss alltså till tillväxtfrämjande pålitlighet. Värde i tid och pengar av att ha viss social kontroll över motparten väger upp svägerpolitiken.

Det finns andra skäl att gilla läget. Jag minns den morgon på 1990-talet när jag gick in på Handelshögskolans toaletter och för första gången möttes av ett obehagligt blått ljus. Det hade installerats för att drogmissbrukare inte skulle släntra in från gatan och ta sig en sil. Sas det. Jag hade då aldrig sett någon. Men som på kommando började studenterna också ta med sig sina jackor och väskor in i klassrummen.

Tillitsförlusten gjorde mig barnsligt bedrövad. Jag protesterade utsiktslöst genom att fortsätta hänga mina saker i korridoren.

Även senare i livet har jag ofta på rent trots låtsats leva i ett oskyldigare samhälle än det kanske är. Och till min lycka kan godtrogenheten och rationaliteten faktiskt vara bundsförvanter. Det lärde jag mig i det där klassrummet som fylldes av jackor, på grundkursen i spelteori.

I fångarnas dilemma väljer två parter inför varje runda om de vill samarbeta eller svika varandra. Den klassiska strategin *tit-for-tat* innebär att man samarbetar så länge motspelaren gör det. Om den sviker, sviker man själv i nästa runda.

I ett spel med öppet antal rundor (som livet självt) har det dock visat sig mer lönsamt att vända andra kinden till. Medspelarens svek kan ju vara ett misstag eller missförstånd. Bara om den sviker en andra gång ger man tillbaka med samma mynt. *Tit-for-tat-tat*. Den strategin ger totalt högre avkastning eftersom den håller dörren öppen för försoning och profitabelt samarbete, istället för att fastna i en vedergällningsspiral.

När jag frågade en festminglande styrelseordförande vad han tycker om ankdammen suckade han och adderade ytterligare en ingrediens: ”Svensken är ett ängsligt djur”. Jag såg mig omkring och nickade.

Ändå blir det inte ett så dumt recept. Lite ängslighet att få vara med, en nypa blåögdhet och en god dos rationalitet gör de igenkännande leendena i minglet både effektiva och rätt kul. ■

Hedengrens

**Julklappen
känns 10% bättre från
Hedengrens bokhandel.**

HEDENGRENS BOKHANDEL
GREV TUREGATAN 13 A
(I STUREGALLERIAN)

WWW.HEDENGRENS.SE

KULTUR

TRADITION / CIVILISATION / KULTURRÅDET

FOTO: ALAMY

Lytton Strachey
och Virginia
Woolf i juni
1923. Mer om
Woolf på s. 62.

TRADITION

- ☛ Lars Lönnroth om Lord Byron och hans översättare

CIVILISATION

- ☛ Henrik Nilsson läser Virginia Woolf
- ☛ Henrik Dalgard läser Fang Fang
- ☛ Fredrik Gustafsson sågar Netflix
- ☛ Jakob Sjövall om överturism

KULTURRÅDET

- ☛ Bengt Ohlsson om hörbara skådespelare

Lord Byron målad av
Thomas Phillips år 1813.

FOTO: ALAMY

LITTERATURHISTORIA

Skandalpoet på svenska

Lord Byrons mest omtalade verk är verseposet *Don Juan*. Hans svenska översättare C.V.A. Strandberg var själv var en medioker poet, men han tog sig an jobbet med bravur. Av Lars Lönnroth.

Atskilliga författare har skapat hjältar i sina diktverk, men det är få förunnat att själva uppträda i hjälterollen och bli beundrade både för sin dikt och sina dåd. En av dem som lyckats är Lord Byron (1788–1824), Englands mest beundrade och skandalomsusade diktare under 1800-talet. I sina virtuost rimmade versberättelser skildrade han romantiska, lätt svärmödig ”byronhjältar” som utmärker sig i krig och kärlek men också i opposition mot överhetens sociala normer. Sådan uppfattades han också själv av samtiden, känd som karismatisk revoltör med många fiender men ännu fler älskarinnor, dessutom skicklig simmare, trots att han med klumpfot måste halta fram genom livet. Unga poeter – från Pusjkin i Sankt Petersburg till Tegnér i Lund – ville skriva och leva som megastjärnan Byron, dock sällan med samma framgång.

Hans mest omtalade mästerverk var verseposet *Don Juan*, som publicerades i flera avsnitt från 1818 till 1823. Det handlar förstås om Spaniens legendariske förförare, som i folktraditionen och Mozarts opera skildras som en skurk vars öde är att hamna i helvetet. Byron skildrar däremot sin *Don Juan* som en rättskaffens ung adelsman, en damernas riddare men också ett eftertraktat objekt för deras begär och ibland ett olyckligt offer för kärlekslyckans växlingar. Redan som yngling tvingas han lämna Spanien efter sitt första kärleksäventyr med hustrun till en högt uppsatt adelsman. Under sin olycksdrabbade flykt genom Europa blir han själv förförd av kvinnor som han ibland uppriktigt älskar men ofta vållar honom mödor och besvär. Han råkar ut för svartsjuka äkta män och vredgade fadersgestalter men också för tyranniska kvinnor som vill göra honom till

erotisk slav, men han klarar sig alltid ur knipan och hamnar ingalunda i helvetet utan i furstlig välmåga på samhällets topp, trots sina många eskapader. Eller kanske rentav *på grund* av dessa eskapader.

Som väntat blev *Don Juan* betraktat som ett omoraliskt verk. Det väckte dessutom stark indignation, särskilt i hemlandet, genom sina satiriska angrepp på kända makthavare och kulturpersonligheter. Den flödande poesin och kvickheten lovordades dock av smakdomare som Goethe i Tyskland. Snart ville alla läsa denna skandalösa men formfulländade text. *Don Juan* spreds över världen och översattes till flera språk, så även till svenska av den senromantiske poeten C.V.A. Strandberg, signaturen Talis Qualis (1818–77).

Att tolka detta verk till vårt språk kan inte ha varit någon lätt uppgift. För det första är texten komponerad i det svåra versmåttet *ottave rime*, som Byron suveränt behärskade men hans utländska översättare sällan klarar med samma lätthet. För det andra är den skriven i en poetisk stil som växlar mellan högt och lågt, från tragedi till komedi, från romantisk kärlekslyrik till satirisk sedeskildring, från polemik till älskvärt kåserande om ditt och datt. För det tredje är texten full av sofistikerade ordlekar och anspelningar på grekiska och romerska klassiker, liksom Dante och Shakespeare, eftersom Byron var en beläst poet som gärna prålade med sin lärdom och språkskicklighet. Flera svenska poeter som före Strandberg försökt tolka den engelska texten hade misslyckats eller tvingats ge upp i förtid.

Men Strandberg lyckades trots att han själv var en ganska medioker poet, i ungdomen mest känd för sina militanta verser i studentskandinavis-mens anda, senare även för bombastiska hyllning-

Forts. →

ar till kung och fosterland samt idoga uppmaningar till anfallskrig mot Ryssland. Dock hade han goda kunskaper i engelska samt en del egenskaper gemensamma med Lord Byron, häribland studentikos vitsighet och ett upproriskt sinnelag. På äldre dagar omvändes han visserligen till mörkblå konservatism men behöll ändå sin ungdoms faiblesse för rabulistiska elakheter.

Dessutom var Strandberg bra på besvärliga versmått, kunde sina klassiker och hade liksom Byron en obestriddlig förmåga att hitta på listiga rim i svåra situationer. Sistnämnda egenskap demonstreras redan i hans översättning av verseposets första strof. Så här skriver Byron:

*I want a hero: an uncommon want,
When every year and month sends forth a new one,
Till, after cloying the gazettes with cant,
The age discovers he is not the true one;
Of such as these I should not care to vaunt,
I'll therefore take our ancient friend Don Juan—
We all have seen him, in the pantomime,
Sent to the devil somewhat ere his time.*

Observera särskilt språkets blandning av högt och lågt, de fräcka rimmen på "Don Juan" samt anspelningar på såväl tidningarnas hjältereportage som tidigare teatrala versioner av Don Juan-legenden. Så här översätter Strandberg: "En hjälte fattas mig, en sällsynt brist,/ Då varje år ser både en och du an;/ Men skapar pressen en, ser man till sist/ Att han ej var den riktiga ännu, han;/ Jag vill det folket intet, det är visst,/ Och tar därför vår gamle vän Don Juan,/ Som vi ha sett på tiljan mången qväll/—men allt för tidigt—dra åt Hekleffell."

Här återges för det första ottave-rime-versen med rytmisk perfektion i 8 gånger 5 jamber enligt rimschemat ABABABCC. Vidare har originalets rim på "Juan" ("new one" och "true one") ersatts med svenska "tu an" och "ännu han". Som avslutning på sista raden har hänvisningen till teaterversionernas slutscen, där förföraren hamnar i helvetet, ersatts med det folkliga svenska idiomet "dra åt Häckleffäll". En enastående slagkraftig inledning med perfekt blandning av högt och lågt.

I fortsättningen håller Strandberg oftast den här stilistiska och verstekniska nivån genom originalets 16 sånger om sammanlagt 16 000 rader, fördelade på 2 000 strofer. En fantastisk prestation! När man idag läser hans gammalstavade *Don Juan* kan texten i förstone verka något mossig, men man behöver bara recitera den högt för att märka hur modern och livfull den ändå låter i sin talspråkighet.

Till de mest romantiska avsnitten hör berättelsen om hur Don Juan efter flykten från hemlandet lider skeppsbrott i Medelhavet och räddar

sig i land på en grekisk ö, där han tas om hand av en ung flicka vid namn Haidie, ett oskuldsfullt naturbarn som är dotter till en grym sjöröware och slavhandlare. Haidie finner den sköne ynglingen liggande naken och nästan död på stranden efter att länge ha kämpat mot vågorna—en parallell till mötet i Odysséen mellan Odysseus och Nausikaa. I en grotta vid havet återför sjörövardottern den skeppsbrutne till livet, och snart spirar kärleken upp i dem båda och skildras i tidens översinnligt erotiska bildspråk: "De blickade mot himmelen som flöt/ Liksom ett rosenfärgadt haf, ett mäktigt, [...] De hörde vågens squalp som aldrig slöt,/ Och blick försjönk med ens i blick andäktigt/ Och deras unga läppar, skilda nyss,/ Förenades på en gång i en kyss."

Typiskt för Byron är emellertid att erotiken och den romantiska stämningen snart bryts av något mer trivialt och jordiskt som att Juan längtar efter engelsk biffstek. Snart dyker också Haidies grymme fader upp med sina sjöröware, tar Juan till fånga och säljer honom på en turkisk slavmarknad. Kärleksskildringen blandas dessutom med sarkastiska inpass, starkt provocerande för samtidens moralister, om äktenskapet som en trist institution i jämförelse med den syndigt fria kärlek som kyrkan fördömer: "Det är ett sorgligt tecken på vår svaga,/ Vår skröpliga, vår syndiga natur/ Att giftermål och kärlek sällan draga/ Om sams, fast häckade i samma bur."

Ännu mer karaktäristik för Byron är att han ofta överger berättarrollen för att i egen hög person kliva in på scenen och i jagform jämföra sina egna erfarenheter med Don Juans. Efter att ha berättat om hur Haidie kärleksfullt undervisar sin älskare i sitt grekiska modersmål påpekar berättarrösten—lite vårdslöst *en passant*—att han själv, Lord Byron, ofta lärt sig främmande språk av sina älskarinnor och att detta berett honom stort nöje. En annan gång meddelas i samband med Juans skeppsbrott att denne minsann är en så duktig simmare att han nog, i likhet med författaren, skulle ha kunnat simma över Hellesponten, det flera kilometer breda sundet mellan Europa och Asien. Detta var nämligen en idrottsprestation som Byron faktiskt hade utfört och var väl känd av hans publik. Genom sådana jämförelser med sin fiktive hjälte befäster Byron bilden av sig själv som heroisk älskare och superstjärna. Detta ökade i sin tur intresset för hans skrifter, samtidigt som det förargade hans rivaler och moralens väktare.

När Juan efter kärlekssagan med Haidie hamnar som slav i turkiske sultanens harem förlorar han det mesta av sin romantiska aura och blir efter hand en garvad äventyrare som lärt sig använda sin trollkraft över kvinnor för att vinna fördelar i kampen om tillvaron. Men han förblir ändå i

grunden en snäll och omtänksam kavaljer, inte en cynisk libertin som Mozarts Don Giovanni eller greve Valmont i Choderlos de Laclos 1700-talsroman *Farliga förbindelser*.

Sedan han lyckats fly ur det turkiska slaveriet hamnar han så småningom i Sankt Petersburg och blir en av den omätliga Katarina den storas otaliga älskare. Vid hennes hov blir han uppskattad också för sin älskvärda umgängeskunst och sina diplomatiska talanger. Han skickas som kejsarinnans emissarie till London, där han gör intryck i den högadliga societeten och snart råkar i säng med högadliga damer utan att egentligen göra sig någon möda. Hur det sedan går för honom vet man inte så noga, eftersom Byron dog ifrån sitt ofullbordade verk. Men vi kan vara säkra på att han inte hamnar i helvetet, en straffplats som Byron varken trodde på eller ansåg att hans hjälte hade förtjänat komma till.

Hur gick det då för George Gordon Byron själv, författare och lord, sjätte baron av Rochdale? Trots sina litterära framgångar måste han till slut fly England efter alla skandaler kring hans kärleksaffärer och fejder mot mäktiga fiender. Liksom Don Juan flackade han runt från land till land. Efter några år tog han på sig en ledande roll i det förslavade Greklands uppror och frihetskrig mot turkarna i det ottomanska riket. För denna kamp offrade han sina krafter och en stor del av sin förmögenhet och ville själv strida som officer i främsta ledet. Innan kriget avslutades med att Grekland återfick sin självständighet drabbades dock Byron av en svår infektion och dog vid endast 36 års ålder. Efter sin död hyllades han som hjälte av grekerna och av många frisinnade ungdomar över hela Europa.

C.V.A. Strandberg fick däremot ingen hjälteod, fastän han i ungdomen liksom Byron velat strida för frihetens sak mot tyrannerna. Då ville han slåss för Danmark mot tyskarna och för Sverige mot ryssarna, men på äldre dagar tog han sig istället för att avråda unga brushuvuden från att gå i krig mot övermakten, vilket gjorde att brushanarna överöste honom med hånfullt spott och spe. Han dog förbittrad vid 59 års ålder år 1877, i en tid då Georg Brandes, Strindberg och andra modernare upprorsmän trädde fram på arenan och förpassade Talis Qualis in i glömskans natt.

Men hans översättning av *Don Juan* fortsatte att leva i Sverige. En av de inspirerade är Gunnar Ekelöf, som i sin roll som Grönköpingskalden Alfred Vestlund parodiskt men likväl inkännande använder sig av Strandbergs ottave rime för att uttrycka sin romantiska önskan att bli en byronsk hjälte åtminstone på söndagarna och då

FOTO: ALAMY

Byrons översättare C.V.A. Strandberg (1818–1877).

bli i stånd att simma över Hellesponten för att erövra en eller annan lockande skönhet, helst adlig. Han skriver i *Stroutnes* (1955):

*Väl är jag inte riktigt mjältsjuk vorden
men mången svartalfbär i bröstet jag,
om söndagar som den britannske lorden,
på trikotageavdelningen i vardagslag.
Fast varken kolsvart eller -vit, märk orden:
Att vara fläckvis, det har ock sin lag.
Benägne läsare! Tag dock min gåva!
Den är ej illa menad, vill jag lova!*

Och i sista strofen heter det: "Ty min den är, den sena uppbrottstimma! / Väl har jag klumpfot, men – den är dock min! / Snart skall jag över horisonten simma / som en gång Byron simmade med sin! [...] Mot horisontlös värld, där vägar saknas, / Går skaldens väg, den gudaboret naknas!"

Är det någon som i dag vågar beträda den vägen i Sverige, mellanmjölkens förlovade land? ■

Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap.

Virginia Woolf (1882–1941) är ännu älskad.

LITTERATURHISTORIA

Woolf måste läsas långsamt

Det är 100 år sedan Virginia Woolfs *Mrs Dalloway* publicerades. Den självklara klassikern kan dock inte ta framtida läsare för givna, menar **Henrik Nilsson**.

Få stadspromenader i den moderna litteraturen har blivit så berömda som *Mrs Dalloways* i Virginia Woolfs roman med samma namn. I den ikoniska inledningsmeningen konstateras att hon ska köpa blommorna själv till festen på kvällen. Av den anledningen ger hon sig ut på gatorna i centrala London, och när hon efter bara några sidor stöter på barndomsvännen Hugh Whitbread berättar *Mrs Dalloway* att hon älskar att promenera i London och faktiskt föredrar det framför att göra det på landet. Det är väl känt att Woolf själv gärna gav sig ut till fots i huvudstaden och då samlade material till sina noveller och romaner.

Alltmedan Big Ben med dova slag registrerar hur morgonen långsamt övergår i förmiddag strövar *Mrs Dalloway* genom stadsdelarna Westminster och

Mayfair till Mulberrys blomsteraffär. Människors vägar korsas och romanen tränger in i deras medvetande under några sidor innan ett nytt livsöde tar vid. Storstaden spritter av liv och aktiviteter. Detaljerna når läsaren med knivskarpa konturer, oavsett om det rör sig om lax på ett isblock på Bond Street eller diskreta änkefruar som far ut på "hemlighetsfulla morgonären" i sina bilar.

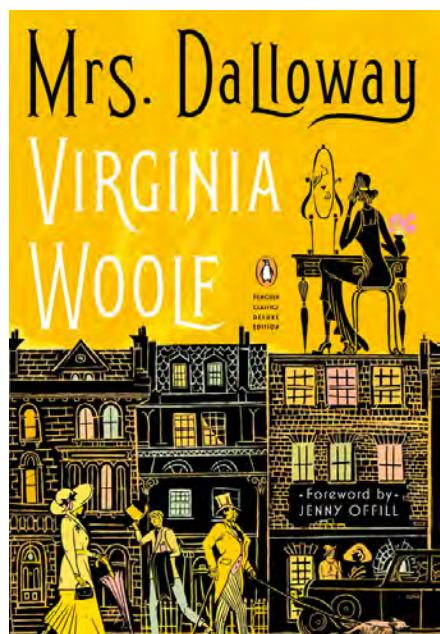
I år har det gått 100 år sedan romanen publicerades. Efter Virginia Woolfs självmord 1941 publicerades valda delar ur hennes dagböcker, och ett av dessa urval kom i svensk översättning 2008 under titeln *Ögonblick av frihet. Dagboksblad 1915–1941*. I en anteckning den 14 maj 1925 tycks Woolfs återkommande depressioner avlägsna. Hon njuter av den första sommardagen, säger sig nästan sprängas av lust att ta sig an *Mot fyren* och föreställer sig hur somliga vänner i samma stund sitter på landet och läser den nyutkomna *Mrs Dalloway*. Den publicerades på det sedermera legendariska förlaget The Hogarth Press, som hon själv drev tillsammans med maken Leonard.

Ett sekel senare råder det inget tvivel om att Virginia Woolf är högst levande i det litterära sammanhanget också i Sverige. Den epokgörande feministiska analysen i essän "Ett eget rum" finner alltså nya läsare. De senaste åren har nyöversättningar av romanerna *Mot fyren*, *Vågorna*, *Åren* och *Orlando* sett dagens ljus. Till dessa fogar sig nu Eva Åsefeldts njutbara nyöversättning av *Mrs Dalloway* (Albert Bonniers Förlag). Även om det verkliga inte är något fel på Else Lundgrens äldre översättning tycks mig Åsefeldts vitala språkdräkt kongenial med den energiska formuleringskonst som in i minsta bisats präglar originalet.

Liksom James Joyces *Ulysses* (1922) – ett annat av den europeiska modernismens portalverk – utspelar sig *Mrs Dalloway* under en enda sommardag, närmare bestämt en onsdag i juni 1923. I sitt förord till nyöversättningen påminner författaren Anna-Karin Palm om att The Hogarth Press faktiskt tackade nej till att publicera Joyces

roman. Anledningarna var främst praktiska, men Woolfs dagbok vittnar om att hon hyste blandade känslor inför irländarens prosaverk. Ändå är beröringspunkterna uppenbara, och till dessa hör modernistiska stilgrepp som medvetandeflöden och inre monologer. På ett tidstypiskt sätt slungas huvudpersonen redan på den första sidan tillbaka i minnet till en avlägsen dag då hon med gnisslande ljud öppnade de franska fönstren på barndomshemmet Bourton.

Woolfs roman utspelar sig i ett London där det brittiska imperiet inte längre kan tas för givet men fortfarande utgör en central del av människors världsbild. Första världskriget är över, men dess efterverkningar är högst märkbara, inte minst för den traumatiserade veteranen Septimus Smith, vars personporträtt ofta framhållits som ett av romanens främsta. En gång var han en aspirerande poet, men en bit in i romanen tar han livet av sig. Som Lisbeth Larsson framhåller i sin gedigna *Promenader i Virginia Woolfs London* (2014) är *Mrs Dalloway* dock en ovanlig urban roman för sin tid, eftersom den parallellt med de mörka inslagen är en exalterad hyllning till huvudstadens brokiga liv. Samtidigt som gestalterna präglas av faktorer som klass och kön uppstår oväntade manöverutrymmen

Skildrar berömd stadspromenad.

”Liksom James Joyces *Ulysses* (1922) – ett annat av den europeiska modernismens portalverk – utspelar sig *Mrs Dalloway* under en enda sommardag, närmare bestämt en onsdag i juni 1923.”

när de rör sig i staden och korsar varandras vägar.

Jämte Septimus befolkas romanen av centrala personligheter som ungdomskärleken Peter Walsh och hans motpol, *Mrs Dalloways* make Richard, som får representera det konventionella liv som valdes. Framställningen av huvudpersonens fiende, dotterns historielärarinna miss Kilman, skänker berättelsen en uppfriskande dimension av bitterhet och klasshat.

Huvudpersonen själv klyvs mellan eufori och leda, viljekraft och passivitet, mellan en dragning till livet och en förhöjd känslighet inför tiden och döden. I höjd med Piccadilly erfar läsaren ett av romanens existentiella hugg: ”Hon kände sig väldigt ung, samtidigt obeskrivligt gammal. Hon skar som en kniv genom allt, samtidigt stod hon utanför och såg på.

Hon hade där hon stod och betraktade droskbilarna en återkommande känsla av att vara långt, långt ute till havs och helt ensam, hade ständigt känslan av att det var mycket, mycket farligt att leva ens en enda dag.”

Men prosan är levande också i mer periferia öden, som i porträttet av den namnlösa tiggande kvinnan mitt emot Regent’s Parks tunnelbanestation. Hon sägs genom alla tider, ”när den stenlagda gatan hade varit gräs, när den varit träskmark, under betarnas och mammutarnas tidsålder”, ha sjungit sin sång om hur hon för miljontals år sedan promenerat i maj med sin älskade man. Faktum är att det hör till romanens rikedom att varje läsare finner sina gestalter som talar till dem – och dessa kan variera vid omläsningar. Självt har jag svårt att glömma Septimus italienska fru Lucrezia, så

långt från Milano, ensam i sin kärlek och utan någon att berätta om sitt lidande för. Med ömsinta fingrar binder hon samman pappersbunten med det Septimus skrivit och tecknat – utan att veta att han strax kommer att kasta sig ut genom fönstret.

Vad är det egentligen vi har varit med om när det blir kväll i *Mrs Dalloways* London? Den frågan besvarar varje läsare på sitt eget sätt. Men att ingenting har varit förgäves när junidagen 1923 går mot sitt slut påminner Clarissa själv om i dessa rader: ”Och samtidigt – att en dag följde på en annan; onsdag, torsdag, fredag, lördag; att man fick vakna på morgonen, se himlen, promenera i parken, träffa Hugh Whitbread; att Peter plötsligt dök upp och sedan rosorna; det var nog. Så osannolik döden var efter det! – att det måste ta slut, och att ingen i hela världen skulle veta hur mycket hon hade älskat alltihop, hur varje ögonblick ...”

Trots sin obestridda klassikerstatus hör *Mrs Dalloway* till den sortens prosa vars framtida läsare knappast kan tas för givna, i en tid då vårt uppmärksamhetsspann blir kortare och förlag anpassar sin utgivning i ljudboksvänlig riktning. Virginia Woolf måste läsas långsamt och med spända sinnen – men sidorna har i gengäld desto längre nedbrytningstid.

Så om Clarissa riskerar att glida ifrån oss är det inte hennes fel. Tålmodigt kommer hon att vänta på oss bland butiker och vajande flaggor på Bond Street i åtminstone hundra år till. ■

Henrik Nilsson är författare och essäist.

Kina genomförde omvälvande jordbruksreformer under 1940-talet.

LITTERATUR

Kinas rädsla för historien

Fang Fangs roman *Soft Burial* är viktig mer för sin uppgörelse med det förflutna än för sina litterära kvaliteter, menar Henrik Dalgard.

Den kinesiska författaren Fang Fangs roman *Soft Burial* utkom nyligen på engelska (Columbia University Press, översättning Michael Berry). När den ursprungligen gavs ut i Kina 2016 blev den omedelbart en succé som hyllades

av kritiker, lyftes fram i de inflytelserika tidskrifterna och tilldelades ett litteraturpris. Tongångarna förändrades dock snabbt. En rad kritiska essäer publicerades i nätmagasin som krävde att landets kulturinstitutioner skulle ta avstånd från boken, och dagen då Fang skulle prisbelönas hölls en hel konferens mot romanen i hennes hemstad Wuhan. Kort därefter togs den bort från hyllorna i bokhandlarna och censurerades.

Vissa romaner får inte främst sitt värde genom sin litterära stil utan genom sitt innehåll och kontexten de ingår i. Fang Fangs är en sådan.

Hon började skriva *Soft Burial* under en period när det kinesiska kommunistpartiet ökade statens kontroll över kulturen. När Xi Jinping talade vid Beijing Forum on Literature and Art 2014 deklarerade han att det var kulturskapares uppgift att berätta "den goda kinesiska

historien". Det var idéer som ekade av Maos kulturpolitik. Litteraturen skulle vara till för partiet, föra fram den goda proletära saken.

Soft Burial gör det precis motsatta. I romanen utmanar Fang Fang Kommunistpartiets historieskrivning genom att kritiskt gestalta grunden för partiets historiska legitimitet: 1940-talets jordreformer, där landägares mark styckades upp för att delas ut till fattiga bönder. Det är den ambitionen som gör att boken idag inte går att finna hos kinesiska bokhandlare, men också varför den nu har översatts till engelska.

Under Deng Xiaopings reformarbete under 1980- och 90-talen, när Kina övergav planekonomins kontroll, gjorde Kommunistpartiet även ett omfattande ideologiskt och historiskt arbete. Man erkände att den maoistiska leninismen, försöken att skynda på den materialis-

tiska historieutvecklingen genom statlig planering, var dömd att misslyckas. Enbart genom att genomgå en kapitalistisk fas med teknik- och välståndsutveckling kunde landet bli ett upplyst kommunistiskt samhälle. Maos omstöpande planer, i synnerhet kulturrevolutionen, dömdes därmed ut som misstag.

Partiet tog dock inte avstånd från 1940-talets jordreformer. De utmålades tvärtom som grunden för den välståndsresa Kina inledde under Deng Xiaopings styre. Det var början på den kommunistiska revolutionen, det stora politiska projekt som Mao och Kommunistpartiet faktiskt lyckades med.

Den historiska forskning som gjorts om jordreformerna har visat att det som Kommunistpartiet målat upp som en framgångssaga i själva verket var en historisk tragedi. Den storskaliga omfördelningen gick hand i hand med förföljelse, tortyr och massavrättningar, något som drabbade alla de som godtyckligt stämplades som "jordägare".

Det är denna undagömda historia som utgör bakgrunden till *Soft Burial*. Romanen inleds med att en ung kvinna, Ding Zitao, hittas svårt skadad i en flod i södra Kina 1952. Hon minns inget av sitt tidigare liv och skapar sig en enkel och trygg tillvaro: gifter sig med läkaren som vårdat henne och bildar familj. På ålderns höst bor hon som änka i Wuhan tillsammans med sin son. Hon lever då i det nya Kina under början av 2000-talet, där övergången från planekonomin till marknadsekonomi och globaliseringen medfört att allt är i ständig förändring.

Men Ding Zitao tyngs av sitt bortglömda förflutna, anar att hennes minnesförlust är kroppens sätt att hantera något hon utsatts för. Det var en slutsats hennes man också drog tidigt i deras förhållande. När han upptäcker att Ding Zitao är läskunnig, och därtill tycks vara bekant med den klassiska kinesiska litteraturen och poesin, varnar han henne för att börja gräva i sin bakgrund. Ibland är det tryggare och bekvämare att bara glömma och gå vidare.

Den största delen av romanen berättas dock genom sonen Qinglin, som motvilligt börjar kartlägga sina föräldrars tidiga liv efter att ha upptäckt sin fars

"Vissa romaner får inte främst sitt värde genom sin litterära stil utan genom sitt innehåll och kontexten de ingår i. Fang Fangs är en sådan."

undagömda dagböcker. Samtidigt hamnar Ding Zitao i en koma och nås i sitt passiva tillstånd av minnesbilder från ungdomen. Bit för bit faller den tidigare dolda historien på plats och de brott som jordreformerna hängde samman med avslöjas genom berättelsen om Qinglins föräldrar.

Som roman har dock *Soft Burial* en rad brister. Berättelsen är, trots det stora persongalleriet och hoppen i kronologi och växlingarna mellan berättarperspektiv, alltför tillrättalagd. När en av romanfigurerna i berättelsens slutskede utbrister "detta skulle kunna vara en såpopera" skulle han ha kunnat recensera romanen. Fang Fang tycks inte lita på sina läsare. Romanfigurernas känsloliv, intentioner och till och med vad läsaren ska känna under berättelsens gång uttrycks övertydligt.

Ibland känns det som om jag läser en regissörs instruktioner till en skådespelare där exakt allting måste berättas.

Trots det är det lätt att svepas med under läsningens gång. Det Fang Fang lyckas väl med är att måla upp kontraster och idémässiga teman. Genom Qinglin

gestaltar hon ett lands sätt att fly sin egen historia. Han blir genom berättelsens gång en tydlig symbol för det moderna Kina, ett samhälle där den nya kommersen gör att stadsbilder förändras, gator byter namn och utländska produkter börjar finnas på hyllorna. Ett sådant samhälle erbjuder möjligheten att springa in i framtiden och lämna historiens brott och övergrepp bakom sig. Och det är väl precis det löftet som det kinesiska kommunistpartiet idag utlovar?

Ett tryggt liv i materiellt välstånd så länge man inte ifrågasätter makten.

Genom Qinglins öde för Fang Fang fram det existentiella felslutet i en sådan hållning. Den som bara lever för nuet och inte bevarar de berättelser som släktingar lämnar efter sig kommer inte enbart begrava dem utan också i förlängningen sig själv. Ett liv som inte lämnar några märken på tiden är inte värt att leva.

Där finns även svaret på varför totalitära regimer likt den kinesiska kommunistiska staten är så rädda för historien. Det Qinglin genom *Soft Burial* motvilligt gör är, för att använda den brittiske historikern George R. Collingwoods poetiska formulering, att rekonstruera det förflutnas tankar. Att försöka återskapa hur hans släktingar en gång såg och upplevde världen, genom sitt unika perspektiv.

Historien är därmed något som grundar sig på den enskilda människans blick på världen. Den utgörs av en uppsjö av olika berättelser, beroende på vem det är som skriver den. Där finns en osäkerhet, en ständig möjlighet att det som betraktas som sant och beständigt kan utmanas. Denna osäkerhet kan totalitära regimer inte acceptera.

Det är därför som *Soft Burial*, trots sina litterära brister, är en roman som förtjänar att lyftas fram. Den erbjuder motberättelser i ett av de länder som behöver dem som mest. ■

Henrik Dalgard är frilansskribent.

Maoaffisch i Peking.

Asa Jennings i Wes Andersons Netflixfilm *Svane*.

FILM

Bortom Netflix massproduktion

Netflix premierar kvantitet framför kvalitet, men lyckligtvis finns det andra alternativ för den filmintresserade, konstaterar **Fredrik Gustafsson**.

Något som länge har förvånat mig rörande Netflix är hur man medvetet döljer merparten av de filmer och serier som finns att se där. Även om du vet att en viss film finns tillgänglig är det inte säkert att den kommer fram när du gör en sökning, om du inte skriver filmens exakta titel. Lika fascinerande

är funktionen "Vi tror du skulle gilla det här". Deras förslag är aldrig relevanta för mig, trots att de givetvis vet exakt vad jag är intresserad av och har tittat på tidigare. Istället är det en del av deras affärsmodell att inte föreslå saker som jag kan vara intresserad av men som det är viktigt för Netflix att jag tittar på.

Det är uppenbart en affärsmodell som fungerar då Netflix länge har varit den dominerande strömningstjänsten. Man började med att distribuera film på dvd, mellan 1997 och 2006. Från och med 2007 erbjöd man också strömmade filmer och serier till dem som skaffade sig ett abonnemang (då hette tjänsten Watch Now). Först bara i USA, men snart i andra länder också. Till Sverige kom Netflix 2012 och finns nu i nästan alla världens länder. Totalt har drygt 300 miljoner människor konto hos Netflix, enligt siffror från januari 2025.

Men paradoxalt nog har tillväxten inte lett till högre kvalitet på deras produktioner utan det motsatta. Det

finns nya Netflixproduktioner som har någon form av konstnärlig verkshöjd, exempelvis en serie kortfilmer av Wes Anderson baserade på noveller av Roald Dahl (särskilt *Svane* är fantastisk) och några svenska långfilmer och några serier. Men det är inte något som Netflix prioriterar. Fokus är på massproduktion, där ambitionen inte nödvändigtvis är att folk ska gilla det, eller ens titta, utan ha det på i bakgrunden. Film/serier som hissmusik. Eftersom Netflix tjänar pengar på att folk prenumererar, inte att de tittar, är det mängden som är relevant, inte kvaliteten.

De använder sedan algoritmer och tittarstatistik för att skapa illusionen av att det som de vill ska vara populärt också är det. De redovisar antalet timmar en film eller serie har setts, men det räcker att någon har tittat i två minuter för att det ska räknas som en visning.

Du kan välja visningshastighet på det du tittar på, och om du väljer en snabbare hastighet hinner du se mer,

även om dialogen och rörelserna blir ryckiga och hetsiga. Det gör du knappast utav kärlek till det du tittar på, utan för att kunna följa med i konversationen i fikarummet. Man har skapat en illusion av att göra framgångsrika och omtyckta serier, att ge folk vad de vill ha, och samtidigt har användarna skapat en illusion av att de tittar på alla dessa serier och filmer, när dessa egentligen bara står på medan de gör något annat.

Det är intressant att titta på sammanställningar över de mest populära filmerna på Netflix. Listan för 2024 består dels av välkända barn- och actionfilmer som tidigare har visats på bio och som Netflix köpt visningsrättigheter till, som *Minions* (2015), *The Boss Baby* (2017) och *Dune: Part Two* (2024), dels av helt okända filmer som inte har gjort något avtryck alls och som inte heller de som sett dem verkar tycka om, att döma av de tittarbetyg som publiceras på nätet. En av Netflix mest spelade produktioner 2024, *Mother of the Bride*, gillades exempelvis av blott 17 procent av dem som såg den. De här filmerna är dåliga såväl när det gäller regi och manus som när det gäller skådespeleri och foto. Det är inte nyttigt för filmarbetare att arbeta på det sättet; det underminerar deras kompetens och kreativitet när de tvingas förminska sig själva för att överhuvudtaget få jobba.

Men även om det finns all anledning att vara kritisk mot Netflix är det också så att i många länder utgör bolaget en livlina för den inhemska film- och serieproduktionen. När det saknas egna statliga eller lokala resurser tillhandahåller Netflix en struktur, både för produktion och för distribution. Utanför USA är det främst i Polen, Sydkorea, Indien, Filippinerna, Turkiet och Indonesien som Netflix har en egen produktion, och man spelar även in i Sverige.

En av förra årets mest framgångsrika filmer på Netflix, *Damsel*, var till stor del inspelad i Portugal, med ett portugisiskt team, även om skådespelarna främst var från Storbritannien och USA, och det är förstås värdefullt för

”Men även om det finns all anledning att vara kritisk mot Netflix är det också så att i många länder utgör bolaget en livlina för den inhemska film- och serieproduktionen.”

den portugisiska filmindustrin. Den film som genererade flest strömmade timmar 2024 var dessutom den spanska *Snöns brödraskap*, om flygkraschen i Anderna 1972, där de överlevande tvingades äta människokött för att överleva. Nyligen släppte Netflix också en hyllad serie baserad på Gabriel García Márquez roman *Hundra år av ensamhet*, och den har helt spelats in i Colombia, med colombianska skådespelare, filmarbetare och regissör/manusförfattare.

Det finns naturligtvis risker med att lägga ut finansieringen av sin produktion på ett amerikanskt kommersiellt bolag, och inte bara med tanke på geopolitiska konfrontationer. Netflix tar inget ansvar, och har ingen anledning att göra det, för ett enskilt lands filmkultur och dess långsiktiga överlevnad och stabilitet. Inget hindrar att Netflix nästa vd bestämmer sig för att lägga ned all produktion på andra språk än engelska och istället fokusera på att utveckla deras samarbete med, till exempel, prins Harry och hans fru Meghan Markle, med vilka de haft flera års samarbete. Ett samarbete som bland annat genererat en drygt fyra timmar lång dokumentärserie om hästpolo. Netflix satsar alltmer av sina ekonomiska resurser på realityserier, spel, pratshower, livesändningar och annat som är billigare att producera än riktiga filmer och serier, som även de generellt har en låg budget nu för tiden.

Men trots allt skräp som Netflix själva producerar och premierar finns där också en mängd bra filmer, både nya och äldre. Man kan till exempel hitta hundratals äldre franska, brittiska och italienska filmer, och verk av Ingmar Bergman, Jean Renoir, Carol Reed, Aki Kaurismäki, Ermanno Olmi och Alfred

Hitchcock. Men eftersom det inte är Netflix egna produktioner har de inget intresse av att marknadsföra dem eller upplysa om att de finns.

Ett annat alternativ är naturligtvis att utforska de många andra tjänster som finns. För den som primärt är intresserad av film, och inte serier, är Mubi den jag främst rekommenderar. För antingen 129 kronor i månaden eller drygt 1 000 kronor för ett år får man tillgång till hundratals filmer som alla är omsorgsfullt utvalda. Det handlar om äldre film och verk från hela världen som visats på filmfestivaler, och de lyfts fram på ett informativt sätt. Göteborgs filmfestival har sin strömningstjänst Draken Film, vars utbud påminner om Mubis fast är mer begränsat till vad som har visats tidigare i Sverige. På Mubi finns det mycket film som inte finns någon annanstans. För den som bor nära ett bibliotek som är anslutet till Cineasterna är de ett bra, och avgiftsfritt, alternativ, inte minst om man vill se allt som visats på svenska biografer de senaste åren.

Det finns också många hyrtjänster, som SF Anytime, men också mer okända tjänster som Plex eller Pluto (som är gratis), med mer obskyrt utbud och många äldre serier. Det finns också smalt nischade tjänster som Cultpix, som visar olika former av skräck och science fiction, eller Takflix, som är fokuserat på film från Ukraina. Att botanisera bortom Netflix kan bli både billigare och roligare. ■

Fredrik Gustafsson är fil dr i filmvetenskap.

Markuskyrkan i Venedig. Måste inte besökas.

RESOR

På flykt undan turisterna

Överturism har blivit ett utbrett problem. Därför finns det skäl att söka sig bortom de mest omskrivna platserna, menar Jakob Sjövall.

I våra uppmärksammade SVT i en serie inlägg fenomenet överturism. Därmed avses "ett tillstånd när det kommer så många turister till en plats att det får negativ påverkan på såväl lokalbefolkningens livskvalitet som på turisternas upplevelse av platsen", enligt Jan-Henrik Nilsson, forskare inom turismgeografi och medförfattare till en rapport om saken från Lunds universitet.

Fenomenet är alltså så pass allvarligt att både akademien och den tredje statsmakten har mobiliserats. Många har nog också vid det här laget själva upplevt överbefolkade stränder och shoppingstråk i stadskärnor som har förvandlats till väffelosande små infernon. I Axess nr 7/2025 skriver Anna

Victoria Hallberg fint om hur hon får sig en tankeställare under ett besök i Bath i England med anledning av ett Jane Austen-jubileum.

Situationen väcker förstås flera frågor, från mer abstrakta kring vad turism egentligen är och vad som driver oss till att turista, till den mer närliggande frågan vart man ska åka på semester i sommar.

Att många väljer att turista i Europa, proppfullt med kulturhistoriska skatter, ett vackert och varierat kulturlandskap, ett hisnande rikt gastronomiskt utbud och ett hyggligt klimat förvånar inte. Det finns få resmål som kan erbjuda så mycket, från den rena avkopplingen till den berikande bildningsresan. Här finns också en väletablerad kanon med platser som hela världen lärt sig se som oundgängliga. Städer som Barcelona och Venedig har länge kämpat för att upprätthålla ett genuint liv och samtidigt kunna dra fördelar av omvärldens smickrande uppmärksamhet.

Samtidigt verkar det paradoxalt nog inte vara just rikedomerna av möjligheter som lockar genomsnittsturisten. Även om mängden turister ökar överallt är det de stora numren som drar flest besökare. Det är just till Markuskyrkan i Venedig man ska, inte till närbelägna Torcello och dess konstskatter.

Under en resa i sydvästra Frankrike

nyligen kunde jag själv iaktta detta fenomen på ett nästan komiskt pedagogiskt sätt. Katedralen i Albi, världsberömd och för all del fascinerande, var proppfull av människor; katedralen i Rodez i samma trakt saknar plats i turistkanon och där fick man följaktligen vara ifred bland dess egentligen mycket vackrare gotiska konstskatter.

I Albi finns också Toulouse Lautrec-museet, med förutsägbart långa köer; i Rodez var det förtjusande lokala museet Musée Fenaille inte ens halvfullt. Cordes-sur-Ciel, en medeltidsby som fått stämpeln "besöksvärd", stoltserar nu mest med glassbarer och elektriska turisttåg; ett tiotal liknande byar i grannskapet slipper detta. Istället för Conques och dess världsberömda kyrka kan man ta sig till Saint-Sauveur i Villefranche-de-Rouergue, en sengotisk pärla där lugnet är så djupt att en koloni fladdermöss bosatt sig i klostergården.

Den polske författaren Andrzej Bobkowski skrev på 1940-talet om ett besök i Sens i Frankrike: "Liksom fransk gotik i allmänhet har denna katedral, trots sin högtidlighet, ålder och massa, en viss lätthet, en vitalitet som smälter samman med stadens helhet – en sak bland andra, utan åthävor. Den är inte särskilt vördad, ingen insisterar på att den är *weltberühmt*, ingen sliter den i stycken för att undersöka den sten för sten; man kan samtala med den lika förtroget som med sopgubben vi just mötte.

I Frankrike finns det så många katedraler, så många monument, så mycket gamla möbler och så många gamla hus, bland vilka livet går sin gång, att även de historiska monumenten är en vardagssak. De ingår i det dagliga livets program. Eftersom de tillhör alla är det lättare att betrakta dem som 'mina favoriter' och i dem upptäcka en charm som ingen beordrar dig att hitta."

Det är en sanning som faktiskt gäller stora delar av Europa. Att anpassa sin resväg en smula så att man hittar fram till mindre kända platser som kan bli favoriter kräver emellertid en viss nyfikenhet från resenärens sida. De allra flesta kanske föredrar att bli beordrade. ■

Jakob Sjövall är statsvetare och frilansskribent.

KULTURRÅDET

Grunden för skådespeleri

BENGT OHLSSON
är journalist och
författare.

Min fru frågade om jag ville följa med och se *Fadren* på Stockholms stadsteater. Och jag sa ja, trots att jag inte kan med den djävla Strindberg, hur mycket jag än försöker.

Och nog har jag försökt. Senast i somras. En person jag litar på hade pratat lyriskt om *En dåres försvarstal*. Jag gav upp efter trettio sidor.

Strindberg är gnällig och småskuren. När han inte tjarar om reverser och växlar och annat rafflande glider han in i ett aspigt rabblande av fågelarter och fiskeredskap, hela förbannade snickarboden ska inventeras från golv till tak, liksom för att visa att han kan. Och ta den sönderdyrkade inledningen av *Röda rummet*. Ett sånt olidligt, självmedvetet prål. Han vet så innerligt väl att hans rundmålning kommer att ta skruv. Det löddrar i mungiporna på honom.

Hur som helst, jag följde med. Det hade viskats i kultur-Stockholm att det luktade kalkon lång väg. Lena Olins återkomst till teatern, i en dammig pjäs som regisserats av hennes son, och sonhustrun var scenograf och kostymör. I såna lägen kan ingenting hejda mig – jag grips av en intensiv önskan att olyckskorparna ska dras vid näbben.

Det var premiär. Alla var där, som det heter.

Och kalkon vet jag inte. Det var mest svårbegripligt. Dottern Bertha talar barnspråk och går omkring med ett gosedjur i famnen. När man minst anar det företar Lena Olin dramatiska promenader över scengolvet och stirrar stint ut mot publiken.

Under paus- och eftersnacket var alla eniga: Peter Anderssons ryttmästare stal showen. Han var den stora behållningen. För att inte säga den enda.

Jag har ingen avvikande uppfattning. Men under föreställningen försjönk jag i grubblerier om *varför* Peter Andersson räddade kvällen.

Det här är ju en av finesserna med teater. När något är riktigt plågsamt kan man rädda sig genom att fokusera på skruvade saker. I filmsammanhang styr regissören vart jag ska titta, men i teatersalongen bestämmer jag själv. Och gudarna ska veta att det hjälpt mig genom många outhärdliga pjäser. Jag snöar in på skådisar i småroller, följer dem spånt när de står i fonden med ett brev på en bricka. Jag värms om hjärtat när jag ser hur tappert de följer med i spelet, trots att ingen tittar på dem. Utom jag då.

Peter Andersson har en spelstil som skiljer ut honom från de andra. Under kvällen inser jag att

jag känner igen den från andra profilstarka, mestadels manliga och till åren komna skådespelare; en och annan sorgligen bortgången.

En Ernst-Hugo Järegård. En Johan Rabaeus. En Örjan Ramberg.

Även när de levererar efemära repliker i stil med "finns det något kaffe kvar" gör de det med hetta, övertygelse och magstöd. Det stänker säll om konsonanterna. Och de är tillräckligt begåvade för att veta att de inte kan ligga uppe på högspänning hela tiden. Ibland sjunker de ner i ömklighet och ynkedom, vilket får oss att spetsa öronen ytterligare.

Jag kanske låter raljerande och nedlåtande, men ingenting vore mig mer främmande. De här skådespelarna kan skapa laddning kring en högläsning ur *Statistisk årsbok*, och det beror på att de lärt sig grunderna och förstått att skådespeleri till stor del handlar om något så banalt – och svårt – som hörbarhet.

Men hörbarheten kom i vanrykte och avfärdades som något mossigt och Hasse Ekman-smattrigt när Bo Widerberg stormade in i film-Sverige, plockade in amatörer och gav flummig regi i stil med "stig ner i ditt eget vatten".

Det blev inte bättre när Keve Hjelm var sektledare på scenskolan och predikade sin "djupläsning" för eleverna – plöj manuset sisådär femhundra gånger, sen kommer du på något mystiskt sätt att hitta till berättelsens "kärna" på egen hand, utan hjälp av någon demonisk och egotrippad regissör som bara vill trampa på din spröda blomma. Keve Hjelm misstro mot regissörerna låg som en våt filt över scenskolorna långt in på nittitalet, och möjligen ligger den där än.

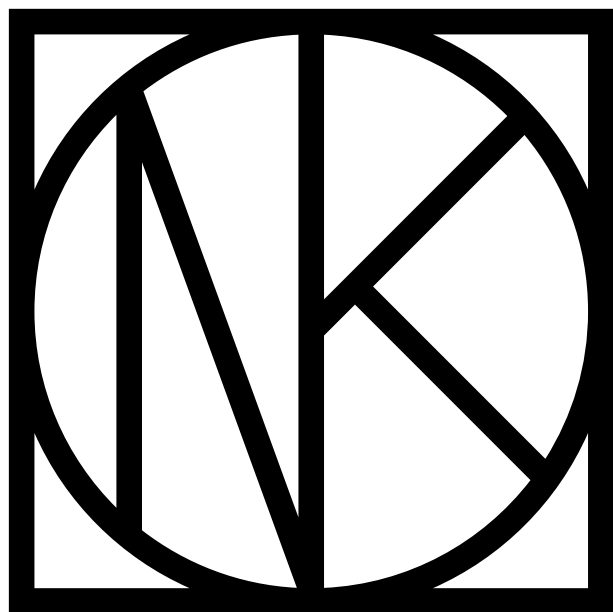
Under ett antal decennier har unga skådespelare mumlat och hummat, medan publiken sitter i salongen och gissar sig till vad som yttras på scenen. *Mannen från Mallorca* må vara ett mästerverk, men när jag såg den med textremsa blev det nästan en helt ny film.

Det kanske är ohjälpligt.

Varje ny generation skådespelare tittar på de äldre giganterna och börjar förr eller senare tycka att de låter förkonstlade, och de söker sig fram till något mer autentiskt och "äkta".

Medan alltmer lomhörda stötar som jag sitter i mörkret och längtar efter textremsan. ■

"Det hade viskats i kultur-Stockholm att det luktade kalkon lång väg."

BOKHANDEL

Upptäck årets mest bildande julklappar!
Hos oss på NK Bokhandel hittar du böckerna som väcker
samtal, fördjupar tanken och varar långt efter jul.

Varmt välkommen till NK Bokhandel, plan 4

SVENSKA FACKBÖCKER

2025

Antikens och medeltidens filosofi, den svenska polisen, Konstantin den store och Gustaf Frödings Uppsalatid är några ämnen som behandlas i höstens svenska facklitteratur. Vi recenserar 19 av de mest intressanta titlarna.

72 KIM SALOMON om Martin Kraghs *Historiens återkomst*

74 BLANCHE SANDE om Johan Wennströms *Sveriges sak var vår. Den hemliga svenska motståndsrörelsen*

76 ADAM CWEJMAN om Hanne Kjöllers *Polis. Så funkade det! (inte)*

77 PJ ANDERS LINDER om Tobias Billströms *Skarpt läge*

78 LARS LÖNNROTH om Johan Svedjedals *Dä kvetter. Gustaf Fröding som student*

80 MOA EKBOM om Allan Klynnes *Konstantin den store. Roms förste kristne kejsare*

82 ANNA VICTORIA HALLBERG om Lars Heikenstens *Till mänsklighetens största nytta. Tio år med Nobelpriset*

84 GUNNAR WETTERBERG om Maja Hagermans *Botvid. Den förste svensken*

85 LINNÉA BACKVALL om Kristina Elfhags *Hunger. Åtandets psykologi*

86 ERIK JERSENIUS om Anna Victoria Hallbergs *Du berör min själ. Scener ur ett liv med Iris Murdoch*

88 NILS JOHAN TJÄRNLUND om Fredric Bedoires *Modernitetens hemvist. 1800-talets Norrmalm*

90 TORSTEN RÖNNERSTRAND om Lars Anderssons *Göran Tunström. Försök med ett liv*

92 DAVID ANDERSSON om Håkans Laghers *Vem älskar Slas? En biografi över Stig Claesson*

94 LENA KÅRELAND om Marianne Molander Beyers *Tillbaka till Rousseau*

96 LOVISA FLORIN HOLMSTEN om antologin *Arts & Crafts. Idéer som förändrade världen*

97 TOMMY OLOFSSON om Magnus Västerbros *Kärlekens tid. Dröm och verklighet under två tusen år*

98 ERIK HEDLING om Niclas Senner- tegs *Gettysburg. Svenskarna som stred i amerikanska inbördeskriget*

100 CARL RUDBECK om Svante Nordins *Filosoferna. Från filosofins födelse till den vetenskapliga revolutionen 500 f.Kr.–1650*

102 JAKOB SJÖVALL om Henrik Dalgårds *Poesin, publiken och pengarna*

”Det är en stor förtjänst att Bedoire lyfter fram denna exklusiva värld med ett rikt bildmaterial av fotografier och målningar ur privat ägo.”

– Nils Johan Tjärnlund s. 89

UTRIKESPOLITIK

Kragh förklarar geopolitisk oreda

I *Historiens återkomst* beskriver Martin Kragh dagens kaotiska världspolitiska situation genom att gå tillbaka till 1800- och 1900-talen, skriver Kim Salomon.

■ *Historiens återkomst. Europa och världsordningens sammanbrott*

Martin Kragh,
Fri Tanke, 2025.

Krig. Konflikter. Folkmord. Världen framstår som mer splittrad och hotfull än någonsin, mer oförståelig. I sin nya bok *Historiens återkomst* gör Martin Kragh emellertid ett ambitiöst försök att begripliggöra vad som händer idag genom att titta i backspeglarna. Förklaringar söker han i historien och bygger sin framställning på en bred inläsning av litteratur på en rad olika språk.

Kronologiskt täcker boken perioden från Napoleonkrigen och Wienkongressen 1815 till nutid. I brännpunkten står Europa och fyra historiska årtal då stormakter efter krig och omvälvningar försökte bygga en ny världsordning. Vid Wienkongressen ville stormakterna återställa ordningen i Europa med kollektiva säkerhetsnormer för att förhindra en destabilisering av kontinenten. Men arrangemanget var sårbart eftersom enskilda stater kunde fortsätta agera på eget bevåg. Kongressen lyckades heller aldrig dämpa staternas egenintressen, och den nya världsordningen följdes av imperialistiska ambitioner som ledde in i första världskriget.

Nästa stopp i kronologin är 1919 och den amerikanske presidenten Woodrow Wilsons visioner om en ny internationell ordning. Säkerhet skulle inte baseras på realpolitik utan på rättsliga och demokratiska principer och mellanstatliga konflikter hanteras i det nybildade Nationernas förbund. Freden dikterades emellertid helt av segermakterna och skapade djupa sår och revanschism i framför allt Tyskland. Nationernas förbund noterades visserligen framgångar på det humanitära området men var knappast effektivt för att lösa konflikter eller sätta stopp för Hitler.

När Roosevelt, Churchill och Stalin möttes i Jalta mot andra världskrigets slut låg åter en ny världsordning på ritbordet. Röda armén behärskade emellertid redan halva kontinenten och militärt maktspråk trumfades det mesta. Resultatet blev allianser formade med kalla krigets polariserade tankefigurer och ett permanent hot om kärnvapnens ömsesidiga förstörelse som fond.

Kraghs sista nedslag är Berlinmurens fall och Parisstadgan 1990 som fastslog ett slut på Euro-

pas era av splittring. Framöver skulle internationella relationer bygga på respekt och samarbete. Kalla kriget, kärnvapenupprustningen och de ideologiska striderna tycktes nu tillhöra historien. Det var en seger för freden och början på en lovande epok, som dock blev mycket kortvarig.

Att låta resonemangen kretsa kring de fyra årtalen är ett lyckat grepp. Konstruktivt sätts dagens konflikter in i ett historiskt perspektiv och tydliggör bland annat att Rysslands invasion av Ukraina och aktuella konflikter i Mellanöstern har trådar som sträcker sig långt tillbaka i tiden. Första världskrigets rotsystem finns i 1800-talets strider om kolonier och globalt inflytande, och andra världskriget ses inte primärt som en konsekvens av det första utan som kulmen på ett kontinuum av oförsonlig kamp om inflytande och dominans.

Kragh följer emellertid inte bara utvecklingslinjer utan identifierar också ett mönster som visar att internationella kriser och maktskiften avlöses av kollektiva försök till fredsbyggande. Likaledes framgår att mäktiga stater ofta begår sina största misstag i förhastade försök att undvika en hotande nedgång. Rysslands krig mot Ukraina påminner om tidigare konflikter mellan ett imperium på nedgång och en "upprorisk" koloni. Att storpolitikens djupt rotade beteendemönster tenderar att upprepas styrks med nedslag i antikens Grekland.

Bland annat uppmärksammas att kriget mellan Aten och Sparta bröt ut på grund av atenska beslutsfattares rädsla för att det ändå var oundvikligt. Hellre än att invänta fienders växande styrka ville man föregripa utvecklingen, och författaren ser ett liknande strategiskt tänkande inför första världskriget.

Trots yttre förändringar finns det alltså enligt Kragh mönster eller med andra ord en kontinuitet som gör det möjligt att studera och lära av det förflutna. Men om mänskligheten verkligen kan lära av historien borde vi med dagens erfarenheter av det förflutnas alla illdåd sitta med ett ymnighetshorn av lärdomar och leva i den bästa

av alla världar. Verkligheten är dock självklart annorlunda, och frågan är hur vi överhuvudtaget kan lära något. Historien saknar ju trots allt en bruksanvisning.

Münchenöverenskommelsen 1938, som ingicks mellan Tyskland, Italien, Frankrike och England, innebar att Tjeckoslovakien fick lämna sitt tyskspråkiga gränsområde Sudetenland till Nazityskland för att undvika krig.

Överenskommelsen har fått paradigmatiskt betydelse och försett oss med mantrat: Ge aldrig vika för en diktator. Det har stärkt misstänksamheten mot kompromisser och bland annat legitimerat kriget mot Irak 2003. Münchens brutala lärdom har förvandlats till en tidlös moralisk berättelse om hur ondskan ska hanteras.

Det förflutna är emellertid sällan entydigt. Inför Gulfkriget 1991, då Saddam Hussein hade angripit Kuwait, argumenterade anhängarna av en amerikansk intervention: Inget nytt München där vi ger vika för en diktators maktbegär. Motståndarna kontrade: Inget nytt Vietnam där vi fastnar i sanden på liknande sätt som vi fastnade i jungeln. Historien riskerar alltså att fungera som ett skafferi där vi plockar fram argument som passar för stunden.

Författarens bild av det aktuella världsläget är med rätta pessimistisk. Inbromsningen av den demokratiska utvecklingen sätter skrämmande avtryck i världspolitik. Kina är inställt på att utvidga sitt internationella inflytande och har hamnat på kollisionskurs med USA.

Att Peking och Moskva lanserar ett alternativ till västvärldens liberala demokratier ser han också som en del av ett återkommande mönster i historien. Förr eller senare utmanas etablerade ordningar av stater som är missnöjda med sakens tillstånd.

Visserligen anser inte Kragh att världspolitiken styrs av oföränderliga lagar. Krig är alltid mer än en konsekvens av motstridiga intressen och påverkas även av beslutsfattarnas känslor, önskemål, arrogans och rädslor. Likväl uppfattar han att det finns en sorts lagbundenhet. Trots att spelplanen och verktygen förändrats dramatiskt ser han politik som en av de få mänskliga aktiviteterna som endast korrigerats marginellt de senaste årtusendena.

Maktstrider har hela tiden varit grundläggande. Realpolitiska perspektiv utgör också bokens bärande balk och genomsyrar resonemangen. Författaren följer alltså upptrampade stigar men tycks samtidigt medveten om att ingen historieskrivning är sista ordet – en sympatisk och ödmjuk hållning.

Brandmän släcker eld i Kiev efter en rysk robotattack.

FOTO: GETTY IMAGES

”Att låta resonemangen kretsas kring de fyra årtalen är ett lyckat grepp.”

Trots att Kragh enträget argumenterar för historiens lärdomar är det oklart huruvida han egentligen anser att det förflutna kan förse oss med recept för kommande tider. Däremot menar han att den kan stimulera till nya frågor. På den punkten är jag helt enig. Som historiker måste man sänka ambitionsnivån och acceptera att det förflutna i första hand öppnar för reflektioner i nuet, vrider perspektiven och ger nya insikter. Och det är gott nog.

I *Historiens återkomst* benär Martin Kragh skickligt ut 200 års utveckling på världsarenan och synliggör den internationella ordningens mekanismer som ständigt lett till friktion och konflikter. Egentligen varken nytt eller originellt, men skrivet i en populärvetenskaplig tradition som vidgar synfältet för det förflutnas krumbukter.

Boken bekräftar att ambitionerna att skapa en stabil och fredlig världsordning ideligen har misslyckats, och att blicken i backspegeln knappast ger anledning till framtidsoptimism. ■

HISTORIA

Motståndet som inte upphörde

Johan Wennström beskriver den svenska motståndsrörelsen under kalla kriget. Blanche Sande har läst hans bok.

■ *Sveriges sak var vår. Den hemliga svenska motståndsrörelsen*

Johan Wennström,
Albert Bonniers Förlag,
2025.

Alla söndagsutflykter är inte vad de ser ut att vara. Under kalla kriget gav sig till synes helt vanliga män ut på skogsutflykter eller bilturer med familjen, men var i själva verket där för att inspektera vapenförråd eller rekognoscera flyktvägar. De agerade inte på uppdrag av militären eller polisen utan av en oberoende hemlig organisation.

Låter det suspekt? Organisationer med våldskapital som inte är direkt underordnade ett statligt departement tenderar att väcka obehag. I det här fallet rörde det sig dock om något högst legitimt: den svenska *stay behind*-rörelsen.

Stay behind är en term för organisationer med uppdrag att stanna kvar och ägna sig åt spionage och sabotage om det egna territoriet ockuperas. Sovjetunionen använde sig av *stay behind*-grupper under andra världskriget och Storbritannien etablerade så kallade *auxiliary units* i samma syfte 1940, då en tysk invasion av Storbritannien uppfattades som överhängande. Efter krigsslutet utvecklade Nato konceptet och etablerade nätverk runtom i Västeuropa som skulle fungera som gerillor efter en sovjetisk invasion.

Någon sådan blev förstås aldrig av, men hotet var verkligt – både för Natos medlemmar och för Sverige. Sovjetunionen skickade ubåtar långt in på svenskt vatten, genomförde stora militärövningar i Östersjön och hade till och med konkreta strategier för en potentiell invasion. Hittills mindre känt är att Sverige, precis som många andra västländer, hade en *stay behind*-rörelse. I en ny bok, *Sveriges sak var vår*, kastar statsvetaren Johan Wennström ljus över den.

Operation Metro, som den kallades, etablerades sommaren 1949 av statsminister Tage Erlander. Fyra handskrivna fullmakter gav sina innehavare i uppdrag att planera en motståndsrörelse "avsedd att träda i funktion om någon del av landet skulle bli ockuperad av främmande makt". Rörelsens ledning – Wennström liknar dem vid en bolagsstyrelse – utökades efter hand till sex personer. Under dem fanns en sorts verkställande utskott, regionchefer och fotfolk.

Att befolka en *stay behind*-rörelse kan vara svårt; den behöver militärliknande kompetens, men kan inte förlita sig på militärer – vid ett väpnat angrepp på Sverige skulle de vara upptagna annorstädes. Bland Operation Metros nyckelpersoner återfanns visserligen en arméchef, en kapten i försvarsstaben och chefen för T-kontoret (Sveriges militära underrättelsetjänst mellan 1946 och 1965) Thede Palm. Men också försäkringsdirektörer, Telegrafverkets generaldirektör och, på väldigt svenskt manér, representanter för arbetsmarknadens parter. På 1960- och 70-talen satt SAF-chefen Curt Steffan Giesecke och LO-chefen Arne Geijer i hemlighet i ledningen för den svenska *stay behind*-rörelsen, samtidigt som de offentligt fyllde rollerna som motparter i avtalsrörelsen.

Att politiskt bemyndigade jätteorganisationer, snarare än något verkligt civilsamhälle, spelade en sådan roll i Operation Metro är emblematiskt för efterkrigstidens Sverige. En meningsfull motståndsrörelse behöver ha legitimitet i befolkningens ögon. I ett korporativistiskt samhälle erbjuder arbetsmarknadens parter just det, konstaterar Wennström.

I *Sveriges sak var vår* slår han håll på ett par centrala myter om *stay behind*-rörelsen. Dels att den skulle ha saknat juridisk och demokratisk förankring – i Riksarkivet har han hittat ett hemligt konseljbeslut från 1955, undertecknat av Gustav VI Adolf och hemligstämplat fram till 2005, som legaliserade motståndsrörelsen. Dels att Operation Metro skulle ha varit en Natokonstruktion, eller till och med en CIA-skapelse. Visserligen var Nato och CIA drivande bakom etableringen av *stay behind*-grupper i Västeuropa under 1950-talet, men enligt Wennström höll Sverige gränsen. Det är logiskt; vi var inte medlem i Nato och behövde i högre grad förlita oss på vår egen förmåga, såväl i *stay behind*-rörelsen som i det konventionella försvaret. När kalla kriget tog slut gick autonomi och egen kapacitet ur modet, men geopolitiska omständig-

heter har gjort dem attraktiva igen. *Prepping* har blivit trendigt, Myndigheten för samhällsskydd och beredskaps förväntningar på befolkningen har höjts och vevradio och välfyllda vattendunkar blivit kännetecken för ansvarskännande medborgare. På det politiska planet har försörjningstrygghet blivit ett hett ämne. Sveriges och Europas oförmåga att producera den energi och mat vi behöver ses inte längre som en naturlig konsekvens av smart och praktisk *outsourcing* på den globala marknaden utan som ett problem.

Men just när det gäller försvaret har trenden rört sig i motsatt riktning. I samband med den stora socialdemokratiska kovändningen i Nato-frågan blev militär självförsörjning plötsligt ute. "Ensam är inte stark", som vice statsminister Ebba Busch uttryckte det när Sverige gick med i Nato. Den dominanta tongången i maktens korridorer är att vår säkerhet bäst garanteras av ett försvarskollektiv där gemensamma resurser vid ett angrepp fördelas efter behov.

Johan Wennström hör till de relativt få som har ifrågasatt delar av Natoentusiasmen, utan att för den sakens skull avfärda hela konceptet militärt försvar som förlegat, farligt och förmodligen ett uttryck för suspekta ideologier. Ett par veckor efter att Sverige blev medlem i Nato skrev han i *Dagens Nyheter* att Sverige riskerar att prioritera kollektivets säkerhet före vår kapacitet att försvara våra egna gränser, exempelvis genom att placera betydande militära resurser i utlandet. I *Sveriges sak var vår* utvecklar han resonemanget: kalla krigets stay behind-organisation gick sannolikt för långt i sin isolationistiska hållning, men "samtida svenska beslutsfattare har gjort det motsatta misstaget, att negligera att främja fosterlandet och dess suveränitet. 'Nato främst' lyder, betecknande nog, det nya allierade Sveriges försvarsdoktrin."

Sveriges sak var vår bygger på gedigen research. Wennström är märkbart nöjd med sin insats men undviker sensationalism. Förmodligen beror det på att han, till skillnad från tidigare granskare, är positiv till stay behind-rörelsen. En fråga skaver dock: Bör den som ser positivt på den svenska stay behind-rörelsen verkligen avslöja så mycket som Wennström gör? Behovet av en sådan rörelse är knappast mindre nu än under kalla kriget, och i Ukraina demonstrerar den lokala stay behind-rörelsen sitt värde genom att sabotera rysk krigsmateriel och vägleda robotattacker. Samtidigt måste en stay behind-rörelse till sin natur vara hemlig, inte minst i fredstid. Om en potentiell fiende redan på förhand vet vem man är och vad man gör blir effekten av ens motstånd begränsad.

Det finns två tänkbara förklaringar till att

FOTO: TT

LO-ordföranden Arne Geijer 1974. Han satt i ledningen för den hemliga svenska motståndsrörelsen.

Wennström ändå beskriver så mycket som han gör av Operation Metros arbete och ledarskap. Den ena är att vi inte längre har någon stay behind-rörelse att hemlighålla. Det vore inte orimligt att tänka sig att den rann ut i sanden under 90- eller 00-talet, då blåögdheten inför framtida säkerhetshot var utbredd och försvaret porträtterades som ett osexigt särintresse. Men det vore osannolikt. Wennströms historia slutar självmedvetet under 90-talet och nämner inget om någon nedläggning. Tvärtom beskriver han en tredje generation av motståndsrörelsen efter murens fall, skild från de korporativa rötterna och ledd av den tidigare rikshemvärnschefen och generalen Robert Lugn (far till poeten Kristina Lugn).

Den andra tänkbara förklaringen är att dagens motståndsrörelse ser så annorlunda ut att kännedom om hur den fungerade under kalla kriget inte gör någon skillnad. Det vore rimligt; den har trots allt en väldigt annorlunda verklighet att förhålla sig till.

Dagens Sverige saknar den typ av enande organisationer som präglade kalla krigs-eran, folkrörelserna för en tynande tillvaro och civilsamhället lever på konstgjord andning. Det etniskt, religiöst och värderingsmässigt diversifierade samhället är svårare att ena kring en allmän motståndsvilja än 1900-talets relativt homogena land.

Och så har Sverige inte längre samma självständiga förhållande till våra mäktiga vänner i väst som förr. Allt pekar mot att dagens och framtidens stay behind-rörelser har en svårare uppgift att lösa än gårdagens. ■

SAMHÄLLE

Polis, polis, förvaltningskris

Den polisreform som genomfördes på 2010-talet fick främst negativa konsekvenser, enligt Hanne Kjöllér. Adam Cwejman har läst hennes bok.

Vården i Sverige är inte bara ett av offentlighetens största utgiftsområden, det är också ett av de – för utomstående – mest förvirrande. Vilka politiska beslut leder till en välfungerande vård? Förutom tillräcklig finansiering står de flesta myndighetschefer och politiker handfallna.

Den svenska polisen har många likheter med vården. Det är ett stort utgiftsområde som utgör en av samhällets bärande pelare. Utan fungerande polis och vård börjar det oskrivna kontraktet mellan medborgarna och staten krackelera.

Med ojämna mellanrum genomförs dock stora organisatoriska reformer som sägs kunna förändra allt till det bättre. Dessa brukar antingen handla om centralisering eller decentralisering. Det är en sorts organisatorisk pendelrörelse. Under 1990-talet decentraliserades exempelvis den svenska skolan, från staten till kommunerna. Under 2010-talet gick reformen i motsatt riktning för den svenska polisen. Båda ytterligheterna har sina fördelar och nackdelar. Nära händelsernas centrum, i anslutning till medborgarna, skapas yrkeserfarenhet, kontakter och kunskap. I centraliserade organisationer finns däremot överblick, resurshantering och stordriftsfördelar.

Vad den stora polisreformen, som Hanne Kjöllér beskriver i sin bok, lovade var alltså fördelarna med centraliseringen. Dubbelarbete, onödiga stödfunktioner på flera platser och splittrade insatser skulle bort. Men istället kantrade det åt centraliseringens nackdelar. Några oväntade konsekvenser av reformen som Kjöllér lyfter fram är att personal lånas mellan olika delar av myndigheten, ibland på bekostnad av lokala polisområden. Personal i yttre tjänst söker sig inåt, till den stora centralorganisa-

”Utan fungerande polis och vård börjar det oskrivna kontraktet mellan medborgarna och staten krackelera.”

■ *Polis – så funkade det! (inte)*

Hanne Kjöllér,
Fri Tanke, 2025.

tionen med hyggligare arbetstider och bättre lön. Minskad autonomi för dem som jobbar närmast samhället i kombination med en större – inte mindre – byråkratisk apparat åderläter de platser som är i störst behov av kompetent personal.

Kan problemen lösas med mer pengar? Den åtgärden hjälper inte så mycket om resurserna ändå inte hamnar på rätt ställe, om arbetssätten och beslutsordningen inte fungerar. Eller som en polis som Kjöllér citerar uttrycker saken: ”Det är inte en resursfråga längre, nu är vi bara dåliga.” Är det verkligen så illa? Myndigheten har fått mer personal och fler synliga poliser som faktiskt jobbar med att gripa kriminella. Trots det finns det numera kroniska problem med att utreda tillräckligt många brott. Mängdbrott faller mellan stolarna, går aldrig vidare i processen när utredningar läggs ned. Den så kallade lagföringsprocenten, det vill säga antalet utredda brott som klaras upp, har minskat mellan 2014 och 2023. Men är verkligen felet enbart den stora polisreformen? Så enkelt är det förstås inte, och Kjöllér lämnar utrymme för att det finns många andra förklaringar. Men klart är att den utlovade effektiviseringen uteblev.

Utredningar läggs ned, ständigt. Inte för att det saknas bevis, även om det är det officiella skälet, utan på grund av bristfällig kapacitet att utreda. Riksrevisionen skriver 2023 att trots anslagsökningar och ”fler anställda och en genomgripande omorganisation har Polismyndighetens resultat i form av personuppgifter försämrats”.

En av Kjöllérs observationer som biter sig fast är att kritiker inom myndigheten flyttas åt sidan. Ja-sägare premieras. Det är något som känns igen från andra myndigheter, liksom företagsvärlden.

Polisens arbete sker förstås inte i ett vakuum. Sverige har förändrats de senaste decennierna. En utbredd organiserad brottslighet hör till vardagen. Vålfärdsbrott, bedrägerier, mord, narkotikaförsäljning och utpressning bakas ihop till en enda stor härva av svårutredd kriminalitet. Polisen har behövt anpassa sig på kort tid. I en annan tid hade en misslyckad polisreform eller en som inte gjorde särskilt stor skillnad inte spelat lika stor roll. Men i det Sverige vi lever i nu måste polisen fungera. ■

UTRIKESPOLITIK

Hotet från koranbränningarna

I *Skarpt läge* skriver Tobias Billström om sin korta men intensiva period som utrikesminister. PJ Anders Linder recenserar en stram politisk självbiografi.

Tobias Billströms sejour som utrikesminister blev inte längre än knappt två år, men dagarna var desto mer intensiva. Han beskriver dem stramt och sakligt i *Skarpt läge*. Boken är inte några brett upplagda memoarer – men efter alla år i politikens toppskikt bör Billström ha gott om stoff även till sådana – utan koncentrerar sig på tillvaron i och ute på resa från Arvfurstens palats.

Framställningen består av tre stora block: ett om det säkerhetspolitiska läget i vår del av världen, ett om Sveriges väg till medlemskap i Nato och ett framåtblickande om kommande prövningar och vad som bör göras härnäst. I mediebevakningen har man framför allt skjutit in sig på vad Billström har att säga om inrättandet av det nationella säkerhetsrådet och den nationella säkerhetsrådgivaren (bägge förkortade NSR). Föga förvånande, eftersom detta egentligen är den enda passage i boken som kan beskrivas som kritik av vad regeringen Kristersson haft för sig.

Kritiken får dock sägas vara av det mildare slaget. Billström var positiv till att skapa ett NSR men menar att det hade varit bättre att göra chefen till politisk statssekreterare snarare än opolitisk ämbetsman. Dessutom manar han till mer konkretion i NSR:s arbete och varnar för att expandera institutionen alltför mycket. Det lär väcka måttligt med jubel i statsrådsberedningen, men som kniv i ryggen ter det sig högst beskedligt. Söker man efter nyheter tycker jag att interiörerna från koranbrännandets 2023 är betydligt intressantare. Kommentarer från turkiskt håll var ampra och många fruktade eller hoppades, allt efter läggning, att de allvarligt skulle skada Sveriges möjlighet att bli medlem i Nato. Till detta kom en laddad inrikespolitisk dimension med yviga utspel från inte minst SD-håll.

Men som Billström beskriver det hela var ingetdera det stora problemet. Det turkiska larmandet dämpades efter att president Erdoğan lyckats bli återvald i maj, och efter Natotoppmötet i Vilnius handlade Turkiets agerande inte om Sverige i sig utan om flygplansköp från USA. Inrikespolitiken förblev inrikespolitisk. "Så vitt jag minns", skriver

■ *Skarpt läge*

Tobias Billström,
Albert Bonniers Förlag,
2025.

Billström, var det "ingen av mina internationella kontakter som reflekterade över den upphetsade debatten i Sverige". Däremot reflekterade de – och mer än så – över själva koranbrännandet, och på många håll gjordes ingen nämnvärd distinktion mellan eldarna och regeringen. Brändes det koraner i Sverige måste väl de styrande vara med på noterna?

I början av juli nåddes UD av ett utkast till resolution från de muslimska ländernas samarbetsorganisation OIC, som gick ut på att samtliga 57 medlemsländer skulle bryta de diplomatiska förbindelserna med Sverige och inleda handelsbojkott. De ekonomiska följderna hade kunnat bli dramatiska och under sommaren fick diplomats telefoner gå varma. Billström ringde runt till ministerkollegerna i OIC med budskap om hur svensk yttrandefrihet och polis fungerar och att det inte var till regeringens glädje som provokatörerna tände på.

Iran var pådrivande i OIC, och till sist gjorde en blandning av den svenska diplomatin och ett växande missnöje i många länder med att hetsas av mullorna i Teheran att stämningen lugnade sig och bojkotterna uteblev.

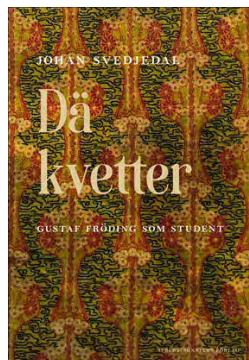
I Danmark gav man efter och stiftade lag mot att bränna heliga skrifter. Sverige nöjde sig med en utredning om ändringar i ordningslagen, som presenterades i föl men mig veterligen ännu inte har fått praktiskt genomslag. Kombinationen av principfasthet och smidighet redde ut stormen rätt väl. Säkerhetsfrågorna ger boken dess samlande tema. Ryssland strävar efter att Europas gränstrakter ska vara fyllda av konflikter, vilket skapar uppgifter inte bara för Nato utan även för EU. Samtidigt varnar Billström för protektionism på det försvarsindustriella området och talar för inkluderande avtal med Storbritannien.

Några råd specifikt för svensk del gäller ökade satsningar på säkerhet i Östersjön, inrättandet av ett finansiellt underrättelsecentrum, förbättrat skydd för Esrange och rekrytering av ukrainska officerare till Försvarshögskolan. Alltsammans nyktert och rimligt, som så mycket i denna bok. ■

LITTERATURHISTORIA

Det blev ingen kärlek för Fröding

Skaldens tid som student i Uppsala var avgörande för honom, enligt Johan Svedjedal. Lars Lönnroth har läst en förtjänstfull biografi.

■ *Dä kvetter. Gustaf Fröding som student*

Johan Svedjedal
Albert Bonniers
Förlag, 2025.

Innan Gustaf Fröding debuterade som poet och blev en av Sveriges främsta och mest folkkära diktare tillbringade han några år på 1880-talet i Uppsala som student, dock utan att någonsin ta examen. Det hade han gemensamt med ungefär hälften av den dåvarande studentkåren, som var nästan uteslutande manlig, kom från överklasshem och gärna förväntades leva *Gluntarnes* romantiska studentliv, med sångarfester i naturens sköte och smäktande serenader utanför fina damers fönster. I själva verket var den romantiska miljön och de fina damerna endast tillgängliga för ett fåtal, så flertalet studenter fick nöja sig med att råsupa med dryckeskompisar på krogen och sedan kopulera på fyllan med fattiga prostituerade på någon av stadens bordeller.

Så gjorde även Fröding, vilket han själv klargjort i flera av sina verk. Samtidigt var han en fumlig, osäker och känslig själ som ofta vantrivdes med sig själv, spelade pajas för sina kamrater och stoltserade med att bjuda dem på krogen för de ärvda pengar han fått med sig hemifrån. Han var för blyg för att närma sig de fina flickor han drömde om men spenderade mycket pengar på spritfester och prostituerade. Ibland skrev han någon studentikost råbarkad skämtvers för att förnöja kompisarna på Värmlands nation, men det dröjde innan han började skriva de dikter som gjorde honom berömd på 1890-talet. Intellectuellt var Uppsala universitet inte mycket att räkna med vid den här tiden. Romantikernas guldålder var sedan länge förbi och det moderna genombrottets kulturradikalism var på väg men hade ännu inte anlänt.

Det är följaktligen knappast förvånande att litteraturforskarna inte har ägnat så mycket tid åt Frödings studenttid utan snarare undvikit den. Uppsalamiljön där poeten då levde har framstått som torftig och föga givande från litterär synpunkt. En av de få som tidigare intresserat sig för ämnet var docenten Germund Michanek (1926–2015), men hans insatser har knappast uppskattats efter förtjänst av tongivande äldre litteraturforskare. Nu har dock Johan Svedjedal, vårt lands främste litteratursociolog och upp-

hovsman till flera samhällsinriktade författarbiografier, förtjänstfullt tagit upp ämnet på nytt. Han bygger sin framställning på delvis nytt material, framför allt brev från Frödings Uppsalakamrater men också på samtida berättelser och dokument som mera allmänt berör dåtidens Uppsalamiljö och tidsanda.

Det är alltså snarare studentlivet än lyriken som här står i fokus, men samtidigt menar Svedjedal, till skillnad från flertalet tidigare forskare, att Uppsalatiden är avgörande för Frödings vidare utveckling som poet. Det är här, menar han, som diktaren grundlägger sin resignerade inställning till kärleken och livet, en inställning som han själv i en dikt har sammanfattat på värmländskt tungomål med orden "dä kvetter", det vill säga "det kvittar lika" eller "Det gör detsamma". Det är också här han utvecklas till en intellektuell skribent med kulturradikal syn på samhället och litteraturen. De konservativa professorernas föreläsningar höll han sig oftast borta från men ägnade mycket tid på sin kammare åt att läsa böcker, dock inte kurslitteratur utan sekulariserade liberala tänkare som Herbert Spencer och John Stuart Mill, samhällskritiska diktare som Heinrich Heine och Henrik Ibsen, Lord Byrons skandalösa men kvickt skrivna versepos *Don Juan*, efter hand även Herman Bang, Strindberg och andra nordiska genombrottsförfattare.

Särskilt ingående uppehåller sig Svedjedal vid Frödings alkoholvanor, kvinnosyn, sexualmoral och kulturradikala inställning till den stora sedlighetsdebatt som rasade som värst under 1880-talet. Det har tidigare varit vanligt att se

"Hans kärleksdröm, som aldrig förverkligades, återfinns ju som bekant i den vackra dikten 'En morgondröm'."

denna debatt enbart som en konflikt mellan förstockade sedlighetsivrare som fördömde alla sexuella förbindelser utanför äktenskapet och kulturradikala frihetshjältar som Georg Brandes och Knut Wicksell, företrädare för en mer modern syn på sexualitet och kärlek. Under senare tid har man dock även givit plats för en feministisk kritik av frihetshjältarna. De har med viss rätt anklagats för att ha en manschauvinistisk kvinnosyn som inte tog hänsyn till att "fri kärlek" knappast var möjlig för 1800-talets kvinnor utan att de hamnade i utanförskap och misär. Svedjedal ansluter sig till denna kritik och riktar den även mot Fröding. Enligt honom uppvisar diktaren i verser som skickades till kamrater efter Uppsalavistelsen en rå och föraktfull syn på de kvinnor han gick till sängs med.

Och förvisso kan man chockeras av rader som dessa, skrivna i ett skaldebrev till vännen Mauritz Hellberg 1883: *Dock bäst jag trives i lag med luder / med skrål och kankan och porterdrank, / när pattar blottas och kättjan sjuder / och luften ångar av kvinnostank. / Hur skönt att vältra omkring bland dynor / i bädd, av insekter överfull! / Hur ljuvt att famnas av druckna slynor / Och gräva fritt uti slamsigt hull.*

Till skillnad från Svedjedal kan jag dock inte tolka sådana verser som ett uttryck för kvinnoförakt utan istället som en grym satir över det eländigt svinaktiga sexliv han och kamraterna ägnat sig åt i Uppsala. En sådan tolkning är mycket bättre förenlig med de vackra dikter om prostituerade Fröding skrivit i andra sammanhang, dikter där han förklarar att dessa flickor är mycket bättre människor än han själv. Och ingen kan väl tro att Fröding på allvar trivdes med att ha sex i en säng full av insekter? Hans kärleksdröm, som aldrig förverkligades, återfinns ju som bekant i den vackra dikten "En morgondröm", där en man och en kvinna i ömsesidig passion och nakenhet förenas i paradisk natur. Istället för äkta kärlek fick han nöja sig med det som bjöds honom på marknaden:

*Jag köpte min kärlek för pengar,
för mig var ej annan att få.
Sjung vackert, I skorrande strängar,
sjung vackert om kärlek ändå*

Svedjedal hänvisar själv till vittnesbörd om att Fröding i sitt umgänge med dessa flickor kunde vara så extremt samvetsöm att han vid ett tillfälle anmälde sig själv för polisen för att ha behandlat en prostituerad på ett sätt som flickan själv vid förfrågan påstod vara normalt och ingenting alls att bråka om. Det finns också mycket som tyder på att kvinnor i allmänhet, såväl prostituerade som fina damer, tyckte synd om Fröding,

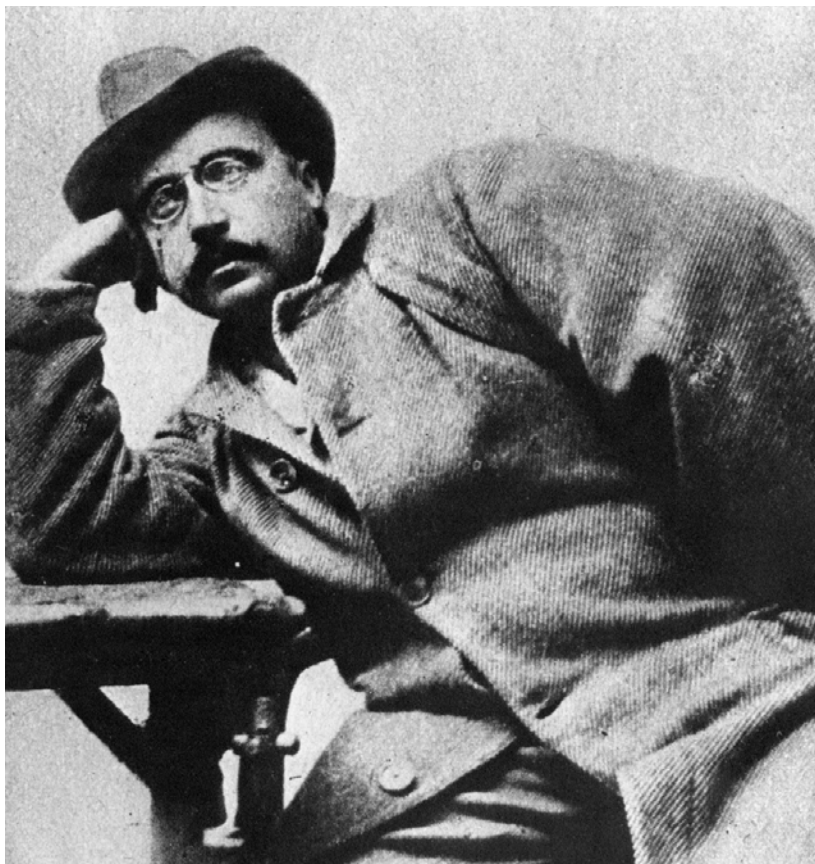

FOTO: TT

som visserligen inte attraherade dem erotiskt men däremot uppväckte deras moderskänslor. Visst kan det finnas en risk att man ser alltför sentimentalt och förlåtande på Frödings liv, och därför kan det vara bra att Svedjedal nu visar upp dess smutsiga baksidor. Men man behöver ändå knappast gå så långt som att göra honom till en rå manschauvinist, även om han ibland själv parodiskt påtar sig den rollen när han spelar pajas inför kompisarna. I grunden är han en känslig själ, full av ängslan och samvetsqual, särskilt i sitt rätt begränsade umgänge med kvinnor.

Till slut kan man fråga sig om skildringar av poeters alkoholvanor och sexuella tillkortakommanden överhuvudtaget har något berättigande. Frågan har varit på tal i recensionerna av Jesper Högströms Ekelöfbiografi, och den kan lika gärna ställas när det gäller Svedjedals bok om Frödings studenttid i Uppsala. Esteter svarar ofta med avsmak nej och menar att rotande i privatlivet bör undvikas, eftersom det inte fördjupar vår upplevelse av poesin utan snarare fördärvar den. Själv menar jag dock att studiet av en diktares sociala miljö och biografi kan ha ett egenvärde, helt bortsett från den estetiska upplevelsen. Dessutom tycker jag det är uppbyggligt, rentav evangeliskt, att se hur den skönaste lyrik kan växa upp ur det eländigaste snusk. ■

Gustaf Fröding (1860–1911), var han kvinnohatare eller satiriker?

ANTIKEN

Myterna om Konstantin den store

Allan Klynne skriver flyhänt om Roms förste kristne kejsare och hans blodiga familjerelationer. Moa Ekbohm recenserar.

■ *Konstantin den store. Roms förste kristne kejsare*

Allan Klynne,
Natur & Kultur, 2025.

Konstantin den store (272–337 e.Kr.) gjorde inte bara romarriket kristet. Han tog också livet av sin fru Fausta genom att koka henne levande. Fausta var hans andra hustru och dotter till kejsar Maximianus. Hon giftes med Konstantin för att befästa tetrarkin, då det romerska riket styrdes av fyra kejsare, ansvariga för varsin del av riket. Diocletianus införde detta fyrkejsarrike 293, vilket satte punkt för romarrikets stökiga 200-tal, och det upplöstes inte formellt förrän 324, då Konstantin gjorde sig till ensam romersk kejsare.

Samma år fick Fausta den ärevärdiga titeln *Augusta*. Redan 326 försvinner hon från historien, enligt källor dödad av ett överhettat bad. Som mordmetod är detta unikt i den antika historien.

Om detta drama berättar Allan Klynne i biografen *Konstantin den store. Roms förste kristne kejsare*. Det är på intet vis den enda familjetragedin eller burleska anekdot som förtäljs, Konstantin hade enormt trassliga relationer och släktingar. Klynne berättar naturligtvis även om de mer konventionellt viktiga händelserna i Konstantins liv, som att han legaliserade kristendomen 312. Han grundade 330 staden Konstantinopel (nuvarande Istanbul), som blev centrum för det östromerska riket som varade i tusen år, betydligt längre än det gamla Rom. Klynnes bok är tänkt att sammanfalla med jubileet för konciliet i Nicaea år 325. Där fastställdes bland annat treenighetsläran och nicenska trosbekännelsen, som än idag är den grund på vilken den absoluta majoriteten av kristna samfund vilar.

För att återvända till de smaskigare bitarna av Konstantins liv så avrättades hans äldste son Crispus år 326 på sin fars order. Den exakta anklagelsen mot honom är osäker, eftersom de samtida källorna är mycket knapphändiga, men senare berättas det att han avrättats på grund av en relation med sin styvmor Fausta.

Crispus hade innan dess en mycket illuster karriär, hans militära framgångar hyllades i en bevarad panegyrik och han var konsul minst tre gånger. Det är sålunda förbryllande att han så snabbt avpolletterades.

Eusebius, som var samtida med dessa hän-

delser och skrev ett slags panegyrisk biografi över Konstantin, nämner varken Crispus eller Fausta. Det är först i senare källor mot slutet av 300-talet som det berättas att Fausta drev Konstantin till mordet på Crispus i dynastiskt maktspel. Det uppges vidare att Konstantins mor Helena, sedermera helgonförklarad för att ha letat reda på Jesu kors, sörjde Crispus så djupt att kejsaren straffade Fausta genom att låta döda henne i ett hett bad. Kyrkohistorikern Philostorgius på 400-talet hävdar att Konstantin påträffade henne och Crispus på bar gärning och därefter lät avrätta henne. Men i Zosimus *Historia Nova* (500-talet) anklagas Crispus för att ha förgripit sig på sin styvmor. Helena reagerade med förtvivlan, vilket fick Konstantin att, under sken av tröst, döda Fausta i ett överhettat bad. Konstantins mor får alltså del av skulden. Zonaras (1100-talet) berättar en annan variant, att Fausta var förälskad i Crispus, men när han avvisade henne beskyllde hon honom för försök till våldtäkt. Konstantin lät då avrätta sin son, men när sanningen uppdagades dödade han också sin hustru. Den variationen av berättelsen är dock misstänkt litterärt färgad, med sina paralleller till Euripides *Hippolytos*.

En återkommande detalj i berättelserna är ändå badet. Klynne spekulerar, likt en del andra forskare före honom, att det är fråga om en medicinsk abort som gick fel. I en antik gynekologisk text beskrivs fosterfördrivning med hjälp av badkurer och vissa dekokter. Dock, tanken att Fausta avlidit till följd av en abort tillskriver henne något slags skuld. Här kunde det vara på sin plats att bringa något mera reda i myterna.

Fausta får dock sin revansch, hennes tre söner blev kejsare i tur och ordning. Även döttrarna nådde framgångar. Helena blev hustru till kejsar Julianus Avfällingen, och även Constantia genomgick politiska äktenskap och lyckades i senare tradition bli föremål för en medeltida helgonkult (samt ett tjugusigt mausoleum i Rom).

Julianus Avfällingen är en högtintressant kontrast till Konstantin. Han blev kejsare 360, när

Konstantins söner alla gått hädan, och är den som gjorde det sista enhetliga försöket att bevara romarriket icke-kristet. Julianus var inte bara en god härförare och religionsivrare, han var även filosof och författare, och turligt nog finns flera texter av honom bevarade. Bland dessa finns satiren *Caesares* (Kejsarna), där härskarna från fordom gnabbas om vem som var den bäste. I den framställs Konstantin som fåfäng, slösaktig och framför allt moraliskt tvivelaktig, i och med att han givit sig åt kristendomen. I ett annat av Julianus verk kan man läsa om att just Faustas nobla sinne saknade motstycke hos andra kvinnor.

Efter att Fausta hade avrättats eller på annat sätt försvunnit ur historien gifte Konstantin aldrig om sig. Kejsaren och kejsarmodern Helena var nu imperiets två främsta, hon kallades *augusta* på mynt som komplement till hans *augustus*. Zosimus, som skriver sin historia hundratals år senare, hävdar att Konstantin drevs till kristendomen av skuld. De hedniska prästerna förklarade att hans gärningar var för fruktansvärda för att förlåtas, och därför fick han vända sig till den nya religionen. Det är en bra historia, men inte sann. Konstantin var kristen sedan flera år tillbaka, vilket även var känt, bland annat genom kyrkomötet i Nicaea. Dock, den *damnatio memoriae* som den tidigare hyllade arvingen och *augustan* utsatts för måste ha väckt uppseende och kanske betraktats som en orsak till kejsarens anmanande av kristendom. Helena beger sig cirka 326 på en pilgrimsfärd till det heliga landet, något som skulle kunna antyda en skuldmedvetenhet kring Faustas död, vilket källor antyder.

De skrivna källorna är alltså problematiska, de kristna vill gärna hylla sin välgörare, och motreaktionen mot kristendomen säger något annat. En av de källor Klynne skickligt dissekerar är *Historia Augusta*, kallad *Kejsarhistorier* på svenska, som sällar sig till motreaktionen. Det är en samling biografier över romerska kejsare och pretendenter som påstår sig vara författade sent 200-tal eller tidigt 300-tal av sex författare men som med största sannolikhet är skrivna av en enda person cirka år 395. De kejsare som behandlas av verket är de som verkade mellan cirka 117 och cirka 285, det vill säga före Konstantin. Verket är fullt av skabrösa anekdoter, uppdiktade brev och tendentiösa satirer. *Historia Augusta* är ett minfält för den som söker renodlade fakta men en guldgruva för den litterära humoristen.

Skildringen av tonårskejsaren Heliogabalus (218–222), romarrikets mest utsvävande härskare, har dock ofta tolkats som en satir över Konstantin. Likheterna är utan tvivel slående, varav några få kan nämnas här. Båda hade en dragning

FOTO: GETTY IMAGES

Konstantin grundade 330 e.Kr. staden Konstantinopel, nuvarande Istanbul.

till det monoteistiska, Heliogabalus införde sin gud Elegabal som ensam gud i Rom, såsom Konstantin den kristne guden. Båda hade stora byggprojekt och befann sig gärna annorstädes än i Rom, båda var behäftade med slösaktighet med statliga medel och deras starka band till sina mödrar framhävdes av dem själva och av historieskrivare.

Slutklämmen i biografen riktar sig dessutom direkt till Konstantin, i en dedikation till kejsaren som förespeglas vara skriven tidigt 300-tal men, som sagt, tillkom mycket senare.

Konstantins införande av kristendomen var alltså inte definitivt och avgörande. Den icke-kristne Julianus kunde bli kejsare och i det faktiskt försöka rentvå Fausta, vad det verkar. Och även efter att Avfällingen ersatts med en kristen härskare och den religionen blivit den dominerande kunde antikristet häcklande av Konstantin skrivas vid sekelskiftet 400.

Klynne skriver flyhänt och medryckande om Konstantins historia och eftermäle. Han hanterar den arkeologiska evidensen med stor skicklighet. Tyvärr är bokens få bilder i svartvitt. Det är synd då det finns otaliga konstnärliga avbildningar av Konstantin, såväl från hans samtid som senare, som gärna hade fått återges och diskuteras. Exemplet Fausta får illustrera svårigheterna i att berätta om Konstantin, med hundratals år av tolkningar och förvanskningar, och att Klynne genomfört det framgångsrikt. ■

SAMHÄLLE

Nobelstiftelsens turbulenta år

Dess tidigare vd Lars Heikensten skriver om såväl Macchiariniaffären som Svenska Akademiens kris. Anna Victoria Hallberg har läst.

■ *Till mänsklighetens största nytta. Tio år med Nobelpriset*

Lars Heikensten,
Albert Bonniers
Förlag, 2025.

I Lars Heikenstens bok *Till mänsklighetens största nytta. Tio år med Nobelpriset* inleds en av delarna så här: "Jag gick in i arbetet som chef för Nobelstiftelsen med bilden att jag marginellt skulle vara involverad i frågor som gällde de olika prisutdelarna och deras arbete. Jag kunde regelverket, trodde jag, och visste dessutom från olika samtal jag haft att prisutdelarna gärna ville sköta sina fögderier efter eget huvud. Situationen kom att utveckla sig annorlunda".

Heikensten var vd för Nobelstiftelsen 2011–2020 och har nu skrivit en driven och omfångsrik betraktelse över sin tid där. Genom tillbakablickar på intensiva, turbulenta år möter vi människor i en rad episoder. Det är kolleger, akademiker och pristagare. Prosan är klar, ämbetsfager. Boken består även av ett slags pauser, där författaren summerar eller reflekterar fritt utifrån de erfarenheter han gjort. Citatet ovan är representativt för hur det ofta låter: Heikensten konstaterar med ledig exakthet att det sällan blir som man tror.

Tillvaron som vd består av en löftesrik vardag, som hela tiden är närvarande i boken, där han planerar och sköter ett arbete, vill utveckla stiftelsen och skapa förnyelse, men där ansträngningarna avbryts av olika små och stora kriser. Det finns en intressant spänning i boken, som framträder mellan raderna, där entiteterna "Organisationen" och "Människan" rör sig på ett kraftfält. På en arbetsplats, inom en institution, konstruerar vi system, effektiviserar och planlägger. En vd vill utveckla och förändra, det ligger i sakens natur. Som chef dras Lars Heikenstens uppmärksamhet särskilt mot befattningens strukturer. Men så finns det också individer som tänker på tvärs, begår misstag eller bara är allmänt oförutsägbara. Detta erfar han vid flera tillfällen under åren på Nobelstiftelsen.

Spänningen mellan det institutionella och det mänskliga är kongenial med hur stiftelsen, och verksamheterna runt Nobelpriset, behöver förhålla sig aktivt till Alfred Nobels vilja. Det är inte alltid glasklart hur hans testamente, varpå

priset vilar, ska uttolkas. Därför blir stiftelsens arbete ett slags praktisk hermeneutik där varje tids människor kommer att förstå sitt uppdrag på lite olika sätt.

Boken är indelad i fyra delar. Vi börjar med det som kallas "Fundamentet", där historiska skeenden kring Alfred Nobel varvas med nedslag i ekonomin (som Heikensten behöver få bukt med) och aktiviteterna (som blivit alltmer utåtriktade sedan 1990-talet). Nobelstiftelsen verkar inte bara i Sverige utan i hela världen, en insikt som leder Heikensten till att bli mer proaktiv kring interna frågor som rör jäv och representation. Han förstår också att den polariserade samhällsdebatt som följt på tilltagande öppenhet ställer nya krav på stiftelsens arbetsmetoder och att omvärldens förväntningar på priset är höga.

Mycket blir belyst. Han beskriver olika avvägningar om hur han ska medvetandegöra den norska kommittén om den prekära ekonomiska situationen, att han får igenom en sänkning av summan för Nobelprisen, liksom hur stiftelsens relation till de olika akademier som delar ut prisen skiljer sig till följd av tradition och personkemi. Ibland stannar jag upp och funderar över relevansen i det som berättas men konstaterar sedan att det här är liksom hans timme, det är Heikenstens byråkratiska *flow* och chefskap som framträder i olika ljussättningar. Den närhet som etableras över sidorna mellan det skrivande författarjaget och textens vinkel gör att det är subjektet som driver, snarare än materialet i storyn.

Del två och tre är de delar som vänder sig mer mot de publika aspekterna av Nobelstiftelsens arbete. Avsnitten innehåller sådant som nog många vill veta mer om: skandalerna och fester. Macchiariniaffären beskrivs i rätt tekniska termer, lite pliktskyldigt. Författaren utreder stiftelsens formella koppling till Karolinska institutet, som är svag. En intensiv mediegranskning leder ändå till att Nobelpriset påverkas negativt, vilket beklagas i boken. Det jag slås av är hur trogen Heikensten är det krishanterande

perspektivet när han konstaterar att KI lärde sig av den här affären och att det ledde till att man "såg över sina rutiner". Det hade varit intressant med en friare reflektion kring vad den tilltagande tävlingsinriktade forskningen gör med vetenskapen och anslagsgivarna; rektorer och höga chefer får ju flera varningssignaler av läkare i kliniskt arbete på sjukhuset. Macchiarinis "uppfinningar" är inte bara värdelösa utan direkt livsfarliga. Ändå får han fortsätta. Ibland framstår det vetenskapliga paradigmet som obefläckat, Nobelprisen som det yttersta beviset på forskningens nytta.

Verkligheten är mer komplicerad än så, och det hade varit fint med fler utflykter till eftertänksamma frågor och introspektioner som stannat upp farten i boken.

Det kapitel som handlar om Svenska Akademien och dess sammanbrott känns viktigt och samtidigt lite passé. Sannolikt beror det på att vi befinner oss ganska nära skeendena i tid, vi har nyligen bevittnat krisens olika faser. Bokavsnitten kan komma att få en annan klang och betydelse i framtiden. Vad som utspelades har också redan gestaltats; skönlitterärt, journalistiskt och anekdotiskt. Tydligt är i alla fall att Heikensten tidigt anar ett annalkande problem när medierna går ut med avslöjanden om Jean-Claude Arnault. Inte bara för att den så kallade Kulturprofilen är gift med en av Akademiens ledamöter utan också för att han erhållit ekonomisk kompensation från sammanslutningen. Han har bott i Paris och utnyttjat lägenheten Akademien äger där. Sara Danius, dåvarande ständigt sekreterare, får hantlera situationen till en början, men Nobelstiftelsen dras in, och det råder oro på kansliet. Det här blir en svår prövning, som leder till att utdelningen av litteraturpriset pausas 2018. Den som Heikensten utmålar som det största problemet heter Horace Engdahl. I boken redovisas omröstningar som svart på vitt visar hur de aderton ställde sig till Katarina Frostensons framtid i Akademien. Vad som sades och gjordes på möten återges i detaljrik dagboksform, och Lars Heikensten ägnar Svenska Akademien drygt 60 sidor.

Den rotation som finns i andra prisutdelande kategorier saknas ju i Svenska Akademien, där man i allmänhet sitter på livstid. Det är en ordning som Heikensten ser som en försvärande omständighet.

Mest schvung är det i den tredje delen, som handlar om stiftelsens olika evenemang. Här sitter Heikenstens sambo Maria iförd voluminösa klänningar, i hans knä, på väg med taxi till banketten i Gyllene salen. Han berättar om bordsplaceringarnas bakgrund, var kunglighe-

FOTO: IT

terna samlas innan middagen, blommorna från San Remo, om maten och hur man resonerat kring varför Sverigedemokraterna inte bjuds in. I de här partierna framgår också att det är i de internationella sammanhangen som Heikensten blir besjälad. Resor, möten och intryck ger en livfull kontrast till den ritual han genomför varje Nobeldagsmorgon, då han besöker Alfred Nobels grav på Norra begravningsplatsen i Solna för att lägga ner en stram krans. Han stannar kvar för en stunds eftertanke innan festligheterna drar igång.

Nobelfesten och dess blommor från San Remo.

Den avslutande delen handlar om Nobelhuset och turerna kring ekonomi, stadsplanering och juridik. Här finns också några summerande ord på vägen, vad som behöver genomföras och vilka värderingar som bör framhållas under kommande år. Heikensten återkommer till den farliga samhällspolariseringen och Nobelprisets internationella status. Beroende på vilken lästid man vill tillämpa kan man ta sig an Lars Heikenstens bok på drygt 400 sidor med skiftande ambitioner. Man kan bruka den som uppslagsverk, berättelse från insidan eller avgränsad memoar.

Det finns kloka reflektioner att hämta för den som är intresserad av stiftelsearbete, och verket fungerar också som en personlig krönika över disparata men välfunna insikter om Nobelstiftelsen. Arbetsplatsen som ett mänskligt signum och föränderligheten över tid när ledarskapsidéer avlöser varandra är den tankelinje jag särskilt bär med mig efter läsningen. ■

HISTORIA

Spännande men väl fantasirikt

Maja Hagermans bok om den kristne pionjären Botvid är välskriven men brister i källkritik, anser Gunnar Wetterberg.

Legenden om Botvid är en av de äldsta och mest okonstlade. Bondsonen från Sörmland for till England som handelsman och anammade den nya tron. När han kom hem verkade han bland sina grannar. De drygade ut uppehållet med fiske, men blev en gång bortsjassade när de kom för nära en grannes ägor. Botvid drog till sina egna vatten med sitt följe – och fisken följde dem, och fångsten blev överväldigande rik.

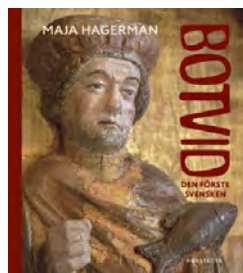
Senare frigav Botvid en slavisk träl för att denne skulle missionera österut, men på väg mot Gotland slog trälen ihjäl Botvid på Rågö. När grannarna saknade honom leddes de till liket av en vit fågel. Han begravdes av sin bror Björn, som så småningom reste en kyrka över honom. Legenden upptecknades i slutet av 1100-talet och spreds i den unga svenska kyrkan.

Kring detta har Maja Hagerman vävt en schvungfull berättelse – om Botvid och hans tid, om användningen av helgonet i den tidiga medeltidens nordiska maktspel, om legendens roll i det svenska ärkestiftets konsolidering och om helgonkultens undergång vid reformationen. Det är färgstarkt, det är rappt, och jag tycker mycket om Maja Hagermans försök att levandegöra miljöer och återskapa den terräng som Botvid och hans grannar levde och färdades i.

Ändå skaver det. Mycket av tiden är höljt i dunkel. Trots det skriver Maja Hagerman detaljerat och livfullt om olika aktörer, hur de tänkte och agerade. Hon hastar förbi och förminskar de invändningar man kan göra. Vad som först framförs som en förmodan har några sidor senare blivit ett faktum och ligger sedan till grund för den fortsatta framställningen och Hagermans hypoteser.

Typexemplet är gravmonumentet vid kyrkan i Botkyrka. Det är utformat som en kista, med en runinskrift som talar om att den är gjord över Björn i Hammarby, son till Sven och Bänkfrid. Eftersom Botvids bror i legenden heter Björn ger kistan honom gård och familj, menar Hagerman, och återkommer i olika sammanhang till detta.

Men var det verkligen så? Björn var inget ovanligt namn. Om denne Björn var brodern som

■ *Botvid. Den første svensken*

Maja Hagerman,
Norstedts, 2025.

låt it resa kyrkan, varför nämns då inte Botvid i uppräknningen av familjen? Inte förrän på sidan 230 ser jag att jag inte varit ensam om att undra. Då berättar Hagerman att den förste som 1877 gjorde kopplingen mellan monumentet och Botvid var Oscar Montelius, en av den vetenskapliga arkeologins pionjärer.

I en not tillade Montelius: "Botvid nämnes ej." Men det bekommer inte Hagerman.

Än mer fundersam blir jag när Botvid och den nya kyrkan blev brickor i den svensk-norskdanska drottningen Margareta Fredkullas (1080–1130) strävanden att hjälpa sonen Magnus Nielsen till ett svenskt kungadöme. Biskoparna Henrik och Gerder (eljest helt obekant) ska ha närvarat när Botvid överfördes från Salem till Botkyrka. De ska ha farit till Lund för att rådgöra med ärkebiskop Asser (1055–1137) om saken. Det finns inga belägg för något av detta, vare sig Assers samråd med biskoparna eller Margaretas inblandning i ett kyrkobygge långt norr om det danska riket, men Hagerman skriver om det med stor emfas. Till saken hör dessutom att Asser några år senare bidrog till att besegra och döda just Magnus och Margaretas änkring Niels i slaget vid Foteviken 1134.

Maja Hagerman hittar byggmaterial genom en mer generös inställning till källor än vad de flesta historiker unnar sig. Sagor kommer till heders, och när det gäller frågan var den helige Eskil eventuellt stenades omkring 1084 förklarar hon: "Upplysningar om var ett helgon dog eller begravdes låter sig svårligen ändras på, för platserna levde vidare i minnet, de traderades av de troende och blev centrala för kulten."

En källkritisk glädjedödare skulle nog snarare säga att det inte saknas platser som i efterhand försetts med en kung eller en helig man eller kvinna i paritet med deras storslagenhet. Kung Dags hög utanför Torekov är inte den enda.

Botvid är en spännande och välskriven bok, men bitvis mer fantasirikt än övertygande. Jag tror att man ska unna läsaren fler och tydligare frågetecken, när de är befogade. ■

PSYKOLOGI

Vi hungrar efter mening

I *Hunger* tar Kristina Elfhag hjälp av skönlitteraturen för att skildra vårt förhållande till mat. Uppfriskande, tycker Linnéa Backvall.

Varje dag äter vi. Ändå har många ett komplicerat förhållande till mat. Alla har vi väl någon gång stått där med buffétallrik, chipspåse eller chokladkaka i hand och skamset konstaterat att vi borde slutat äta för länge sedan. I de flesta fall är sådant beteende inte något farligt, men för vissa blir ätandet ett problem.

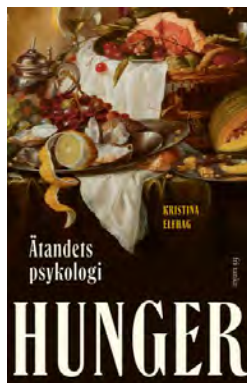
Konsekvenserna av ett problematiskt ätande kan slå åt båda håll – i den ena änden finner vi ett överätande som leder till övervikt eller fetma, i den andra änden ett extremt kontrollerat ätande som leder till undervikt, i värsta fall svält.

Varför är det så svårt att hantera detta grundläggande behov? Varför äter vi som vi gör fast vi egentligen vill något annat? Om detta handlar Kristina Elfhags bok *Hunger. Ätandets psykologi*, som skildrar vår relation till mat och ätande ur psykologiska, filosofiska och sociologiska perspektiv.

Denna humanioraorienterade utgångspunkt står i kontrast till det naturvetenskapliga perspektiv som annars brukar dominera. Om vi endast ser på dessa problem ur ett medicinskt perspektiv riskerar vi att missa något viktigt, anser Elfhag. Till sin hjälp tar hon skönlitteraturen – den mänskliga upplevelsens alla dimensioner får ta plats i form av karaktärer som Bridget i *Bridget Jones dagbok*, Annie i Moa Hengrens *Tjockdrottningen* och självaste Odysseus i *Odysséen* – ett uppfriskande grepp i vår annars så statistikstinna offentlighet.

Enligt Elfhag har våra svårigheter mycket att göra med att vi äter av långt fler anledningar än bara hunger. Vi äter för att det är gott, för att fira,

”Varför är det så svårt att hantera detta grundläggande behov? Varför äter vi som vi gör fast vi egentligen vill något annat?”

■ *Hunger. Ätandets psykologi*

Kristina Elfhag,
Fri Tanke, 2025.

för att komma varandra nära – men också för att vi har tråkigt, är stressade, behöver tröst eller för att fylla ett tomrum. Det är lätt att använda mat som en stötdämpare för det som är svårt, som negativa eller oklara känslor, vilket gör ätandet till en strategi för att slippa hantera livets utmaningar.

Vi lever också i ett samhälle som gör det enkelt för oss att äta för mycket och fel saker. I stora delar av världen lever vi i överflöd, där välsmakande, näringstät mat går att få tag på snabbt och billigt. Matindustrin, med vinst i blickfånget, driver på vår konsumtion med smart marknadsföring, stora portioner och ultraprocessad mat som designas med precis rätt sammansättning av salt, fett och socker för att skapa ett nästan oemotståndligt merbegär.

Till detta hör också att vår nuvarande samhällskultur – med dess fokus på individen, materiell strävan och en brist på naturliga sammanhang – kan urvattna känslan av mening i livet. Vi distraherar oss med lättsmälta, kortsiktiga nöjen – som mat och sociala medier – snarare än sådant som kräver mer ansträngning men som i längden ger mening på djupet. Vi blir därmed passiva och undviker att ta oss an sådant som kanske skulle kunna få oss att utvecklas.

Oturligt nog verkar detta höra till människans natur. Vi har alla en inre schimpans, irrationell och impulsstyrd, som vill undvika obehag till varje pris. Att kunna utöva självkontroll blir därför en central förmåga för att kunna leva ett balanserat liv. Lättare sagt än gjort, men med kreativa strategier är det möjligt att nå hållbara livsstilsförändringar, menar Elfhag.

Boken är full av nyttiga insikter. Som läsare kan jag dock se en risk med att reflektera *för mycket* över sitt ätande. Mat är ett av livets stora glädjeämnen, och inte vartenda beslut kring vad man ska äta bör föregås av sorgsna tankar som: ”Äter jag den här bullen för att fylla ett tomrum nu?” Det är knappast hälsosamt. Men när ätandet blir ett problem är det mycket värdefullt att ta med sig denna kunskap. ■

IDÉHISTORIA

Iris Murdochs dramatiska liv

Anna Victoria Hallberg väver in filosofens liv och författarskap i sin egen utveckling som människa, konstaterar Erik Jersenius.

■ *Du berör min själ.*
Scener ur ett liv med
Iris Murdoch

Anna Victoria
Hallberg,
Fri Tanke, 2025.

I *Tractatus logico philosophicus* (1922) skriver Ludwig Wittgenstein: "Icke *hur* världen är, är mystiskt, utan *att* den är." Det är en vacker aforism och det förvånar inte att denna insikt blir bärande i den yngre Iris Murdochs verk och tänkande. Det framgår av litteraturvetaren Anna Victoria Hallbergs bok om Murdoch, *Du berör min själ*.

Tillsammans med andra kvinnliga Oxfordfilosofer som Elizabeth Anscombe, Philippa Foot och Mary Midgley markerade Murdoch en etisk vändning för det anglosaxiska tänkandet efter andra världskriget. De dominerande manliga kollegerna var upptagna av frågor om språkets funktion och förhållande till verkligheten, logikens och matematikens grundvalar och vad som är god vetenskap. De intresserade sig inte för de existentiella, moraliska och politiska problem mänskligheten stod inför. Detta trots, eller kanske på grund av, att de två världskrigen och Förintelsen gett överväldigande prov på mänsklig ondska.

Murdoch växte upp i en trygg och uppmuntrande irländsk-protestantisk familj, något som sannolikt formade henne mer än Hallberg redogör för i sin bok. I intervjuer har Murdoch uttryckt ett slags utanförskap och en minoritetsupplevelse, även om hon hela sitt liv levde i England. Relationen till de katolska irländarna blev mer ansträngd med åren, i synnerhet när IRA tog till terror för att försöka frigöra Nordirland från Storbritannien.

Hallberg skildrar Murdoch som sökande och prövande, både som person och som författare och tänkare. I sin ungdom var hon kommunist, sedan aldrig någonsin feminist, men i mogna år thatcherist. Lite rund med en rufsigt och flottig kalufs till pagefrisyr för den gifta Murdoch fram bland samtidens intellektuella och skaffade sig både älskare och älskarinnor till höger och vänster. Ett högst sexuellt och förföriskt väsen som i sitt trassliga relationsmissbruk var på ständig flykt från den kärlek hon trots allt längtade efter.

Hallberg påpekar att Murdochs egen tes var att filosofer ofta blir besatta av det de är mest rädda för. Den store dialogförfattaren Platon fruktar det

fria ordet därför att han finner dikten förledande. Själv fruktade Murdoch kärleken.

Utöver att hon delade Wittgensteins tveksamhet kring språkets förmåga att avkoda världen influerades Murdoch av just Platons kärleksbegrepp, som inte syftar på något absolut utan snarare på en process, en strävan efter det "Högsta Goda". Murdoch utvecklar en intressant moralfilosofi som utgår från människans växt och mognad snarare än samtidens teorier om nyttomaximering eller okränkbara mänskliga rättigheter. Människan växer snarare moraliskt genom livserfarenheten och insikten, den allt djupare kunskapen om vad det innebär att vara till.

Murdochs tänkande påminde mer om 1800-talets brittiska idealister än om de vetenskapsvurmande empirister som omgav henne i samtidens Oxford.

Under inflytande av den tyska filosofin avfärdade den store brittiske idealisten F.H. Bradley de idéer som formade det brittiska samhället med nyttotänkande och industrialism. Han betonar på ett liknande vis som Murdoch att den etiska människans mognad är en process som bottnar i ett personligt ansvar för andra och oss själva. Vi blir moraliska individer genom självkänedom och mänsklig samvaro.

Även om Bradleys iakttagelser om logik och språkliga analyser gjorde intryck på senare filosofer kom hans "tyska" tänkande att bli ett ok när första världskriget närmade sig. De två unga och inflytelserika filosoferna Bertrand Russell och G.E. Moore angrep hans positioner och banade väg för en ny anglosaxisk filosofi.

Moore gjorde starkt intryck på Murdoch, i synnerhet hans idé om "det goda" som något vi vet finns men som vi inte kan definiera genom något annat. Det goda är inte i sig att respektera någons rättigheter eller skapa största möjliga lycka. Det goda är en odelad egenskap i sig självt och vi utforskar det etiska livet genom vår intuition. En tämligen platonsk iakttagelse för en filosof som också avvisade idealismen och hävdade att sunt förnuft visar att världen existerar och att vi kan

lära känna den blott genom att leva i den.

För Murdoch sker det genom en ”kärleksfull blick”, människans moraliska medvetenhet kommer till när hon närmar sig sin omvärld med ansvar och omsorg. Människan bryter sig ur sitt subjekts fängelse och finner sig vara i en verklighet hon delar med andra.

Här ser vi hur hon närmade sig den kontinentala filosofin vid den tiden, fenomenologin och existentialismen. Fenomenologin lär att vi uppfattar världen genom vårt eget perspektiv och vår intention gentemot den, tillvaron kommer att uppenbara sig olika för oss beroende på just vilka vi är. Här har, som Hallberg påpekar, Murdoch en särskild känsla för kroppens fenomenologi. Sin platonism till trots fastnar inte Murdoch i någon svävande idealism utan uppfattar verkligheten som högst materiell och sensibel. Det är med den kropp vi har och med de förändringar den genomgår som vi lär känna och är i våra omgivningar.

Murdoch intresserar sig tidigt för existentialisten Jean-Paul Sartres tänkande och författarskap. Här finns reflektioner om friheten och ansvaret, vi är fria att vara i världen först när vi förstår att vi själva formar den med våra handlingar och inser vårt eget ansvar för hur den är.

Den värld vi befinner oss i är motsägelsefull och rörig, den är som Sartre skulle konstatera absurd och meningslös. För Murdoch har just konsten och litteraturen en viktig roll för människans insikt och moraliska mognad i en sådan tillvaro. Skapandet ska inte enligt platonsk modell avbilda något idealtillstånd utan spegla världens och människans predikament så som de är. Konsten blir perfekt genom att vara lika ofullständig som verkligheten. I Murdochs romaner är det ofta just konsten som leder människor till insikt och knufar dem vidare på vägen mot det Goda.

Det är psykologiska berättelser om svårigheterna i att vara människa och hur vi växer av det. Den absurda tillvarons gåtfullhet tar sig ofta uttryck i kusliga gotiska stämningar som påminner om det krypande vansinnet och känslan av en växande överklighet.

Anna Victoria Hallberg konstaterar att Murdoch, som aldrig faller för frestelsen att ge sig in i de franska postmoderna teoretikernas ordvrängningar, likt alla andra modernister söker en religiös tillvaro bortom religionen. Den andliga vördnaden inför tillvaron behöver ingen gud, ändå minner det Goda hon eftersträfvade om den ende gud som Platon till slut identifierade på sin ålders höst.

Hallbergs grepp är att väva in Murdochs liv, författarskap och tänkande i sin egen utveckling som människa. Det tar sin början när denna som 19-åring ensam beger sig till Oxford för att stude-

FOTO: GETTY IMAGES

ra och under sina år där, med Simone de Beauvoirs ord, ”blir en kvinna”. Det är 1990-tal och Europa öppnar sig för svenska ungdomar, de reser till engelska universitetsstäder eller Berlin för att likt Hallberg finna sig själva.

Murdochs romaner fångar Hallbergs intresse, det psykologiska och gotiska, för att författarskapet kanske påminner om favoriten Daphne du Mauriers kusliga romaner *Rebecca* och *Fågglarna*.

Murdochs liv är fullt av mänsklig dramatik och med tiden allt större tragik och är omskrivet av vänner, gamla kärlekar och inte minst maken, den framstående litteraturvetaren och kritikern John Bayley.

Hallbergs ungdomsår framstår som mer nyktert ordinära. Hon blir förvisso indragen i italienares stormiga kärleksliv och finner i den egna familjehistorien en borgerlig estetisk livshållning att luta sig mot istället för Göteborgsvänsterns politiska plakat och kollektivliv som omgärdade hennes barndom.

Det kan till och med väcka avund. Hallberg träffar sin stora kärlek och sina tre söners far förhållandevis tidigt i livet, moderskapet förändrar henne och får henne att växa som människa. Hon älskar och ser världen med en kärleksfull blick – något som Murdoch själv aldrig vågade göra. ■

Iris Murdoch (1919–1999) inspirerades av Platons kärleksbegrepp.

ARKITEKTUR

När Norrmalm tog över Stockholm

Fredric Bedoire skildrar hur Norrmalm kom att ersätta Gamla stan som centrum. Nils Johan Tjärnlund har läser en fullödlig kulturhistoria.

■ *Modernitetens hemvist. 1800-talets Norrmalm*

Fredric Bedoire,
Bokförlaget
Langenskiöld, 2025.

Norrmalm i Stockholm blev under 1800-talet en smältdegel för det moderna stadslivet och den nya arkitekturen i Sverige. Hit kom impulser från industrialismens Storbritannien och från kontinenten. Här fick den nya tidens tekniska innovationer tidigt fäste som järnväg, telefoni och elektricitet.

På Norrmalm fanns redan den gamla aristokratin, som nu fick sällskap av det framväxande borgerskapets affärsfamiljer. De uppförde magnifika privatbostäder, kontor, hotell, varuhus och nöjesetablissemang, som blev ett nav för nya umgängesvanor i en växande och alltmer dynamisk huvudstad.

Arkitektur- och konsthistorikern Fredric Bedoire målar i sin nya bok ett detaljerat panorama över 1800-talets Norrmalm. Vi får både se Norrmalm i ett fågelperspektiv och stifta bekantskap med individuella öden. Resultatet är en bred skildring av samhället.

Den modernitet som Bedoire utgår från ska inte förväxlas med 1900-talets modernism. På 1800-talet handlade moderniteten om ny teknik, nya bekvämligheter och en allmän framåtanda som gradvis ersatte en äldre ordning. Till exempel kom medeltidens skråväsen och ståndsriksdag att ersättas av näringsfrihet och tvåkammarriksdag via liberala reformer i mitten av 1800-talet.

Stadsholmen hade alltid varit Stockholms centrum, men under 1800-talet försköts centrum till Norrmalm, samtidigt som Stadsholmen skiftade identitet och med tiden blev "Gamla stan".

På Norrmalm fanns redan en rutnätsstad med ursprung i 1600-talet, vilket Bedoire behandlar i sin tidigare bok *Stormaktstidens Norrmalm*. Men under 1700-talet hade stadsdelen stagnerat. Flera av de pampiga adelspalatsen var ombyggda till hyresbostäder och andra ändamål. Mot slutet av 1700-talet kom början till ett uppsving med Gustav III:s monumentalbyggnader vid dåvarande Norrmalmstorg (senare Gustav Adolfs torg): Operahuset och prinsessan Sofia Albertinas palats (idag UD). Samtidigt uppförde ätten Bonde ett storslaget palats i kvarteret Rosenbad, som bidrog till att försköna miljön längs Strömmen.

Under första hälften av 1800-talet ömsade

Norrmalm försiktigt skinn. En bidragande orsak var de invandrade affärsmän som efter Napoleonkrigen slog sig ned i Stockholm och etablerade en ny tids konditorier, schweizerier och hotell på nedre Norrmalm. Bedoire har även i tidigare forskning förtjänstfullt lyft fram de judiska företagens roll i den urbana utvecklingen.

På Drottninggatan 3 skapade Abraham Behrens år 1832 Stockholms första moderna resandehotell för en exklusiv målgrupp, Hôtel Garni. Hösten 1839 invigdes huvudstadens förnämsta promenadstråk på själva Norrbro med en långa fashionabla butiker. Där inrymdes bland annat Adolf Bonniers bokhandel, Josef Lejas galanterihandel och Ferdinand de la Croix' konditori. Här flanerade finanseliten, adeln, konstnärer och teaterfolk – alla som ville se andra och själva synas. Basaren revs 1904 i samband med bygget av Riksdagshuset. Men stora delar av Norrmalm var fortfarande utvecklade, med osunda förhållanden, otjänligt vatten och återkommande farsoter, som den svåra koleraepidemin 1834.

Ett kapitel ägnas åt de så kallade bondkvarteren norr om Hötorget. Idag är det nästan bara torgets namn som påminner om den tid då bönder kom hit för att göra affärer och övernattade med sina varor och hästar. Här låg oreglerade kvarter med låga trähus, lummiga gårdar och livlig kommers. Med tiden blev bondkvarteren nedslitna och förknippades med kriminalitet, men detta var först i slutet av 1800-talet efter järnvägens tillkomst och under den stora folkökningen då denna del av Norrmalm lockade ett nytt klientel.

Från mitten av 1800-talet började Stockholm utvecklas i ett högre tempo, vilket satte avtryck i en alltmer storstadsmässig bebyggelse. Det triangelformade Brunkebergstorg blev en ny tummelplats i staden.

Som det första byggnadsprojektet i stor skala märks Hôtel Brunkeberg, uppfört 1837–1842. Det var då den näst största byggnaden i Stockholm efter Kungliga slottet. Hotellet inrymde resanderum, men även butiker, kafé och hyreslägenheter. Där ligger idag Celsings riksbankshus.

Strax intill uppförde konditorn Ferdinand de la Croix sina salonger, med kafé, festvåning och hotellrum. Vid torgets östra sida byggde modehandlaren Johan Fredric Folcker sitt hus, en uppvisning i parisisk modernitet, ritat av den nydanande arkitekten Georg Theodor Chiewitz. Folckerska huset fick värmeledningsrör som leddes från ugnar i källaren och våningarna hade indraget vatten från brunnen på torget.

Den ekonomiska utvecklingen sammanföll med en rad reformer som skapade tillväxt: aktiebolagslagen, moderniserat bankväsen, slopade tullar, näringsfrihet och investeringar i järnväg. Denna utveckling banade väg för Norrmalms särställning som kommersiellt och kulturellt centrum.

Förutom de privata etablissemangen, som blev allt fler, tillkom också offentliga institutioner som Konstakademien vid Fredsgatan, Vetenskapsakademien vid Drottninggatan och Nationalmuseum på Blasieholmen, som från början även inrymde Livrustkammaren och Historiska museet. I Kungsträdgården arrangerades 1866 den första större konst- och industriutställningen i Sverige. Sammanbindningsbanan och Centralstationen invigdes 1871 och var en symbol för Norrmalms nu självklara position som huvudstadens centrum.

Institutionsbyggandet tas upp i ett särskilt kapitel, och man slås av det stora antalet – ett trettioital bara på Norrmalm under perioden 1840–1890. De kom till som en följd av det alltmer differentierade samhället. Några av byggnaderna är försvunna genom brand eller rivning, men många är också bevarade, förutom de ovannämnda även bland annat den praktfulla synagogan, Sällskapet hus, Borger-skapets änkehus, Kungliga biblioteket, Musikaliska akademien och Norra latin.

Den mest framträdande privatbostaden från 1850-talets högkonjunktur var grosshandlaren Alexander Barclays villa vid nuvarande Kungsträdgårdsgatan 14. Arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander ritade ett palatsliknande hus med anglosaxiska drag. Senare beboddes Barclayska huset av Stockholms ledande finansman, André Oscar Wallenberg. Villan revs 1914 och ersattes av Livförsäkringsbolaget Thules huvudkontor.

Det är en stor förtjänst att Bedoire lyfter fram denna exklusiva värld med ett rikt bildmaterial av fotografier och målningar ur privat ägo. Men det betyder inte att han nonchalerar samhällets skuggsida. I boken möter vi också de fattiga och de prostituerade. Norrmalm var inte en drömvärld för alla, utan där fanns också trångboddhet och social misär.

Bedoire påminner oss också om att det var på Norrmalm som arbetarrörelsen första gången synliggjordes i stadsbilden. Högt upp på Malmskillnadsgatan uppfördes till exempel Stockholms ar-

FOTO: TT

”Idag är det nästan bara torgets namn som påminner om den tid då bönder kom hit för att göra affärer.”

Utsikt över 1800-talets Stockholm från Gustav Adolfs torg.

betareförenings monumentala byggnad 1880–1881, dock riven redan på 1920-talet för bygget av Norra Kungstornet. Andra byggnader var Folkets hus och Stockholms arbetareinstitut, rivna även de.

Paradoxalt var det Norrmalms alltmer storstadsmässiga puls som fick näringslivets elit att vilja röra på sig. Mot slutet av 1800-talet växte nya exklusiva bostadsområden fram i förnäm avskildhet, Villastan och Östermalm. Paradstråket Vasagatan tog dock form med en rad högklassiga fasader, många av dem borta idag.

När man bläddrar bland bokens många intressanta bilder är det inte minst den försvunna staden – och den stad som kunde ha varit – som upptar tankarna. Det trånga, täta och levande Norrmalm utplånades till stor del under Klararivningarna i mitten av 1900-talet. Bedoire fick själv som ung museiman i uppdrag att dokumentera förödelser. Han kunde många gånger konstatera att 1600-talets murverk fanns bakom yngre fasader.

Även då, i mitten av 1900-talet, var motivet att skapa förnyelse och framåtskridande. Men livstrådarna klipptes och den nya stadsbilden blev på många sätt kall och död när trafikleder och kolossala affärs- och kontorshus ersatte den myllrande, historiska stadsväven.

Det gamla Norrmalm, en gång modernitetens högborg, kan vi därför främst uppleva i böckernas värld. Och med Fredric Bedoire som ciceron får vi en fullödlig kulturhistorisk skildring som lyfter fram många bortglömda och okända sidor av huvudstadens historia. ■

LITTERATURHISTORIA

En lysande generation av författare

Man behöver inte vara intresserad av Göran Tunström för att ha glädje av denna lysande biografi, skriver Torsten Rönnerstrand.

■ *Göran Tunström. Försök med ett liv*

Lars Andersson,
Polaris, 2025.

”Författaren är död”, sade den franske kritiker Roland Barthes under en föreläsning i Paris det omtumlande året 1968. Vad han egentligen menade var att litteraturvetare och litteraturkritiker borde bortse från författaren och uteslutande ägna sig åt texten.

Men författaren var ju aldrig riktigt ”död”, i varje fall inte i den meningen att hans liv skulle vara irrelevant för tolkningen av hans verk. Den slutsatsen kan man dra om man inventerar beståndet av begagnade böcker i dödsbon eller i secondhandbutiker. Bland gamla kokböcker, vinfläckade reseskildringar och bortglömda romaner kan man hitta litterära biografier av den typ som på engelska kallats *life and letters*, inte sällan med gulnade förstadsrecensioner instoppade mellan pärmen och omslaget. Dessa biografier har ofta titlar eller undertitlar med ord eller orddelar som refererar till ”liv” eller ”levnad”. Särskilt tydligt är detta hos en av den svenska litterära biografins mästare, Fredrik Böök (1883–1961). I hans titlar återkommer formuleringar som ”en levnadsteckning”, ”författarliv” eller ”liv och dikt”. Men liknande titlar hittar vi också hos många av den litterära biografins sentida storheter, till exempel Lars Lönnroth, Birgitta Holm och Johan Svedjedal.

I denna biografiska tradition infogar sig nu Lars Anderssons lysande bok *Göran Tunström. Försök med ett liv*. Liksom hos de ovan nämnda levnadstecknarna understryks i bokens undertitel att det är författarens liv – inte hans verk – som står i centrum för intresset. Men när Andersson talar om författarens liv är det i ordets allra vidaste bemärkelse. Den röda tråden är visserligen Tunströms gripande livsöde, men perspektivet vidgar sig hela tiden mot den vidsträckta värld där han levde och verkade.

Det märks redan i bokens kapitelrubriker. De består mestadels av namn på städer, öar, landskap, länder och världsdelar som ofta ligger mycket långt från den värmländska provins där Tunström växte upp. I den ordning som de första gången uppträder i möter vi sålunda Uppsala,

Grekland, Koster, Hydra, Kreta, Patmos, Paris, Spanien, Göteborg, Egypten, Bohuslän, Astypalea, Alexandria, New York, San Francisco, El Paso, Chiapas, Guatemala, Indien, Nya Zeeland, Ravenna, Peru, Jerusalem, Qumran, Kina och Island.

Tunström var prästson från värmländska Sunne, men efter faderns tidiga död tog han snabbt steget ut i världen. Efter gymnasiestudier i Uppsala började han ett liv som vagabond och kosmopolit som avsatt otaliga spår i hans författarskap.

Spåren är ofta lätta att upptäcka, men mycket av det han upplevt på resorna har i förtäckt form smälts in i berättelser som utspelar sig i hans barndoms Värmland. Exempel bland många är en tjurslakt i den mexikanska delstaten Chiapas som återanvänds i *De heliga geograferna* (1973).

Den utan jämförelse viktigaste anhalten på Tunströms livsresa var den grekiska ön Hydra. Det är därför inte överraskande att han är en av huvudpersonerna i *So long Marianne*, den verklighetstroga dramadokumentär om vännen Leonard Cohens liv på denna ö som alltjämt finns tillgänglig på SVT Play. Här framstår han som den fasta klippan, en lågmäld men lojal och genuint empatisk medmänniska i ett kollektiv av oroliga existenser med starka självskadebeteenden.

Tunström lockades till Hydra av den svindlande vackra filmen *Pojke på delfin*, som med den magnifika italienskan Sophia Loren i en av huvudrollerna hade spelats in på ön sommaren 1956. Till filmens attraktionskraft bidrog enligt Lars Andersson att dess manliga huvudroll spelades av en skådespelare, Alan Ladd, som i likhet med Tunström själv var ganska kortväxt.

Intrycken från filmen var utan tvivel avgörande för Tunströms val av resmål. Likväl får man anta att han också läst om Hydra i den omfattande litteraturen om ön. Den skildras ju sakkunnigt i klassiska reseböcker som Herodotos *Historia* (440 f. Kr.). Henry Millers *Kolossen från Maroussi* (1941), Lawrence Durrells *Prospe-*

ros cell (1945) och Patrick Leigh Fermors *Mani. Travels in the Southern Peloponnese* (1958).

På plats på Hydra lärde Tunström känna några av de människor som – vid sidan av hustrun konstnären Lena Cronqvist – betytt mest för hans utveckling. Dit hörde norskan Marianne Ihlen och hennes kärleksfulle partner, den stillsamt subtile poet från Kanada som skulle få världsrykte när namnet Leonard Cohen något årtionde senare vecklade ut sig över världen likt en fjärl ur en puppa. Cohen och Ihlen framstod för Tunström som ljusgestalterna i en ganska solkig värld. Så är det också i Lars Anderssons biografi.

Den uppmärksamme läsaren kan via Lars Anderssons bok också lista ut hur man hittar till det hus på Hydra där Cohen och Marianne Ihlen bodde. (Från Pirate Bar nere vid kajen går man till höger uppför trapporna till den branta gatan Kriezi. Där tar man än en gång till höger, och efter en stunds letande upptäcker man en skylt med texten Οδός Leonard Cohen, alltså Leonard Cohens gata.)

Av Lars Anderssons bok framgår alltså att Tunströms litterära värld var fast förankrad i det geografiska. Mot den bakgrunden är det inte överraskande att en av Tunströms mest älskade böcker heter *De heliga geograferna*.

Men Andersson poängterar också Tunströms förankring i historien. I bokens första halva kopplas de olika stadierna i hans liv ideligen till historiska händelser och skeenden, ofta av storpolitisk natur. Det strida flödet av tidsmärkörer avtar visserligen mot bokens slut, men Lars Anderssons vilja att infoga Tunströms liv i en historisk kontext är ändå omisskännlig.

Till detta kommer vida utblickar över det kulturhistoriska fältet. Här finns mycket om förläggare som Gerard Bonnier och Åke Runnquist och om tidens tongivande litteraturkritiker, som Karl Vennberg, Bengt Holmqvist, Karl Erik Lagerlöf och Lars-Olof Franzén.

Men Anderssons bok är framför allt ett monument över den lysande generation av författare och konstnärer som Tunström och hustrun Lena Cronqvist tillhörde. Till dem som ofta återkommer hör bäste vännen Göran Sonnevi, men också Lars Gustafsson, Lars Görling, Sun Axelsson, Gösta Friberg, Sven Delblanc, Anders Ehnmark, Torgny Lindgren, Sven Lindqvist, Björn Håkanson och Jan Myrdal. Men det generösa formatet – 862 tättryckta sidor – medger också pregnanta miniporträtt av äldre kolleger, till exempel Tage Aurell, Gunnar Ekelöf, Werner Aspenström och den excentriske målaren Inge Schiöler. Förankringarna i det geografiska och

FOTO: IT

det historiska gör att Lars Anderssons biografi har ett allmänintresse som går långt utöver det rent litterära. Man behöver inte vara intresserad av Tunströms författarskap för att ha stor glädje av *Göran Tunström. Försök med ett liv*. Det räcker gott med att vara någorlunda intresserad av hans tid och den värld där han levde.

I det avseendet liknar Lars Anderssons bok flera andra av de författarbiografier som kommit ut på senare år, till exempel Anders Cullheds bok om Dante, Lars Lönnroths "dubbelbiografi" om Sven Delblanc och P.O. Enquist eller Johan Svedjedals böcker om Birger Sjöberg, Carl Jonas Love Almqvist, Karin Boye och Harry Martinson.

Sammantaget utgör dessa och andra författarbiografier en kraftfull dementi av Roland Barthes inledningsvis citerade tes om "författarens död". ■

Göran Tunström (1937–2000) var prästson, vagabond och kosmopolit.

LITTERATURHISTORIA

Slas stil är oafterhärmlig

Håkan Lahger har skrivit en rapp biografi över Stig Claesson – en författare som förtjänar en renässans, tycker David Andersson.

■ *Vem älskar Slas?*
En biografi över Stig Claesson

Håkan Lahger,
Albert Bonniers Förlag,
2025.

Åren efter att en uppmärksammas författare har dött blir det ofta påfallande tyst. Det talas numera sällan om till exempel Lars Ahlin, Willy Kyrklund, Lars Gustafsson, Sven Fagerberg eller Lars Forssell. Eller för den delen om Stig Claesson, alias Slas – även om några kanske fortfarande i december lyssnar på hans uppläsning av julevangeliet från 1986, som finns på Sveriges Radios hemsida.

Claesson debuterade på Bonniers 1956 med *Berättelse från Europa*. Det blev dock ingen omedelbar fortsättning där, eftersom förlaget inte tyckte att hans nya manus höll måttet. Det dröjde flera år innan han kom med någon ny bok, och då på det beryktade Bo Cavefors Bokförlag. Cavefors kombinerade publiceringen av högkvalitativ litteratur med att ge ut politisk extremism – till exempel Josef Stalin, Röda armé-fraktionen, Kim Il Sung och fascistledaren Per Engdahl – och ägnade sig åt ekonomiska oegentligheter. Lyckligtvis kunde Claesson återvända till det stabilare Bonniers.

Stig Claesson fick ett genombrott med novellsamlingen *Supportern* 1962. En del bedömare har menat att han är bäst som novellist. Författaren och litteraturvetaren Göran Hägg skriver i *1001 böcker du måste läsa innan du dör* (2008) att Slas novellkonst hör till "det mest originella och omissliga som skapats i genren i vårt land".

Förvisso finns det en del pärlor bland de kortare texterna. En av mina personliga favoriter är "I Amsterdams glädjekvarter" (från samlingen *Bättre kan det inte sägas*, 1976), som ofta har hörts på radion i författarens uppläsning. Berättaren sitter på en dålig bar i den nederländska huvudstaden. Det är midsommar och han försöker förklara den svenska högtiden för en kvinnlig åhörare: "Det är en mycket ensam högtid då allt ska hända och ingenting händer [...] Själva längtan efter denna högtid gör att när den väl kommer kramar man livet ur sju olika sorters blommor och blir alltför tidigt berusad och utkastad från folkparker och inhägnade festplatser. Sedan irrar man omkring i den ljusa natten i

alltför tunn skjorta trevande efter någonting att minnas när mörkret återvänt."

Poängen med högtiden, hävdar berättaren, är att man förblir ensam: "Det kallas för nordiskt vemod, sa jag. Sydlänningar fattar inte det där [...] Dom förstår inte betydelsen av att en festplats är ordentligt inhägnad och att där ska finnas vakter som verkligen ser till att man åker ut i rätt ögonblick."

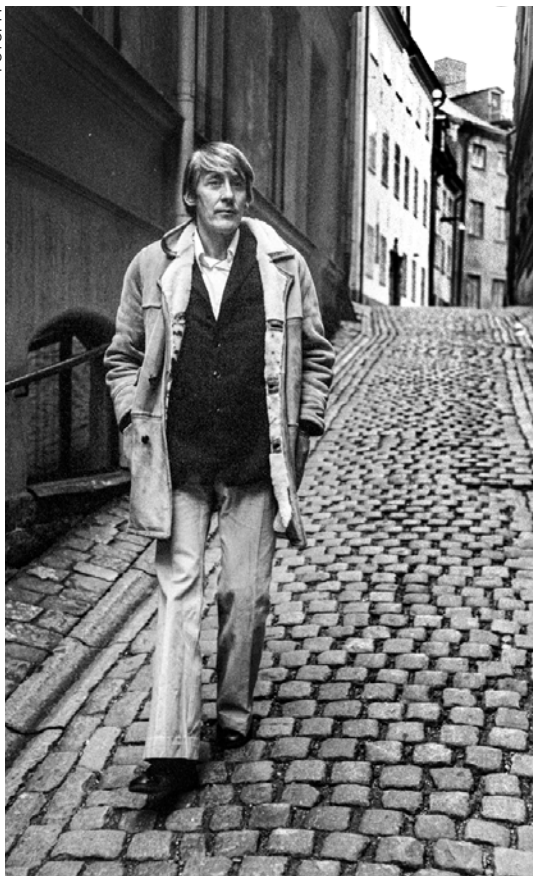
Det är dock Claessons romaner som har blivit mest uppmärksammade. Hans största framgång kom med *Vem älskar Yngve Frej?* (1968). Populariteten ökade ytterligare när denna roman, liksom de efterföljande *På palmblad och rosor* (1975), *En vandring i solen* (1976) och *Henrietta ska du också glömma* (1977), blev film.

Att romanerna med så stor framgång kunnat filmatiseras beror inte på att de skulle ha någon särskilt spännande intrig. Det händer inte mycket i dem. Det viktigaste är tonläget och stilen, som knappast går att efterlikna. Det gör också att upplevelsen av en Slastext kan variera en del beroende på vilken stämning man själv befinner sig i.

Mycket av texterna består av dialoger, som ofta illustrerar svårigheterna i att kommunicera. I *Samtal på ett fjärrtåg* (1972) sitter huvudpersonen Olle Andersson på ett tåg och dricker öl en förmiddag. En äldre kvinnlig medpassagerare uttrycker sitt ogillande. Olle Andersson försöker förklara sitt handlande med att han är på väg till sin systers begravning och snart är arbetslös. Han inser att han inte borde ha sagt ordet "arbetslös", det förstärker intrycket av sjaskighet, medan det däremot var bra att ta upp begravningen. Han tillägger därför: "Min syster dog tragiskt [...] Hon slutade plötsligt att andas." Damen svarar: "Det brukar dom göra som dör." Hon säger det utan att tänka sig för och ångrar sig genast.

I början av *Henrietta ska du också glömma* slår huvudpersonen Gustav Rune Pettersson sönder en pinnsoffa som tillhör det lantställe han arrenderar. Han kan inte förklara sin handling för någon annan, han förstår den knappt själv. Det mest dramatiska som händer i boken är annars

FOTO: TT

Stig Claesson (1928–2008) var mycket produktiv, både som författare och som konstnär.

att han träffar Henrietta. Hon har stukat foten och får därför övernatta hos honom. Han blir förälskad, men det leder inte till någon relation. Boktiteln är en anspelning på Giacomo Casanova, men huvudpersonen är inte någon casanova.

De nämnda romanerna skildrar också den spänning mellan stad och landsbygd som Slas ofta återkom till.

Nu har journalisten Håkan Lahger utkommit med *Vem älskar Slas?* Biografin är rappt skriven men har också vissa svagheter. Lahger tycks inte vara helt initierad när det gäller efterkrigstidens svenska litteraturhistoria och kulturdebatt. Han påstår att den Sovjetvänliga så kallade tredje ståndpunkten skulle ha förfäktats av bland andra Artur Lundkvist, Karl Vennberg och Eyvind Johnson. Men Johnsons tydliga antikommunistiska, antitotalitära linje gjorde honom till en av ståndpunktens skarpaste motståndare. När Johnson i sitt berömda vårtal 1951 angrep såväl Josef Stalins regim som svenska Sovjetsympatisörer och medlöpare beskrev Karl Vennberg hans ord som en ”spark med SA-stövel”.

Lahger har förvisso gjort en grundlig re-

”Lahger har intervjuat en del personer som kände eller beundrade Slas, som Theodor Kallifatides, Fredrik Sjöberg och Klas Östergren.”

search. Boken går kronologiskt igenom Claessons liv år för år. Slas var mycket produktiv, ett normalt år utkom han med minst en bok. Lahger refererar kortfattat verkens innehåll och redovisar sedan vad olika recensenter har sagt om dem. Det hade varit önskvärt att han skrivit mer om böckerna och mindre om recensionerna. Vi får veta vad olika kritiker tycker om Slas böcker, men det är mer oklart vad Lahger själv anser. Dock får vi en välkommen påminnelse om kulturskribenter som nu är borta. Bland dem som ofta skrev positivt om Claesson finns till exempel Mats Gellerfelt, Caj Lundgren och Viveka Heyman.

Den som behandlar Claessons liv kan inte undgå att ta upp hans alkoholism. Han var en typisk periodare. Han kunde vara nykter under en längre tid, ägna sig åt skrivande och måleri, han porträtterade många kända svenskar. När han började dricka gick det snabbt utför, det slutade ofta med att han blev intagen på sjukhus. Vännerna undvek honom när han drack.

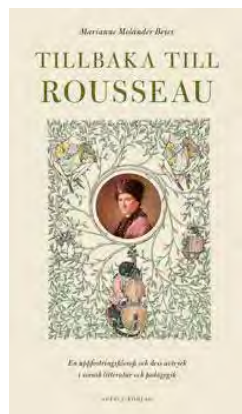
Lahger har intervjuat en del personer som kände eller beundrade Slas, som Theodor Kallifatides, Fredrik Sjöberg och Klas Östergren. Östergren recenserade några av hans böcker. Han fick uppdraget efter att Björn Nilsson på Expressen frågat honom om han var nära bekant med Claesson, vilket många skribenter var. Östergren beundrar kollegans romaner men framför också kritik. Slas sade sig kunna skriva en bok på tre veckor, något som irriterar Östergren: ”Det får inte vara så lätt. Det är en genialitet att ha allt i huvudet innan du börjar skriva. Men då kan det inte vara alltför komplicerade grejer du skriver [...] Han kan inte ha blivit så förvånad över sig själv under skrivandet.” Det illustrerar en skillnad mellan två författartyper, de vindlande intriger som finns i Östergrens romaner var ingenting för Claesson.

Fredrik Sjöberg berättar att han tidigt började samla på Claessons böcker. Han har läst dem flera gånger, de betydde mycket för att han själv blev författare. Sjöberg påpekar samtidigt att Slas eftermäle har skadats av att denne skrev för mycket, det blev ojämnt. Det finns dock tillräckligt mycket av värde i författarskapet för att Stig Claesson borde få läsare också i framtiden. ■

IDÉHISTORIA

Den fria uppfostrans profet

Jean-Jacques Rousseau har påverkat framstående svenskar från Gustav III till Ellen Key. Lena Kåreland har läst en tankeväckande ny bok.

■ *Tillbaka till Rousseau. En uppfostringsfilosofi och dess avtryck i svensk litteratur och pedagogik*

Marianne Molander Beyer,
Appell Förlag, 2025.

Den franske 1700-talsfilosofen Jean-Jacques Rousseau, en av upplysningstidens stora tänkare, är lika fascinerande idag som under sin livstid. Han har väckt både beundran och avsky, och som person framstår han som komplex och motsägelsefull. Han utmanade på många sätt sin samtid och dess konventioner, vilket ledde till att han drabbades av landsförvisning och fick se sina verk sättas på index. Den katolska kyrkan förhöll sig kritisk till Rousseaus åsikter, då denne inte trodde på arvsyndens utan istället ansåg att människan innerst inne är god. Gud och det gudomliga upplevde Rousseau inte i kyrkan utan när han studerade naturens stora bok. Och han såg sig inte heller som någon lärjunge till prästerna utan till Kristus.

Franska revolutionen gjorde däremot Rousseau till sin hjälte. Hans skrift *Om samhällsfördraget* från 1762 – med de berömda inledningsorden om att människan är född fri men överallt är i bojor – blev revolutionärernas bibel. Enligt den civilisationskritiske Rousseau var människan ”en fördärvad vilde”. Han förespråkade jämlikhet, ifrågasatte äganderätten och hyllade det enkla livet. Mänskliga relationer påverkades negativt av ett samhälle där pengar och materiella ting var det viktigaste, hävdade Rousseau vidare, och för honom var varje framsteg synonymt med korruption.

I mycket var Rousseau före sin tid, och med *Émile eller Om uppfostran* (1762) lade han grunden till en modern barnsyn, kännetecknad av respekt för barnets individualitet. Den mångsidige Rousseau fortsätter att inspirera, hans skrifter öppnar ständigt för nya tolkningar och diskussioner. Också i svenskt kulturliv har han haft en viktig roll och satt avtryck hos flera svenska författare. Detta är något som Marianne Molander Beyer studerar och utreder i sin informativa bok *Tillbaka till Rousseau. En uppfostringsfilosofi och dess avtryck i svensk litteratur och pedagogik*. Den är ett resultat av hennes medverkan i forskningsnätverket ”Jean-Jacques Rousseau, upplysningen och Sverige”, som bildades 2015. Molander Beyer,

som är docent i franska och lektor i språkdidaktik vid Göteborgs universitet, har särskilt ägnat sin forskning åt svensk-franska relationer på 1700- och 1800-talen.

I centrum för den tvärvetenskapliga studien *Tillbaka till Rousseau* står *Émile eller Om uppfostran* och dess inflytande i Sverige alltsedan den publicerades 1762. Men perspektivet är brett och Molander Beyer granskar även hur Rousseaus pedagogiska filosofi tar sig uttryck hos ett antal reformpedagoger, i pedagogiska styrdokument och i 1900-talets svenska barnlitteratur, exempelvis Astrid Lindgren. Utbildningshistoria och litteraturvetenskap förenas således i denna rika exposé över Rousseaus mottagande och inflytande i Sverige.

Boken är uppdelad i sex större avsnitt. I det första skildras Rousseaus stormiga och händelserika liv samt huvuddragen i hans filosofi. Här visas bland annat hur han med sin negativa syn på teknik och vetenskap kom på kant med andra upplysningsmän, som Diderot och Voltaire. Därefter presenteras *Émile*, som vanligen betecknas som en uppfostringsroman. Självt har Rousseau beskrivit sitt verk som en visionär persons drömmar om uppfostran, han ansåg inte att den kan läsas som en redogörelse för en pedagogisk metod. Huvudpersonen Émile är en pojke från aristokratin som under 20 års tid tas om hand av en pedagog för att kunna utvecklas till en god samhällsmedborgare.

Barndomen ska enligt Rousseau vara det omedelbaras tid och det är av vikt att bevara barnets lyckliga okunskap. Allt i uppfostran ska utgå från barnets egna behov och från dess nyfikenhet. Det är således den unges egna erfarenheter, ofta dyrköpta, som bildar ramarna för Émiles uppfostran. Rousseau gjorde dock skillnad på pojkars och flickors uppfostran, vilket han också fått kritik för. Han gick på intet sätt i bräsch för kvinnans frigörelse. Flickan skulle uppfostras till anpassning och följsamhet. Hon skulle rätta sig efter föräldrarnas vilja och sedan efter sin makes önskan.

FOTO: ALAMY

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) revolutionerade barnuppfostran.

Störst utrymme ges de två avsnitt som behandlar Rousseau och Sverige under 1700- och 1800-talen. Brev, dagböcker och andra samtida texter har varit viktiga källor för Molander Beyer. Material av detta slag ger tydliga belägg för att Sveriges blivande regent Gustav III, tack vare sina guvernörer Carl Gustaf Tessin och Carl Fredrik Scheffer och sin mor Ulrika Lovisa, syster till Fredrik den store och mycket frankofil, redan i tidiga år fick kunskap om upplysningens idéer och Rousseau.

Gustav förfasade sig dock redan som 14-åring över Rousseaus fördömanden av teatern. Under en resa till Frankrike 1771 fick han tillfälle att träffa flera av den tidens främsta filosofer, däribland Rousseau, som var den som han blev mest förtjust i. Det förvånar inte att Gustav III, som utvecklades till en enväldshärskare, hade svårt för Rousseaus republikanska och demokratiska åsikter, men författarskapet i övrigt uppskattade han liksom filosofens mod och frihetspatos. Och när han fick en egen son, Gustav Adolf, följde han intresserat den unge kronprinsens utveckling och hämtade åtskilliga idéer från Rousseaus *Émile*, exempelvis vikten av att erövra kunskaper genom egna erfarenheter.

I sin fortsatta framställning visar Molander Beyer hur inflytandet från och intresset för Rousseau i Sverige tog en annan riktning under 1800-talet än det hade haft under det tidigare seklet. Nu var det framför allt Rousseau som skildrade av kärleken och känslornas makt som

kom i centrum. *Émile* fortsatte förstås att engagera även under 1800-talet och Carl Jonas Love Almqvists uppfostringstraktater röjer en tydlig påverkan av Rousseaus idéer. Dennes natur-evangelium fick likaså stort genomslag, och Almqvist omsatte det praktiskt när han en period i Rousseaus anda levde ett idealiserat bondeliv i Värmland. Man noterar också att även feministiska författare som Fredrika Bremer hyste en stor beundran för Rousseau, trots dennes kvin-nosyn. Under sina utlandsresor vallfärdade hon till platser som var förknippade med Rousseau.

Molander Beyer tar upp den ena svenska författaren efter den andra och exemplifierar hur Rousseau på olika sätt inspirerat dem. Lite förvånande är det att Madame de Staël får ett eget avsnitt, även om hon var gift med en svensk diplomat och också besökte Sverige. De översiktliga biografiska redogörelser som inleder kapitlet känns ibland ovidkommande, och det hade varit bättre om de olika författarpresentationerna koncentrerat sig på Rousseauinflytandet. Även om det inte alltid är några nytolkningar av de litterära verken som presenteras är det ytterst värdefullt att få ta del av denna spänstigt skrivna och breda studie, som övertygande visar Rousseaus betydelse för svenskt kulturliv och pedagogisk debatt.

Boken är full av tankeväckande paralleller och intressanta iakttagelser beträffande olika författares och pedagogers relation till den franske författaren. Exempelvis visas hur dennes uppfostringsideal tydligt framträder i Ellen Keys *Barnets århundrade* (1900). Flera av hennes formuleringar om vikten av lärarens lyhördhet inför barnet leder direkt tankarna till Rousseau. Key är enligt Molander Beyer den svenska författare som har påverkats mest av Rousseau. De förespråkade båda rätten till en personlig gudstro och de var båda visionärer som bar på drömmar som ännu inte har förverkligats.

I avsnittet om några för Sverige viktiga reformpedagoger verksamma under 1900-talet behandlas bland andra Jean Piaget, Célestin Freinet och Maria Montessori. Den sistnämndas idéer om barns självverksamhet knyter an till Rousseaus föreställning om barndomen som ett oskyldigt naturtillstånd och till uppfattningen att uppfostraren bör vända sig till sinnena mer än till förnuftet. Avslutningsvis följer ett avsnitt om Rousseau och den svenska barnboken samt ett resonemang om filosofens betydelse och relevans för vår tid. Både hans civilisationskritik och hans syn på fattiga och rika kan ge uppfriskande perspektiv på dagens debatt. ■

KONST

Arts and Crafts ger fortfarande hopp

Rörelsen som bröt med industrialismen är fortfarande relevant, skriver Lovisa Florin Holmsten apropå ett nytt praktverk.

De flesta av oss känner igen formspråket när vi ser det. Den sirliga symbiosen av växtlighet, djur och rankor av olika slag utgör numera ett inslag i mångas hem i form av en fondvägg, ett överkast, kanske en tekopp. Många känner även till att mönstrens upphovsman var den brittiske formgivaren och poeten William Morris. Desto färre är dock medvetna om den socialestetiska vision som låg till grund för dessa numera så populära mönster, och som genomsyrade hela Arts and Crafts-rörelsens verksamhet decennierna runt förra sekelskiftet. I antologin *Arts & Crafts. Idéer som formade världen* vill man nu inte enbart belysa de tankar, män och kvinnor som gett upphov till rörelsen, utan även visa på dess relevans i vår egen samtid.

Redan vid mitten av 1800-talet fanns det i England ett växande behov av att undslippa den värld som börjat ta form i och med den industriella revolutionen. För Arts and Crafts-rörelsen blev ett tillbakablickande till den förindustriella erans förhållningssätt till människa, natur och hantverk grundstommen i vad man såg som lösningen på industrisamhällets urholkning av både konsten och själen.

I England liksom i Norden blev idén om hemlivet en politisk och estetisk nyckelfråga för hantverkare och intellektuella inspirerade av Arts and Crafts-rörelsen. Genom ett formspråk inspirerat av naturen och genom handtillverkad möbel-, textil- och målarkonst skulle skönhet bli tillgänglig för alla, inte enbart för aristokratin. Suzanne Fagence Coopers essä om Jane Morris arbete för att skapa "kreativ gemytlighet" i hemmet Kelmscott Manor erbjuder en särskilt upplysande insikt i den roll hemmet spelade för rörelsens holistiska syn på konst och liv. Även i Sverige såg man potentialen i att utmana skiljelinjen mellan konst och vardagsliv. I Ellen Keys *Skönhet för alla* (1899), där Carl och Karin Larssons estetik användes som förebild, skulle ett estetiskt hem, moral och hygien inspirera den breda allmänheten.

Flera försök gjordes att omsätta dessa idéer i levd praktik. Ett stort antal hantverksföreningar uppfördes, men även skolor och till och med hela

■ *Arts & Crafts. Idéer som formade världen*

Suzanne Fagence Cooper, Elisabeth Svalin Gunnarsson (huvudred), Bokförlaget Stolpe, 2025.

hantverkarbyar. I de flesta fall var dessa utopiska projekt dömda att misslyckas. Massproduktionens kommersialisering hade drivit ner priserna på tillverkade varor och den nedslående sanningen var i många fall att endast den välbärgade eliten hade råd med Arts and Crafts hantverk. I och med Cilla Robachs avslutande essä om kampen mellan traditionalisterna och modernisterna under svenskt 1930-tal tecknar antologin en tydlig båge över rörelsens uppgång och fall.

I sin helhet utgör antologin en gedigen och därtill rikt illustrerad introduktion till Arts and Crafts-rörelsen, i synnerhet till dess mindre kända förgreningar i Norden kring förra sekelskiftet. Verkets ambitioner att vara samtidsrelevant hade dock kunnat utvecklas mer. Man pekar i den introducerande första essän på hur Morris och Ruskin idag betraktas som pionjärer inom ekokritiskt, "grönt" tänkande. För läsare som själva längtar efter alternativ till den miljöförstörande masskonsumtionen är detta en högtintressant ingång till ämnet.

En större del av essäerna hade därför med fördel kunnat vara mindre deskriptiva och istället ha en mer djupgående, analyserande diskussion. Många av bidragen omnämner rörelsens aktualitet idag, men man dristar sig inte till att sätta dessa idéer i kritisk dialog med vår samtid. Beror det på att likheterna mellan nu och då är självklara eller är frågorna för stora för att ställas? Ruskins idé om överflöd hade exempelvis kunnat jämföras med de typer av överflöd som utmärker vår tid idag.

Det är inte för inte som antologins inledande essä fått rubriken "Hand, huvud, hjärta – och hopp". *Arts & Crafts* är en inspirerad och på många sätt även inspirerande bok. Det industriella 1800-talet har beskrivits som en upptakt till vår samtida känsla av hopplöshet inför utvecklingen. Finns det då plats för Arts and Crafts praktiska idealism och utopiska hoppfullhet i en samtid som kännetecknas av bristande framtidstro? Oavsett vad svaret blir tycks mönstrens ständiga popularitet tala sitt tydliga språk: det finns åtminstone en längtan efter något annat. ■

HISTORIA

Kärleken är inte vad den var

Magnus Västerbro skildrar hur synen på kärlek förändrats genom årtusendena. Tommy Olofsson har läst en djärv bok.

Flitige Magnus Västerbro tilldelades August-priset 2018 för sin bok *Svälten*, om de förödande missväxtåren i Sverige på 1860-talet, och blev tre år senare nominerad till samma pris för en bok om Karl XII och hans tid. Han har visat att han är en populärhistorisk författare av rang, och det fortsätter han med i sin nya bok *Kärlekens tid*, ett stoffrikt och mångkunnigt arbete med undertiteln ”Dröm och verklighet under två tusen år”. Den nya boken är dock betydligt spretigare och mindre helgjuten än de nämnda föregångarna. Detta beror inte på att Västerbro tar sig vatten över huvudet och löper risken att drunkna i sitt material. Det beror i stället på att han är klok nog att mer eller mindre elegant flyga fram genom århundradena. Ån flyger han hit och än dit.

I början av sin bok, när han skriver om antiken, agerar han i första hand idéhistoriker och hänvisar flitigt till tänkare som Platon, Aristoteles och Augustinus. Han svänger sig också med ett skönlitterärt fångsnät och vittjar lysande citat om kärlek i verk av Sapfo, Ovidius och Horatius. Det är fråga om livfullt utförda kompiler av i första hand idéhistoriska och litteraturvetenskapliga verk.

När Västerbro kommer till medeltiden börjar han komplettera framställningen med synpunkter hämtade från socialhistoria och även rättsliga protokoll. Dessutom lämnar han Aten och Rom för att istället förflytta sig längre norrut i Europa, huvudsakligen till Sverige och England. Fortfarande hämtar han idéhistoriskt stoff från filosofer och från en stridbar teolog och reformator som Luther, men de skönlitterära referenserna kommer glesare, detta trots att det inom detta område skulle finnas mycket att hämta, även hos oss i Sverige, särskilt i de medeltida balladerna, där det vimlar av skildringar av kärlek och erotiska förvecklingar. Dessa ballader och den ringdans som ofta var förenad med framförandet av dem utgjorde medeltidens populärkultur. Istället intresserar sig Västerbro mer för lagar och dokumenterade rättsfall om brutna äktenskapslöften, skilsmässor, hor och ”dubbelt hor”.

Dubbelt hor var när två på varsitt håll gifta personer låg med varandra. Detta ansågs som ett så allvarligt brott att det ledde till dödsstraff. Även per-

■ *Kärlekens tid. Dröm och verklighet under två tusen år*

Magnus Västerbro,
Albert Bonniers Förlag,
2025.

soner som hade ingått äktenskap och inför altaret förespeglade att de tillhörde ett annat kön, exempelvis en kvinna som var utklädd till man, dömdes obönhörligen till döden. Straffen för homosexualitet var stränga, men vanligtvis inte så stränga som för dubbelt hor eller för vad som bedömdes vara luren-drejeri som besudlade äktenskapets helgd. Även tidelag ledde till dödsstraff. I Sverige var det fler män som avrättades för tidelag än det var kvinnor som avrättades för häxeri.

Med upplysningstiden på 1700-talet och den romantik som blossar upp i slutet av det århundradet sprids inte bara ökad tolerans för avvikelser utan även en högre värdering av kärleken. Det leder till en successiv frigörelse från konventioner och mildare lagstiftning rörande sexualitet, men processen är långsam och bemängd med hinder. Arrangerade äktenskap förekom i Sverige huvudsakligen inom adeln och bland välbärgade bönder, som genom ett väl planerat äktenskap kunde slå ihop två gårdar. I övriga samhällsskikt var folk sedan länge vana vid att få gifta sig med vem de själva hade lust till. Historikern Malin Lennartsson är den som har visat att av föräldrar arrangerade äktenskap har varit mindre vanliga än vad vi länge har föreställt oss.

Lennartsson är en ofta återkommande referens i Västerbros bok, liksom till exempel Inga Sanner, Arne Jarrick, Eva Helen Ulvros, Eva Österberg och Karin Johannisson. Västerbro verkar vara ordentligt påläst och sticker inte under stol med vilka forskare han har hämtat sina uppgifter från.

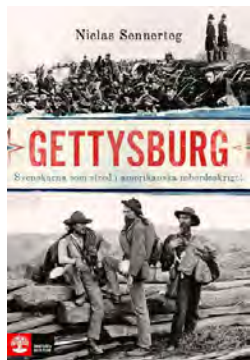
I ett efterord fastslår han att ”svepad sammanfattningar måste förekomma i en bok av det här slaget”. Ibland blir en eller annan lös tråd hängande i dessa sammanfattningar, kanske särskilt när författaren skriver om 1900-talet och då får ytterligare en betydelsefull vetenskaplig disciplin att räkna med, nämligen den moderna psykologin. Men det är häpnadsväckande vilken stimulerande bok *Kärlekens tid* ändå blir. Det är inte Västerbros bästa bok, men det är hans djärvaste och mest vittfamnande. Att den är ojämn är lätt att ha överseende med. ■

HISTORIA

Slaget som avgjorde inbördeskriget

Slaget vid Gettysburg är det blodigaste någonsin på amerikansk mark.

Niclas Sennerteg skildrar det briljant i sin bok, skriver Erik Hedling.

■ *Gettysburg. Svenskarna som stred i amerikanska inbördeskriget*

Niclas Sennerteg,
Natur & Kultur, 2025.

Populärhistorikern Niclas Sennerteg har sedan debuten 2001 med *Stalins hämnd – Röda armén i Tyskland 1944–1945* författat elva böcker, varav jag vid kontroll ser att jag har läst sex. Samtliga verk är historisk facklitteratur, och de karakteriseras genomgående av engagerat berättande, njutbar prosa, suverän överblick och en saklig berättarsynvinkel, det senare en särskild dygd i vår av kulturkrigen präglade samtid.

Till dessa böcker sällar Sennerteg nu en tolfte, nämligen ett verk om det för det amerikanska inbördeskriget (1861–1865) avgörande slaget vid Gettysburg i Pennsylvania i juli 1863. Viss emfas läggs i boken på de svenskar och andra nordbor som deltog i striden. Jag skriver ”viss emfas” även om bokens titel antyder ett mer påtagligt intresse för det nordiska inslaget. Detta lever boken inte riktigt upp till, vilket kanske beror på att författaren inte fått ut så mycket av det knapphändiga källmaterialet som han hade hoppats på när boken planerades. Visst är det intressant att läsa om den svenske adelsmannen och officeren Ernst von Vegesack, som kämpade på nordsidan och så småningom befordrades till brigadgeneral i den amerikanska armén. Mest får vi dock nöja oss med namn och ursprung på flera av de enskilda soldater som stred såväl på syd- som på nordsidan, de flesta på nordsidan eftersom majoriteten av emigranterna från Norden hamnade i Minnesota, Wisconsin eller Illinois.

Detta förtar emellertid inte bokens uppenbara kvaliteter. Det är nämligen en briljant militärhistorisk redogörelse för själva slaget: dess bakgrund, upptakt, genomförande och konsekvenser. Sydstaternas armé på denna geografiska sida av konflikten, Army of Northern Virginia, leddes av den skicklige fältherren Robert E. Lee. Man hade efter ett antal lysande segrar beslutat att invadera nord, för att ta striden till motståndarsidan och på så sätt pressa den till förhandlingar. Det skulle bli ett dråpslag mot nordstatsarmén Army of Potomac, vid denna tid ledd av den betydligt mer okände generalmajoren George Meade. Trots nordsidans överlägsenhet vad

gäller såväl numerär som materiel hade man inte lyckats besegra sydstatsarmén; endast i det oavgjorda slaget vid Antietam i Maryland 1862 hade man förmått skaka om rebellerna.

När Lees armé invaderade södra Pennsylvania följde Meade efter, och trupperna drabbade samman vid det lilla samhället Gettysburg. Resultatet blev det blodigaste slaget någonsin på amerikansk mark: sammanlagt över 50 000 dödade, sårade eller saknade efter tre dagars intensiv krigföring.

Sennerteg skildrar skeendet med stor detaljrikedom, genuin inlevelse och absolut överblick. Till detta läggs sociala betraktelser som till exempel skillnader mellan amerikansk och europeisk tradition när det gällde officersfullmakter. I Europa rekryterades ofta officerarna från överklassen och var gediget utbildade i krigskonsten. I USA valdes kompani- och regementschefer ofta av soldaterna, vilket ibland kunde medföra att dessa helt saknade militär utbildning. (Även om Sennerteg inte nämner just detta exempel var det denna sedvänja som gjorde att den kontroversiella rebellen Nathan Bedford Forrest i Tennessee kunde anmäla sig som frivillig menig soldat 1861, bara för att tre år senare befordras till generallöjtnant.)

Dessutom utnyttjade båda sidor politiker utan officersutbildning som generaler, inte sällan i syfte att uppnå politiska poänger på hemmaplan. Sennerteg ägnar flera sidor åt till exempel kårchefen (generalmajoren) och nordstatsdemokraten Daniel Sickles, vars klantighet vid just Gettysburg möjligen höll på att äventyra nordstaternas seger. Sickles avslutade slaget med amputerat ben.

Hos sydstaterna kan man i sin tur nämna Virginia-advokaten, slaveriförespråkaren och delstatspolitikern James Kemper, en av de brigadgeneraler som ledde det berömda anfall som beskrivs nedan. Även Kemper sårades svårt vid Gettysburg och kunde inte aktivt leda trupp mer under kriget, även om han med framgång kunde återuppta den politiska karriären.

Avseende en detalj är jag inte helt enig med Sennerteg. Det handlar om spridningen av den så kallade *Lost Cause*-myten om inbördeskriget, det vill säga den bild som framför allt omhulrats i vita kretsar i sydstaterna och som skildrar kriget som ett heroiskt projekt, en strid mot nordsidans politiska förtryck. Denna historieskrivning bortser från den avgörande frågan kring sydsidans upprätthållande av slaveriet och nordsidans avsikt, åtminstone efter 1863, att en gång för alla avskaffa denna förfärliga och rasistiska institution.

Sennerteg riktar härvidlag blicken mot populärkulturen, enkanterligen filmen. Om författaren tagit upp berömda filmer som D.W. Griffiths *Nationens födelse* (1915) eller den av David O. Selznick producerade klassikern *Borta med vinden* (1939), välkända för deras etos för de konfedererade, hade jag kanske varit med på noterna.

Nu har han bara ett exempel, nämligen Ron Maxwells *Gettysburg* (1993), en film som var ett stort kommersiellt misslyckande på biograferna men som ändå fick genomslag genom videoförsäljning och dvd-skivor, de senare försedda med upplysande kommentarer av bland annat historiska experter på slaget. Även om filmen producerades av sydstatsentusiasten Ted Turner (ägaren till Atlantabaserade tv-bolaget CNN) och dessutom präglas av "sentimental musik och storslagna massscener" kan den inte anklagas för att ta sydstaternas parti på det sätt Sennerteg påstår.

Vad avser det katastrofala frontalanfall som sydstaterna genomförde på tredje dagen av slaget mot den av nordstaterna väl förskansade linjen på Cemetery Ridge utanför Gettysburg, den så kallade *Pickett's Charge*, vida omsjungen i Söderns annaler, är filmen tydlig med att det var rena självmordet att med 12 500 man marschera 1,5 kilometer över ett öppet fält mot såväl tungt artilleri som numerärt likvärdigt infanteri, därtill skyddade av staket såväl som en låg stenmur. Den som ledde anfallet, generalmajoren George Pickett, för Sennerteg den ideala *Lost Cause*-hjälten, skildras istället närmast som en överdådig sprätt, vars militära inkompetens explicit hånas av hans kolleger när de driver med honom angående hans blygsamma avgångsbetyg från militärakademien West Point. Pickett gick ut som absolut siste man i sin årskull.

Slutligen anklagar Sennerteg filmen för att understryka *Lost Cause*-myten om general Lees förmenta ofelbarhet. Inte alls! Lee, gestaltad med nervig intensitet och blind övertro på sig själv av Martin Sheen, framställs som direkt ansvarig för det katastrofala anfallet och därmed

FOTO: ALAMY

”I Europa rekryterades ofta officerarna från överklassen och var gediget utbildade i krigskonsten.”

Slaget vid Gettysburg
(1863) av Thure de Thulstrup.

sydstaternas förlust av hela slaget vid Gettysburg. En som i viss mån framställs som hjälte är emellertid kårchefen, generallöjtnanten James Longstreet (Tom Berenger), vars försiktiga varningar dessvärre helt ignoreras av överbefälhavaren.

Den av Ron Maxwell regisserade uppföljaren *Gods and Generals* (2003) genomsyras däremot åtminstone till viss del av *Lost Cause*-myten. Filmen lägger helt fokus på sydstaterna och deras förmenta motiv för upproret mot centralmakten. Den misslyckades på marknaden, fick usel kritik och har knappast överlevt *Black Lives Matter*. Snarare har den belagts med giftstämpel, fastän det är en film med vissa historiska och konstnärliga kvaliteter.

Trots dessa randanmärkningar har Sennerteg skrivit en lysande bok, och han har därtill lärt undertecknad ett nytt och användbart ord: *skärmytslare*, efter engelskans *skirmishers*, alltså lätt infanteri placerat för att skydda flankerna eller som för- eller eftertrupp.

Att boken saknar ett ordentligt index torde inte vara författarens fel. ■

IDÉHISTORIA

Filosofins början

Den avslutande delen av Svante Nordins magnifika filosofihistoria behandlar antikens och medeltidens tänkande. Carl Rudbeck har läst den.

■ **Filosoferna. Från filosofins födelse till den vetenskapliga revolutionen 500 f.Kr.–1650**

Svante Nordin,
Fri Tanke, 2025.

Så har Svante Nordin till slut kommit till början av sitt stora, för att inte säga storslagna, projekt att skriva filosofins historia från början till slut eller i hans fall från slutet till början. Den först utgivna av det nu fullbordade verkets fyra delar handlade om filosofin från Friedrich Nietzsche och fram till de sista dagarnas heliga, som Jacques Derrida och Slavoj Žižek. Därefter har han gått bakåt i tiden för att nu nå fram till sitt ämnes dunkla ursprung för ett par tusen år sedan.

Genomgående har Nordin, professor emeritus i idéhistoria, arbetat med en vid definition av vad som kännetecknar en filosof. Sålunda har Francis Fukuyama och Fjodor Dostojevskij fått vara med. Inget ont om dessa, i alla fall inte om Dostojevskij, men de brukar sällan dyka upp i traditionella böcker om filosofins historia. Också detta fjärde band inkluderar överraskande namn som Petrarca och Rabelais men, som det heter, *the more, the merrier*.

De som är bekanta med tidigare volymer kommer att känna igen upplägget – personcentrerade kapitel som innehåller allt väsentligt men som lyckas slå an en diskret men ändå personlig ton som gör att de aldrig låter som Wikipedia-artiklar.

Det har tagit Nordin tre tjocka volymer att avhandla tiden från 1650 och de knappt fyra sekel som förflutit sedan dess. Denna avslutande 500-sidiga volym spänner över 2000 år, och det är för filosofin skickelsedigra år ”från den västerländska filosofins uppkomst hos grekerna till den vetenskapliga revolution som på en gång var filosofins största triumf och slutet för dess hegemoni”.

De första filosoferna hade omåttliga pretentioner – de ville förklara världsallett. Den förste filosofen, Thales från Miletos, levde på 500-talet f.Kr. och hävdade att alltings urämne var vatten. En annan tänkare menade att luften var alltings ursprung. Dessa funderingar, som har nått oss i fragmentarisk form, kan beskrivas som de första försöken att rationellt förklara världen, även om de fritt blandar vetenskap, myt och dikt. Bland dem har väl Herakleitos varit den som mest har

lockat sentida läsare, inte minst Martin Heidegger. Och i Bertrand Taverniers roande komedi *Quai d’Orsay* möter vi en fransk utrikesminister, modellerad på Dominique de Villepin, som ständigt rusar omkring och slår folk i huvudet med citat från Herakleitos. När hörde vi senast en svensk minister citera en antik grekisk filosof?

Numera går dessa tänkare under beteckningen ”försokratiker”. För det är med Sokrates, så som han framträder i Platons dialoger, som filosofi i vår moderna mening har sin början. Visst är det märkligt att mänsklighetens kanske tre största vishetslärare – Buddha, Sokrates och Jesus – själva aldrig skrev ett ord.

Nordin kallar Platon ”den egentlige uppfinnaren av filosofin”. Tillsammans med Aristoteles ”bildar han portalen till all senare filosofi”. Eller som Bernard Williams uttryckte det i en berömd essä: ”Arvet från Grekland till västerlandets filosofi är västerlandets filosofi.” Deras ständiga relevans visar också på filosofins speciella status. Nya naturvetenskapliga rön och landvinningar skickar gammal vetenskap i bästa fall till idéhistorien, i värsta fall till den historiska skräphögen. Men inom filosofin studeras klassikerna fortfarande, de deltar i dagens diskussioner. Wittgenstein avskaffar inte Platon, lika lite som Shakespeare Sofokles. På så sätt liknar filosofin konsten men är ändå väsensskild.

Efter Aristoteles död 322 f.Kr. går det undan i Nordins genomgång – kanske för fort när han lite snålt avhandlar medeltida skolastiker. Sammantaget är det en heterogen samling tänkare, där flera – till exempel Pico della Mirandola och Paracelsus – förtjänar större plats i idéhistorien än i filosofins historia. Men Nordins generösa attityd låter dem ändå komma till sin rätt. Flera av dessa namn har haft enormt inflytande och på många vis format västerlandets intellektuella historia genom sitt inflytande över kristendomens utformning.

Den förste att göra det var Augustinus, ”medeltidens andlige grundare”. Han skrev den första självbiografen. Han betonade syndafallet, att vi

alla är besmittade av arvsynden och bara kan frälsas genom Guds nåd. Den stora teologiska dispyten med Pelagius har ekat genom seklerna. Pelagius menade tvärtom att en människa kan frälsas genom att göra goda gärningar. Och därigenom nästan tvinga sig in i paradiset och alltså begränsa Guds allmakt. Augustinus vann debatten, ”när filosofins epok [...] avlöstes av trons var det Augustinus som fastställde ingångsvärderna”.

Thomas av Aquino skulle också utöva ett enormt inflytande genom att lyckas åstadkomma en syntes av Aristoteles och kristendomen, han ville visa att det gick att upphäva motsättningar mellan uppenbarelse och förnuft. Den stora massan behövde uppenbarelsen för sin tro, medan lärda klerker kan grunda sin tro på förnuftet.

Under denna epok skrevs grundläggande och fortfarande inte bara läsvärda utan faktiskt också lästa böcker inom den politiska filosofin. Niccolò Machiavellis *Fursten* blottlägger hyckleriet och visar hur framgångsrik politik ska bedrivas. Men Machiavelli var ingen förespråkare för tyranni. Han värnade friheten eftersom ”erfarenheten visar att städer aldrig har ökat i betydelse och rikedom utom när de har varit fria”. Friheten bevaras bäst om det då och då uppstår tumult och bråk mellan patricier och plebejer. En maktbalans var nödvändig för att sätta skräck i en annars arrogant och maktfullkomlig överhet. Somliga menar att det alltså skulle finnas ett populistiskt inslag hos Machiavelli, och det gör ju honom ännu mera relevant idag.

Hos Thomas Hobbes möter vi en fullt utvecklad teori om samhällskontrakt där varje individ ger sin makt till en enväldshärskare, som i gengäld garanterar vår trygghet. Det har sagts att den politiska filosofin har tre verk som det inte går att komma undan. Ett av dem är Hobbes *Leviathan*. (De andra två skulle i så fall vara Platons *Staten* och John Rawls *En teori om rättvisa*.)

René Descartes blir inte en vändpunkt men väl en brytpunkt. Han förkastade arvet från antiken, att luta sig mot gamla auktoriteter gick inte längre an. Istället använde han sig av den nya naturvetenskapen, vilket, skulle det snart visa sig, innebar att filosofin förlorade sin särställning och blev ett ämne bland många andra. Vägen öppnades för naturvetenskapens segertåg och den moderna världen.

Nordin avslutar sin magnifika historia med några sidor av mera subjektiv och översiktlig karaktär, där han utser de sex största filosoferna: Platon, Aristoteles, Descartes, Kant, Hegel och Nietzsche. De fyra första namnen synes mig självklara. Jag skulle gärna se David Hume på

FOTO: ALAMY

Augustinus (354–430) har beskrivits som medeltidens andlige grundare.

listan och i så fall tvingas välja bort författaren till *Så talade Zarathustra*. Men Nietzsche är viktig för Nordins filosofiska berättelse eftersom ”han inte försöker förena vetenskapen och livet utan ställer dem mot varandra. Därför står han vid slutet av filosofins väg om denna betraktas som vetenskaplig livsvisdom”.

Det låter ju tråkigt. Men det finns en väg ut där filosofin varken är metafysik eller vetenskap, där den inte längre lider av en övertro på sin egen och förnuftets förmåga att svara på alla frågor. Istället förespråkar Nordin en ny och blygsammare väg för framtida filosofi: ”besinning, återgång till sin början, till frågandet, till insikten om den egna okunnigheten”. Detta är inget nytt, det är den filosofi eller attityd till livet som Montaigne praktiserade för snart 500 år sedan. Det är inte en filosofi som bygger stora system eller som blir så teknisk och förfinad att den bara kan läsas av en handfull experter. Den ger heller inga absoluta svar utan nöjer sig med Montaignes skepsis, som inte leder till handlingsförlamning utan till tolerans. Montaignes motto ”Vad vet jag?” blir devisen för den framtida filosofi där vi hankar oss fram så gott det går istället för att bygga heltäckande system med himlastormande pretentioner. ■

LITTERATURHISTORIA

När författarna fick en marknad

Henrik Dalgards studie över tre svenska 1800-talsförfattare är som bäst i närläsningarna av några utvalda romaner, tycker Jakob Sjövall.

Poesin, publiken och pengarna är titeln på Henrik Dalgards studie över tre svenska romanförfattare från 1800-talets första hälft, Carl Jonas Love Almqvist, Emilie Flygare-Carlén och Fredrika Bremer. Boken belyser dels hur dessa författare i sina verk skildrade en framväxande borgerlig, kapitalistisk värld och dess värderingar, dels hur deras egen författargärning var ett uttryck för denna omvälvande samhällsförändring, inte minst framväxten av en stor och öppen marknad för brett konsumerad skönlitteratur.

Bokens centrala parti består av närläsningar av ett par romaner av respektive författare. Det är berikande läsning. Det är roligt att dessa författarskap får en sådan uppmärksamhet. Även om Flygare-Carlén och Bremer tillhör klassikerna hamnar de, till skillnad från Almqvist, ofta lite i skymundan jämfört med det sena 1800-talets och 1900-talets stora svenska författare. Henrik Dalgard lyfter på ett intressant sätt fram det idémässiga innehållet i romanerna. Han är en uppmärksam läsare och lyckas levandegöra författarskap som kan verka avlägsna och främmande. Dalgard pekar också på flera intressanta teman i de romaner han läst. Framför allt blir det en skildring av vilka värderingar den framväxande och alltmer självsäkra medelklassen tillskrivs i romanerna. Detta utgör bokens kärna och största del och är också det som är bäst i boken.

Boken bygger på en universitetsuppsats Dalgard har skrivit, vilket han också är öppen med. Tyvärr skiner det igenom. Dispositionen är ganska akademisk; boken hade gärna fått gå rakare på läsaren. Särskilt i de inledande delarna är boken språkligt lite svag. Den osäkra språkbehandlingen leder också till en något famlande redogörelse. Boken hade alltså mått bra av att stramas upp.

Ett par exempel från bokens första delar: i inledningen beskriver Dalgard hur det tidiga 1800-talet ledde till en förändrad bokkonsumtion med orden: "Därtill hade flera sammanhang, som tidigare kontrollerats av politiken eller aristokratin, kommersialiserats och börjat präglas av en marknadsmässig logik. Ett sådant exempel var

■ *Poesin, publiken och pengarna. Hur romanen gav kapitalismen en mening*

Henrik Dalgard,
Timbro Förlag, 2025.

"Framför allt blir det en skildring av vilka värderingar den framväxande och alltmer självsäkra medelklassen tillskrivs i romanerna."

bokutgivningen." Det är språkligt valhänt och en rätt så grov förenkling; bokutgivning har alltid haft en kommersiell aspekt, även om det är riktigt att 1800-talet radikalt förändrade bokmarknaden. (Den brittiske historikern Andrew Pettegree har skrivit flera intressanta böcker om bokproduktionens äldre historia och marknad.) På ett annat ställe skriver han: "Ett tydligt exempel på den utvecklingen är hur ordet heder förändrades. I gamla aristokratiska miljöer åsyftade heder att komma från den rätta familjen med ett fint adelsvapen på väggen. Heder var att rida ut i krig för att försvara sin ätt eller att utmana den man som förolämpat sin fästmo på duell." Det är återigen en lite konstig förenkling.

Trots ett ganska gediget arbete, särskilt i de centrala delarna, kommer man slutligen därmed inte ifrån en känsla av att Dalgard inte riktigt har bottnat. Den rent analytiska delen framstår som grundare än den nog egentligen är, diskussionen om vilka slutsatser man kan dra är för snabbt överständer, ramverket blir otydligt. Under läsningen får man stundtals intrycket att målsättningen med boken skiftar från kapitel till kapitel. Det är synd, för det hade nog gått att undvika. Man hade önskat att Dalgard varit lika rigorös i diskussionen om det teoretiska, analytiska ramverket som han är i läsningen av romanerna han satt under lupp, inte släppt taget så snabbt utan låtit diskussionen få breda ut sig mer. Det är sagt med en varm förhoppning om att Dalgard måtte skriva mer inom samma intressanta gebit – men mer rigoröst. ■

KRITIK

RECENSIONER AV INTERNATIONELL FACKLITTERATUR

104 JONAS ELVANDER OM HANDELSHINDER

■ *Against the World. Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars*

Tara Zahra

■ *Pax Economica. Left-Wing Visions of a Free Trade World*

Marc-William Palen

■ *Taking Back Control? States and State Systems After Globalism*
Wolfgang Streeck

108 ANN-SOFIE DAHL OM EN ACTIONFIGUR

■ *At turde*

Anders Fogh Rasmussen

111 HÅKAN LINDGREN OM ÖSTERSJÖSTATER

■ *Baltic. The Future of Europe*

Oliver Moody

114 BENNY CARLSON OM DEN STORA KRASCHEN

■ *1929. The Inside Story of the Greatest Crash in Wall Street History*

Andrew Ross Sorkin

118 TORBJÖRN ELENSKY OM GISSLAN I GAZA

■ *Hostage*

Eli Sharabi

120 KARIN HENRIKSSON OM USA:S HÖGSTA DOMSTOL

■ *Listening to the Law. Reflections on the Court and the Constitution*

Amy Coney Barrett

■ *Lovely One. A Memoir*
Ketanji Brown Jackson

122 ERIK W LARSSON OM VAD VI VET

■ *When Everyone Knows That Everyone Knows ... Common Knowledge and the Mysteries of Money, Power, and Everyday Life*

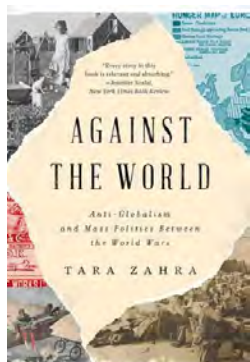
Steven Pinker

EKONOMISK HISTORIA

För och emot fri handel

Är det vänster att vara protektionist och vän av skyddstullar? Vad ska vi i så fall säga om Trump? En historisk analys krävs.

Av Jonas Elvander.

■ *Against the World. Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars*
Tara Zahra,
W.W. Norton, 2023.

När Donald Trump den 2 april i år ställde sig utanför Vita huset och höll upp en tavla med siffror på de nya tullar han just infört för olika länder var det många som såg historiska paralleller. Att de flesta siffror var godtyckligt baserade på USA:s handelsunderskott med varje land delat med hur mycket i varor landet årligen exporterar till USA var visserligen en lika ny som absurd princip. Men det hindrade inte nättidningen Politico från att slå fast att det var ”den mest betydelsefulla protektionistiska handelsåtgärden sedan Smoot-Hawley-lagen” från 1930, en tullhöjning som idag ses som startskottet på den protektionistiska spiral som ledde till den stora depressionen.

Det påstås ofta att vi genomlever ett nytt 1930-tal. Det går att ifrågasätta detaljerna i sådana svepande jämförelser, men vad gäller handelspolitik och migration tycks det bli alltmer uppenbart att vi nu upplever en liknande reaktion mot globaliseringen som den under mellankrigstiden. Trump är bara ett särskilt illustrativt exempel på en bredare tendens.

Innan han först valdes till president 2016 hade länder världen över börjat skärpa gränskontroller, bryta mot flyktingkonventioner och överge multilaterala förhandlingsforum. Och redan på 1990-talet förde en högljudd men till slut ändå politiskt verkningslös vänster upp frågan om globaliseringens villkor högt på den politiska agendan, innan den begravdes i ruinerna av ”kriget mot terrorismen”. Sedan Trumps intåg på den politiska scenen har det blivit populärt att anklaga just denna kortlivade globaliseringskritiska vänster för att ha ”krattat manegen” för honom. Sådana uttalanden fördunklar dock en fråga som historiskt har varit långt mer komplex än vad såväl Trumps anhängare som motståndare gör gällande.

Den amerikanske historikern Marc-William Palen tar strid mot precis den typen av föreställningar. I boken *Pax Economica: Left-Wing Visions of a Free Trade World* visar han hur frågan om frihandel och protektionism sedan 1800-talets början har skurit rakt igenom samtliga politiska läger. I själva verket har frihandel, som idag

ofta framställs som ett slags naturtillstånd som protektionister vill upphäva, historiskt alltid varit en minoritetsposition. Det är ingen nyhet att doktrinen omhuldades av det brittiska imperiet i ett drygt halvsekel. Mer intressant är att det länge också var vänsterns föredragna inställning till handel.

Karl Marx propagerade för frihandel med argumentet att det skulle leda till en snabbare utveckling av kapitalismen och därmed till dess sammanbrott, till förmån för socialismen. Denna liberala syn på handel förblev hegemonisk inom den radikala vänstern fram till Lenins dagar. Den vänsterliberala freds rörelsen intog en mer pragmatisk hållning. För den var protektionism synonymt med imperialism, kolonialism och krig. Därför såg man frihandel som en civiliserande kraft som skapar fred och välbefinnande. Palen visar hur den radikale ”Manchesterliberalen” Richard Cobden blev en superstjärna vid 1800-talets mitt, då den brittiska ”Cobdenklubben” fick filialer i nästan hela världen. Denna rörelse firade sin största triumf när det anglo-franska ”Cobden-Chevalier-avtalet” 1860 inledde en kort period av liberalisering i Västeuropa som inte skulle skådas igen förrän i och med Europeiska gemenskapens grundande.

Cobdens frihandelsevangelium övertygade dock inte många makthavare. Det namn som istället kom att förknippas med tidens anda var den tyske nationalekonomen Friedrich List. Han hade sedan 1830-talet argumenterat för en merkantilistisk handelspolitik eftersom det bara är de mest utvecklade ekonomierna som drar fördel av frihandel: för mindre utvecklade länder är frihandel snarare ett hinder för den egna industrialiseringen, eftersom inhemska företag har svårt att överleva internationell konkurrens. Det är från dessa tankegångar som det ekonomiska begreppet *infant industries* kommer. Historiskt tyder det mesta på att List hade rätt. När Storbritannien 1846 inledde sin frihandelsera i och med upphävandet av spannmålstullarna var det just för att

dess ekonomi var den starkaste i världen, efter det att den byggts upp i skydd av höga tullmurar. Den som betvivlar detta kan med fördel lyssna på vår egen Rudolf Kjellén, som noterade detta samband redan i sin klassiska studie *Stormakterna* (1905): "Fram emot midten af 1800-talet är ställningen så stark, att man kan gifva både sjöfart (1849) och handel (1846) fullständigt fria, och sålunda tillgodogöra flaggan alla fördelar af det privata initiativet utan att riskera någon farlighet af utländsk konkurrens."

Tyskland blev en naturlig hemvist för den listska doktrinen, där den representerades av den mäktiga "historiska skolan". En ännu mer entusiastisk anhängare blev dock USA, där Alexander Hamilton tidigt hade infört en strikt tullpolitik. Denna vurm för handelshinder var så stark att hela doktrinen under 1800-talet kallades "det amerikanska systemet". En senkommen bekräftelse på riktigheten i Lists idéer visade sig runt sekelskiftet när Storbritanniens ekonomiska ledarställning började hotas av just USA och Tyskland, som med Kjelléns ord "bak skyddande tullmurar återeröfrat sina egna marknader".

För Manchesterliberalerna var det inte heller uppenbart att de hade rätt: Storbritanniens fäbless för kanonbåtsdiplomati visade att det gick utmärkt att kombinera frihandel med imperialism och krig. I den koloniserade delen av världen hade de lokala cobdeniterna dessutom svårt att övertyga sina landsmän om sina idéer. I Indien, där det nationalistiska motståndet främst representerades av den protektionistiska rörelsen Swadeshi, tvingades "den indiske Cobden" Dadabhai Naoroji till slut erkänna rörelsen som en "tvingande nödvändighet". Även i metropolen började delar av den framväxande arbetarrörelsen vända sig mot tron på frihandelns helbräddagörande egenskaper.

Cobdens evangelium fortsatte dock att predikas av "nya liberaler" som J.A. Hobson, Norman Angell och Henry George, den senare med en hel "georgisk" rörelse i ryggen som propagerade för att jordräntan skulle ersättas med en skatt (därav namnet *single tax movement*). Bland georgisterna fanns amerikanskan Elizabeth Magie, vars radikala sällskapsspel *The Landlord's Game* från 1904 på 1930-talet gavs en ny form och blev till Monopol. Det hindrade dock inte frihandelsdoktrinen från att gå under i mellankrigstidens handelskrig. När kraven på att liberalisera handeln återkom under efterkrigstiden var det inte nödvändigtvis alltid i det globala nord: Palen påpekar att det i många fall var u-länder som drev frågan, medan i-länder skyddade sina marknader, inte minst inom jordbruket.

Palen visar övertygande hur Manchesterliberalismen, som idag främst är förknippad med nyliberal politik, har sina rötter i en radikalt progressiv vision av världen. Därmed visar han också hur "radikal kapitalistisk liberalism och internationalistisk socialism" ibland kan finna en gemensam plattform – en syntes han kallar "Marx-Manchester-traditionen". Men även om han i förbigående noterar att den progressiva frihandelsrörelsen möjliggjorde nyliberalernas övertagande av deras ideologi under efterkrigstiden till förmån för vad han beskriver som "nykoloniala" ändamål, är han uppenbarligen alltför övertygad om frihandelns välgörande egenskaper för att se riskerna med en strikt frihandelspolitik, trots att han själv ådagalagt dem i kapitel efter kapitel – Palens egen syn verkar knappast vara mindre utopisk än Cobdens.

En bok skriven ur motsatt synvinkel är den amerikanska historikern Tara Zahras *Against the World. Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars*. Här är det internationalismens kritiker under mellankrigstiden som står i centrum. Liksom allt fler ser författaren perioden mellan första världskrigets utbrott och andra världskrigets slut som en enda sammanhållen kris, präglad av hätska reaktioner mot internationalism och global samverkan. Boken är indelad i korta, tematiska kapitel, ofta med en anekdotisk slagsida.

Läsaren bekantas med dramatiska livsöden, med den ungerska fredsaktivisten Rosika Schwimmers liv som ramberättelse. Hon började som organisatör i den internationella suffragetterörelsen innan hon flyttade till USA och under första världskriget lyckades övertala bilmagnaten Henry Ford om att 1915 segla på ett "fredsskepp" till Europa i ett försök att få till stånd fredsförhandlingar – förgäves. Fiaskot, som slutade med att den alltmer antisemitiske Ford tog avstånd från den judiska Schwimmer, blir startskottet för den antiglobala epok som Zahra intresserar sig för.

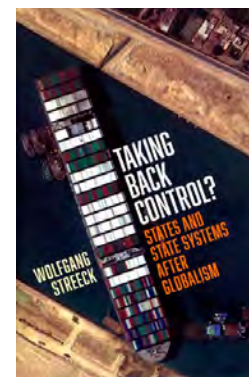
Zahra visar hur trippelententens blockad mot de allierade länderna under kriget ledde till ett radikalt skifte i synen på internationalism i Tyskland, Österrike och Italien. Svältförhållandena födde nya rörelser som sökte lösa problemen genom att skicka ut arbetslösa och frivilliga att odla upp oanvänd jord i de egna länderna.

Dessa tog sig olika politiska uttryck, men de var alla överens om behovet av ökad självförsörjning. I Österrike ledde karismatiska ledare arbetslösa ut på landet med Socialdemokraternas stöd, och i USA blev byggandet av hela så kallade *hometowns* en del av Franklin D. Roosevelts nya giv, medan den tyska rörelsen för att "kolonisera hemlandet" i den östra slaviska rikshalvan snabbt

■ *Pax Economica. Left-Wing Visions of a Free Trade World*

Marc-William Palen, Princeton University Press, 2024.

■ *Taking Back Control? States and State Systems After Globalism*

Wolfgang Streeck, Verso, 2024.

Donald Trump med sifvertavla och nya principer.

”Karl Marx propagerade för frihandel med argumentet att det skulle leda till en snabbare utveckling av kapitalismen och därmed till dess sammanbrott.”

blev en central pelare i nazisternas strävan att utöka folkets *Lebensraum*.

Det är ofta svårt att inte känna igen sig i beskrivningarna. I USA krävde såväl Ku Klux Klan som progressiva rörelser att icke önskvärda ”folkelement” skulle skickas hem, och under depressionen deporterades över en miljon amerikansk-mexikaner trots att de aldrig satt sin

fot i Mexiko. Som i ett eko av dagens ICE-räder (Immigration and Customs Enforcement) i USA nämns hur vissa män arresterades och deporterades av det enkla skälet att de bar skägg och därmed såg ”judiska” ut. I början av 1920-talet förstärktes främlingsfientligheten av spanska sjukan, vilket ökade behovet av skärpta gränskontroller och karantäner, som fortsatte långt in på 1930-talet. I länder som Österrike och Portugal spädades antiinternationalismen också på av de åtstramningsprogram som det nyupprättade Nationernas förbund påtvingade de skuldsatta staterna.

Till skillnad från Palens blir Zahras perspektiv ofta rent fysiskt: hon ägnar mycket tid åt hur antiinternationalismens effekter syns i hemmen, på matborden och i garderoberna. *Swadeshi* var namnet på produkter ”från det egna landet”, och ett vanligt indiskt swadeshiplagg var gjort av *khaddar* eller *khadi*, ett handspunnet eller handvävt tyg. Ett helt kapitel ägnas åt det tjeckiska skomärket Bata, vars framgång byggde på grundaren Tomáš Baťa:s förmåga att öppna fabriker och butiker över hela världen, trots protektionismen – det är ännu idag ett av världens största skomärken utanför det globala nord.

I Österrike designade Margarete Schütte-Lihotzky de första lägenheterna med inbyggt kök där arbetarkvinnor skulle tillaga den österrikiska rumpstatens nya hemproducerade nationalrätter. Italienska husmödrar kunde läsa i Elisabetta Randis kokbok hur de skulle laga ”autarkisk” (självförsörjande) mat åt sina familjer, det vill säga recept som inte krävde importerade produkter, varav många lever kvar idag.

Hon rekommenderade att man använder torkade brödkanter (*crostini*) i soppor, smaksätter minestrone-soppa med parmesanostskalkar och lagar ”autarkiska efterrätter” som biscotti och tårter på potatis, ris eller ricottaost. Den populära läskan *chinotto* är ett inhemskt alternativ till Coca-Cola från denna tid.

Zahra har rätt i att motståndet mot internationalism är ett understuderat ämne. Som hon visar är det ett problem, då mellankrigstiden inte bara gav upphov till politisk turbulens utan också till nya varor, uppfinningar och produktionsmetoder i försöken att lösgöra sig från internationella försörjningskedjor. Som all välskriven historia övertygar den faktaspäckade boken främst genom att visa sakernas tillstånd snarare än att enträget

argumentera för en viss tes. Efter läsningen är det omöjligt att inte se sambanden mellan vår epok och mellankrigstiden.

Ytterligare en bekräftelse på relevansen i sådana paralleller är att det nu även publiceras förslag på hur vår tids globalisering kan rullas tillbaka. Ett exempel är den tyske sociologen Wolfgang Streecks bok *Zwischen Globalismus und Demokratie*, nyligen översatt till engelska med den spetsigare titeln *Taking Back Control? States and State Systems After Globalism*. Streeck har gjort sig känd som en hårdför vänsterkritiker av den liberalism som har varit hegemonisk sedan 1990-talet. Det kompromisslösa försvaret för nationalstaten har dock gjort honom till persona non grata i vissa mer internationellt inriktade vänsterkretsar. Hans deltagande i vänsterpolitikern Sahra Wagenknechts kortlivade populistiska rörelse Aufstehen, som spelade på främlingsfientliga stämningar, har bara förstärkt den bilden.

Denna bok kan i sammanhanget läsas som både ett försvarstal och en politisk traktat.

Streecks tes är enkel: den nyliberala kapitalismen har nått vägs ände, vilket bevisas av såväl låga tillväxtsiffror som politisk turbulens och militära konflikter. Ut ur detta dödläge finns det två vägar, enligt Streeck: en uppåt, mot ökad internationa-
lism i form av en världsfederation eller världsstat, och en nedåt, mot ökad nationell suveränitet. Föga förvånande föredrar han nationalstaten, som han hävdar är ”den enda sociala platsen som kan demokratiseras”.

Med inspiration från Karl Polanyis koncept regional planering och John Maynard Keynes tankar om nationell självförsörjning ser han framför sig en värld av små stater med tydliga gränser, begränsad handel, stark suveränitet och intern jämlikhet. Streeck drar sig inte för att uppvärdera det hånade ordet autarki, med hänvisning till de globala försörjningskedjornas kollaps under covid-19-pandemin. Andra potentiellt provocerande nyckelbegrepp är ”ekonomisk patriotism”, protektionism och intern tillväxt (den engelska titelns onppling på brexitörernas slogan är uppenbart också en provokation). Detta, hävdar han, är den enda grunden på vilken en demokratisk socialism kan byggas.

Mot denna vision står den liberala internationella ordningen, som idag har utvecklats till en ”nyliberal imperiell ordning”. Denna retorik hämtar Streeck från en oväntad källa: Edward Gibbons klassiker *Romerska rikets nedgång och fall*. Detta är Streecks försvar mot den kritik som EU-vänliga tänkare som filosofen Jürgen Habermas har riktat mot hans projekt. Beskyllningen att han syss-

FOTO: GETTY IMAGES

Arbetslösa står i brödkö i New York under den stora depressionen efter borskraschen 1929.

lar med *Kleinstaaterei* bemöter Streeck med att anklaga Habermas för att föredra *Großstaaterei*, en ideologi som har lett till förvandlingen av EU till ett ”liberalt imperium”.

Även om man kan hålla med Streeck om en del – till exempel kritiken mot en viss vänsters naiva tro på att alla internationella samarbeten och organisationer går att styra mot progressiva mål – lyckas han på drygt 400 sidor knappast övertyga om sitt eget projekt. Hans försvar av nationalstaten är inte bara problematiskt, det är också ahistoriskt. Påståendet att de framväxande nationalstaterna på 1800-talet bara krigade mot dynastiska imperier stämmer bara om man håller sig med en extremt snäv definition av begreppet.

1900-talets katastrofer möjliggjordes i sin tur inte av nationalstater, enligt Streeck, utan bara av dem med imperiella ambitioner (vad som hindrar en nationalstat från att utveckla sådana nämns inte). Bevisen för att nationalism är fredlig och demokratisk hämtar han ur dagens skotska och katalanska exempel.

Det historiska faktumet att förtryckt nationalism ofta kan övergå i chauvinism och expansionism efter befrielsen berörs inte.

Trots att Streeck uppenbarligen njuter av att bryta mot liberala tabun blir han ändå märkligt dunkel i fråga om vilka som ska bo i denna stat: några meningar om att nationalstaterna grundades som monokulturella samhällen får duga som signal om att den bör ha låg eller ingen invandring. För en politisk pamflett är det en mångordig och ofta trögläst lunt.

Streeck hade tjänat på att tona ned den tyska akademismen och istället inspireras av sina landsmän Marx och Engels; de visste i alla fall hur man skriver ett snärtigt manifest. ■

POLITIK

Natos actionhjärte ger ut bok

En saknad efter Anders Fogh Rasmussen har visst fog för sig. Hans senaste bok indikerar varför det är så. Av Ann-Sofie Dahl.

När Natos generalsekreterare vid ett toppmöte underdånigt tilltalar president Trump som "Daddy" kan man sakna Anders Fogh Rasmussen. Det har man över huvud taget kunnat göra rätt mycket och rätt länge vid det här laget.

För är det en sak som Fogh – som han mestadels omnämns hemma i Danmark där man gärna skippar det sista av två efternamn – aldrig har kunnat anklagas för så är det just att fjäska.

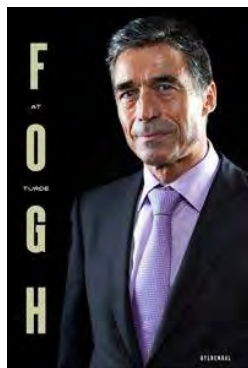
Det har omgivningen också kunnat notera, med helt klart blandad förtjusning, först under hans rekordmånga år som dansk statsminister (2001–2009) och därefter som Mark Ruttes förmodligen mest markante företrädare som generalsekreterare för Nato (2009–2014).

Idag syns han som grundare dels av "demokratifonden" Alliance of Democracies, som bland annat anordnar årliga Copenhagen Summits med rader av internationella toppnamn som talare på Skuespilhuset i Köpenhamn, dels av konsultfirman Rasmussen Global, som har Ukraina och president Zelenskyj som sin förmodligen viktigaste kund. Till dem är Fogh rådgivare *pro bono*, utan att skicka fakturor för sina tjänster.

Att principfasthet, kurage och ett ständigt värnande av demokratin och västvärldens intressen står allra högst i kurs hos Fogh är välbekant för var och en som har hängt med i hans långa karriär. Och det är återigen ledmotivet i den senaste boken, som tillika är den andra, fristående delen av hans memoarer. Förutom dessa båda har Anders Fogh Rasmussen producerat ytterligare en rad böcker, alltifrån det liberala manifestet *Fra socialstat til minimalstat* från 1990-talets början.

Den självbiografiska miniserien inleddes för tre år sedan med *At træde i karakter*, om barn- och ungdomen på gården i Midtjylland och de första åren som Venstrepolitiker (recenserad i *Axess* nr 9/2022).

Liksom bok nummer ett är titeln på tvåan inspirerad av ett av Søren Kierkegaards oräkneliga citat. Denna gång är det hans kanske mest kända; det om faran att tappa bort sig själv om man inte vågar ta risker här i livet.

■ At turde

Anders Fogh Rasmussen, Gyldendal, 2025.

Eller som Fogh rappt formulerar det i sin nya bok: "Handler man, er det farligt. Handler man ikke, kan det ende i tragedie."

Så har också den nya boken försetts med den passande titeln *At turde* (att våga).

Det närmast shakespeareska dilemmat om att handla eller inte handla har Fogh som få fått tampas med på nära håll. Senast som högste chef för västvärldens försvarsallians och dessförinnan som den regeringschef som inte räddes att fatta svåra beslut om att skicka soldater i krig på andra sidan jorden, vilket han gjorde i flera omgångar som dansk statsminister.

Vid det här laget har Anders Fogh många gånger, och om igen i denna bok, talat om den allra svåraste uppgiften i statsministerjobbet; att skriva kondoleansbrev hem till de efterlevande när en utsänd soldat dödats under ett uppdrag.

Det fick han göra hela 44 gånger under den danska insatsen i Helmandprovinsen i södra Afghanistan, där de avgjort hårdaste striderna stod under Isaf-åren (International Security Assistance Force); personliga brev som han skrev för hand till den sörjande familjen.

Därmed inte sagt att Fogh på något vis har ångrat beslutet att låta Danmark kämpa i USA:s krig efter de islamistiska terrorangreppen den 11 september 2001. Inte ens efter det kaotiska amerikanska tillbakadragandet från Afghanistan i augusti 2021, ett drygt halvår efter president Bidens tillträde – och efter det att president Trump inlett processen i sluttampen av sin första period.

Att meddela datum för tillbakadragandet långt i förväg var bara ett av en hel räckta ödesdigra fel och misstag som omgärdade det amerikanska beslutet, att inte ha kvar en begränsad styrka på 10 000 man för att upprätthålla säkerhet och ordning i landet ett annat, som Fogh konstaterar. Ytterligare ett var att Bidenadministrationen i hastigheten helt glömde bort att konsultera de allierade som lojalt stått vid USA:s sida under den mer än ett årtionde långa Nato-operationen.

Däriigenom släcktes den gnista av hopp om fri-

het som framför allt de afghanska kvinnorna och flickorna hade fått uppleva under åren med Isaf; framsteg som gjorde att uppoffringarna trots allt var värda det höga priset.

Ja, risker har han då sannerligen vågat ta, denne dansk politikers starke – och djupt idealistiske – man, som aldrig dragit sig för att agera när situationen krävt det.

Fogh var dessutom den förste regeringschef någonsin att väljas till generalsekreterare för Nato; företrädarna på posten har för det mesta varit antingen utrikes- eller försvarsministrar.

Därefter har han som bekant följts av en norrman och en nederländare med samma bakgrund. Erfarenheterna från statsministerrollen är ett måste, förklarar Fogh, för att kunna hantera den allt större organisation som Nato vuxit till och den alltmer komplexa värld som alliansen numera verkar i.

Den första fråga som Fogh ställdes inför som nyvald generalsekreterare i april 2009 – efter att i månader, till allmän frustration, envetet ha upprepat till danska medier att ”jeg er ikke kandidat” – var vad han egentligen skulle vara i sin nya roll: general eller sekreterare.

De forna kollegerna i de allierade huvudstäderna önskade helt klart ett slags civil general som effektivt kunde leda och reformera arbetet i försvarsalliansen och anpassa organisationen till skiftande världslägen.

Deras utsända ambassadörer på plats i Nato-högkvarteret föredrog istället att chefen intog en betydligt mera tillbakadragen roll, en sekretärartyp som fokuserade på praktiska saker som att organisera mötena, utan att ta några egna initiativ och utan att ha med sig alltför många egna idéer.

Alltså något av samma typ som Foghs företrädare, den anonyme tjänstemannen Japp de Hoop Scheffer, som mest bara flöt ihop med tapeterna och inte lämnade något som helst av- eller intryck efter sig.

Själv hade Fogh inte tänkt vara vare sig det ena eller det andra. Han såg det istället som sin uppgift som generalsekreterare att agera självständigt för att driva organisationen framåt, med en tydlig vision för arbetet och framtiden. Och dessutom som en betydligt mer synlig generalsekreterare än de flesta av företrädarna.

Så blev det också, efter visst muttrande från ambassadörerna, som fick lära sig den hårda vägen att mötena hädanefter började på utsatt tid på morgonen, inte en kvart eller två – eller

”Mycket var helt klart bättre på Foghs tid. Och det har han i högsta grad själv bidragit till – just för att han *turde*.”

mer – därefter när ambassadörerna hade haft för vana att släntra in lite pö om pö när det passade, med en kopp kaffe i handen.

Fogh tog också till vara på varje tillfälle att resa runt till de allierade huvudstäderna och den större, ”globala” Natofamiljen, höll anföranden på tankesmedjor och konferenser lite varstans här i världen och inledde en ny tradition när han introducerade den årliga rapport som alltsedan dess redogör för Natos aktiviteter och prioriteringar.

Allt det i närheten lika högt tempo som under de många mountainbiketurer med gode vännen George W. Bush, han som tog upp frågan om generalsekreterarjobbet med Fogh under en svettig cykelpaus på de egna ägorna i Crawford, Texas.

”You’d be damned good at it!” förklarade George W. när Fogh försynt frågade varför just han ansågs lämplig för jobbet. Redan dessförinnan hade den tyska förbundskanslern Angela Merkel än mer försiktigt hört sig för i samma fråga under ett samtal med den dåvarande danske statsministern, så helt oförberedd var Fogh trots allt inte när Bush jr tog upp ämnet.

Att Fogh var en ”damned good” generalsekreterare är nog de flesta så här i efterhand överens om, även de européer som han titt som tätt rök ihop med i Bryssel. Som när fransoser och tyskar gick tvärs emot generalsekreteraren under förberedelserna till Libyenoperationen 2011, där partnerlandet Sverige deltog med Jas Gripen liksom Foghs Danmark med F-16 men flera av de gamla allierade i det längsta drog benen efter sig. Och det var långtifrån den enda gången det hände.

Ett och annat beslut under statsminister- och Natoåren ångrar han dock, och ett och annat misstag har det också blivit under de många åren i politiken, det erkänner Fogh utan vidare.

Det han allra mest grämer sig över är felbedömningen av Vladimir Putin. Honom har Fogh

Anders Fogh Rasmussen bjöd aldrig in Putin.

träffat åtskilliga gånger, både som statsminister – till exempel när ryssarna försökte lägga krokben för den stora EU-utvidgningen österut under det danska ordförandeskapet hösten 2002 – och som generalsekreterare.

Nato borde, hävdade Putin vid ett tillfälle, självfallet upplösas, precis som hade skett med Warszawapakten efter kalla krigets slut. Att den ena är en högst frivillig sammanslutning av fria demokratier och den andra var en lika ofrivillig allians som påtvingades länderna i Öst- och Centraleuropa av Moskva bortsåg Putin – givetvis – gladeligen från under samtalet.

I nästa stund deklarerade Putin att han såg fram emot en inbjudan till ryskt medlemskap i samma Nato som han just menat borde upplösas – varefter han blev märkt irriterad över Foghs svar att det inte skickas ut några inbjudningar från Nato. Det är de enskilda länderna som – självmant – ansöker om medlemskap.

Men att ställa sig i kö utanför Natos port tillsammans med en massa i hans tycke ovidkommande småländer skulle förstås aldrig någonsin komma på tal för Putins Ryssland.

Trots de många varningssignalerna lät vi oss luras av Putins provästliga fasad under hans första år som president, konstaterar Fogh dystert i boken.

Vladimir Putin fick Fogh dras med in i det sista. Samma vår som Foghs mandat i Bryssel närmade sig sitt slut inledde Ryssland sitt första angrepp mot Ukraina, med annekteringen av Krimhalvön.

Under den danske generalsekreterarens handfasta ledning lade Nato omedelbart in högsta

växeln för att styra om försvarsalliansen och föra den tillbaka till de klassiska uppgifterna – avskräckning och försvar av medlemsländernas territorium – efter många år med terrorbekämpning i Långtbortistan.

Åtta år senare fick Putins fullskaliga invasion av Ukraina den konkreta konsekvensen att arbetet med Foghs andra memoardel fick kastas om. Ursprungsplanen att fortsätta berättelsen kronologiskt från tiden som folketingsledamot till minister och framåt ersattes med en indelning av boken i tre, rätt separata, delar. Först en utrikespolitisk del som beskriver valet till generalsekreterare i april 2009 och de fem åren i Bryssel. Därefter flyttas vi abrupt tillbaka till Venstres stora valfest den 20 november 2001, som var starten på Foghs långa statsministertid med en maktfullkomlig Pia Kjaersgaard och hennes Dansk folkeparti som parlamentariskt stödparti, kulturkamper och *skattestop* och mycket mer.

Det känns lite bakvänt men funkar faktiskt bättre än väntat. Precis som i Foghs eget liv vävs de båda delarna samman; det är Muhammedkris även i bokens första, internationella, del och krig i den andra, inrikespolitiska.

Avslutningsvis får vi så ett sista kapitel om det nya och friare liv som väntade från den 1 oktober 2014, när Fogh hade tagit farväl av alla medarbetarna och som det allra sista lagt en krans vid minnesmärket för fallna Natosoldater vid högkvarterets entré.

Ett liknande minnesmärke hade han som statsminister för övrigt låtit uppföra på Kastellet i Köpenhamn till minne av alla de danska soldater som gett sitt liv i kampen för frihet och demokrati. Inskriptionen på den enkla stenen lyder: "En tid. Et sted. Et menneske."

Nu för tiden håller Foghs tillvaro närapå samma tempo som förr, och insatserna för den goda saken fortsätter i samma takt som tidigare, om än i egen regi.

Visst hade Fogh en del fördelar jämfört med dagens generalsekreterare; inte minst att Donald Trump då ännu inte hade president som titel på sina visitkort.

På Foghs tid var det förvisso inte alltid så lugnt och rofyllt i försvarsalliansen som många i efterhand verkar tro, men några farhågor om att den amerikanske presidenten skulle rasera den transatlantiska länken plågade åtminstone inte samarbetet när det begav sig. Inte heller något direkt hot om att den världsordning som USA självt har grundat skulle utmanas från Vita huset, av alla ställen.

Mycket var helt klart bättre på Foghs tid. Och det har han i högsta grad själv bidragit till – just för att han *turde*. ■

GEOPOLITIK

Vi måste lära oss av Baltikum

Ukrainakriget tvingar Europa att prioritera väsentligheter. Detta är man helt klar över i de baltiska länderna. Av Håkan Lindgren.

En cyniker som betraktade Ukrainakriget skulle säga att EU äntligen har fått en lösning på sina många problem, en lösning av den gamla pålitliga sort som alltid brukar fungera – nämligen en tydlig, gemensam fiende. Det är kanske vad vi behöver för att räta på ryggen, fösa ett gäng pseudo-bekymmer åt sidan och prioritera det väsentliga: frihet och överlevnad. Hur ska vi samarbeta kring ett gemensamt försvar utan att offra den mångfald av motsättningar som är Europas själ?

Pandemin kunde ha blivit den gemensamma uppgift vi behövde, men då upphörde EU i praktiken att existera. Plötsligt var vi självständiga stater igen! Varje land körde sin egen strategi, ibland med en skadeglad sidoblick på grannarnas dödssiffror. ”Blir fint när coronakrisen är total i Danmark och de tittar på oss med lite skamsen blick och vi tittar tillbaka lite medlidsamt på dem, men stänger ändå inte gränsen”, twittrade Aftonbladets Johanna Frändén. Ukrainakriget är vår nästa kris – kommer vi att hantera den bättre?

Oliver Moody tvivlar på det. Vår enda chans, anser han, är att lära oss av Baltikum. Små länder kan vara tuffare än stora, eftersom de alltid är tvungna att betrakta sin situation klart och illusionslöst – det är budskapet i hans nyutkomna bok *Baltic. The Future of Europe*. Han citerar den förre finländske presidenten Paasikivi: om små länder sköttes av amatörer som Roosevelt och Chamberlain skulle de ha gått under för länge sedan.

2022 hamnade Litauen på kollisionskurs med Kina – och blinkade inte. Taiwan kan inte ha några ambassader utomlands, eftersom varje land som tillåter en taiwanesisk ambassad skulle skada sina relationer med Kina. Istället låtsas alla att det är huvudstaden Taipei som öppnar ett harmlöst kontor för utrikeskontakter. Litauen bröt mot den här traditionen och lät Taiwan öppna ett kontor under sitt rätta namn. Kina svarade med att utvisa den litauiske ambassadören och drog igång ett handelskrig som även hotade andra länder. Underleverantörer till den tyska bilindustrin fick veta att de kunde råka illa ut om de fortsatte använda

■ *Baltic. The Future of Europe*

Oliver Moody,
John Murray, 2025.

litauiska komponenter. Hur ska man svara på mobbning? Balterna vet att en mobbare kommer att vika sig om man stirrar tillbaka, skriver Moody, eftersom det var så de vann sin självständighet när Sovjetunionen föll sönder. Litauen lyckades övertala EU och USA att visa lite ryggrad, och Kina backade.

Moody, som är chef för *The Times* Berlinkontor, hoppas nu att de baltiska länderna, tillsammans med Polen och Finland, ska spela samma roll under Rysslands krig mot Ukraina. Kriget innebär att Östersjön har förflyttats från periferin till centrum, och därmed har det blivit dags att lära känna de Östersjöländer som vi så länge har kunnat ignorera. De stora länderna är kvar i en fredsmentalitet, medan vi befinner oss i en krigsmentalitet, säger en anonym diplomat till Moody – och om man erkänner hur illa det är upplever man en paradoxal befrielse.

Östersjöländerna har länge behandlats styvmoderligt, påminner Moody. Churchill ansåg att Stalins territoriella krav på Finland var ”legitima” och ”historiskt normala”. När balterna utnyttjade perestrojkan för att bryta sig loss från Sovjet blev de stora länderna irriterade. ”Vi kan inte riskera allt vi har uppnått bara för att hjälpa länder som inte har existerat i 400 år”, förklarade Mitterrand för Kohl. Tyskland försökte övertala Litauen att ge upp självständighetskraven.

Det är inte bara Moodys engelska läsare som har anledning att återupptäcka Baltikum. Ända sedan 1945 har svenskarna föredragit att engagera sig känslomässigt och intellektuellt i konflikter på betryggande avstånd från oss själva. Var har Sverige befunnit sig de senaste 70 åren? Knappast vid Östersjön; vi har bott på en ö någonstans i närheten av New York, om inte rent av i en fritt svävande rymdstation. Tre år efter världskrigets slut ville Folkpartiledaren Bertil Ohlin ”stryka det numera artificiella begreppet Europa i vårt politiska tänkande. Det saknar relevans ur ekonomisk och kulturell likaväl som ur politisk synpunkt.” De

tunga socialdemokraterna Gunnar Myrdal, Tord Ekström och Roland Pålsson jämförde svenskar och européer 1971 och ansåg att vi ”i grunden står utanför deras praktiska, moraliska och politiska problem”.

Våra grannar – balter, finnar och polacker – minns vår gemensamma Östersjöhistoria mycket bättre. Den svenska nationalismen verkar reagera på förluster på ett säregt sätt – inte med sorg eller aggressivitet, utan med amputation. Att vi en gång hade något att göra med Finland eller Baltikum har vi lobotomerat bort ur medvetandet.

Sveriges utrikespolitik har länge varit ideologisk, säger den finländske presidenten Alexander Stubb när Moody träffar honom. Finlands politik dikteras däremot av vad som är nödvändigt för att överleva. Resten av EU behöver bli lite mer finskt, tycker Stubb: oroar er mindre och gör mera.

I kapitel efter kapitel betar Moody av Finland, Estland, Lettland, Litauen, Ryssland, Polen, Danmark och Tyskland. Det är så lustfylld läsning att han inte måste understryka att det är viktigt att upptäcka och omvärdera Östersjöländerna – hans språk, iakttagelser och kunskaper har redan fått läsaren att vilja göra det. I en bok av det här slaget behöver författaren ge en kort sammanfattning av ländernas historia, han behöver beskriva var de befinner sig nu, vilka trauman och förhoppningar de har formats av och vart de sannolikt är på väg härnäst. Moody gör allt detta utan att använda sig av några utslitna anekdoter. Han kliver in i varje land genom en dörr som han har öppnat själv, och han håller en utmärkt balans mellan generaliseringar och komplikationer.

Märker ni vad som saknas? Sverige har inte fått något kapitel, trots att den baltiska säkerhetspolitik som Moody ömmar så mycket för vore otänkbar utan oss. Jag hade gärna velat veta hur vårt komplexfyllda land framstår när det betraktas genom hans ögon.

På ett toppmöte i Vilnius förklarade den polske utrikesministern Radosław Sikorski att den polska armén kommer att gå in i Ukraina om ryssarna bryter igenom fronten; Billström lär ha blivit så förskräckt att han välte sitt vinglas. Polen har nu Natos tredje största armé efter USA och Turkiet och är redo att fylla EU:s ledarskapsvakuum om inte tyskarna gör det. Landet är inte längre en smutsig verkstad för billig arbetskraft: ekonomin går som ett lok och andelen högutbildade är större än i Tyskland.

”Att vi en gång hade något att göra med Finland eller Baltikum har vi lobotomerat bort ur medvetandet.”

Danmark är ledande på miljöteknik och planerar vindkraftverk med en kapacitet motsvarande tre kärnreaktorer. Bornholm har blivit ett testlaboratorium för grön omställning. Ön planerar att bli avfallsfri år 2032, vilket i så fall är först i den industrialiserade världen: inga soptippar, ingen sopförbränning.

Nordstream var Gerhard Schröders avskeds-present till Europa. Efter invasionen 2022 har Tyskland – och EU som helhet – snabbt minskat sitt beroende av rysk gas, skriver Moody. Någon energikris blev det aldrig, och Putin kan inte längre använda gaskranen som ett vapen.

Vid det här laget har en mängd artiklar skrivits om Olaf Scholz och hans *Zeitenwende*. Äntligen tänker tyskarna börja marschera igen! Armén ska rustas upp för 100 miljarder euro, och från 2028 återinförs allmän värnplikt. Tyskland är dock det land som Moody är mest kritisk mot. Dess Ukrainahjälp är visserligen störst efter USA:s men halvhjärtad och obeslutsam. Den berömda kursändringen har tappat styrfart. Industrin är inte konkurrenskraftig. Tyska politiker verkar fortfarande tro att allt kan återgå till det normala om man sitter still och inte vidtar några drastiska åtgärder.

Nationalism är ett knepigt ämne. Helt utan den kan man inte leva, och en sund, självkritisk nationalism borde utgöra det bästa skyddet mot en destruktiv nationalism – men hur ska den se ut? Som alla ideologier är den vackrast i opposition. För Litauen är det kanske fortfarande tillräckligt att säga att litauisk identitet är lika med att slippa ha en rysk stövel i ansiktet, men för Sveriges del är det svårare. Vad är svensk identitet? Våra politiker, som numera älskar att vifta med flaggan, har inget svar på den frågan. Deras nationalism är lika tunn som deras leenden är.

När det gäller Estland, som är det baltiska land jag känner bäst eftersom jag tillbringar halva min tid där, har jag ofta blivit förvånad. Här finns ingen hätsk nationalism, och heller inga självömkande hyllningar av det egna folkets martyrskap, trots att

alla förutsättningar kunde tyckas vara för handen. Esterna hann knappt uppleva 20 år som självständig nation innan de invaderades av Sovjet, därefter Nazityskland, därefter Sovjet igen.

Under de följande 40 årens sovjetiska kolonisering deporterades en tiondel av befolkningen, och så många ryssar flyttade in att de numera utgör drygt 20 procent av landets befolkning. Ändå är de vardagliga kontakterna mellan ester och rysktalande medborgare påfallande konfliktfria. Den som vill kan – som en jämförelse – försöka föreställa sig en palestinsk stat med 20 procent judar.

Letterna drabbades ännu hårdare av den sovjetiska folkomflyttningsspolitiken. De var på väg att bli en minoritet i sitt eget land; när Sovjetunionen föll sönder hade de krympt till 52 procent av befolkningen. ”Ja, det kommer att finnas ett Litauen”, sade Michail Suslov, en av de ansvariga för Stalins utrensningssaktioner. ”Men utan litauer.” Det händer fortfarande att balterna blir kallade ”fascister” av ländernas rysktalande befolkning.

Baltikums ryssar är nu ett användbart verktyg för Putin, även om de själva inte vill leva i Ryssland. Det räcker med att de *finns*. Det vore hur lätt som helst för honom att säga: ”Våra bröder blir diskriminerade” och sedan använda det som en förevändning för hot och angrepp. En rimlig prioritering för de baltiska regeringarna vore därför att se till att de ryskspråkiga minoriteterna är lojala med de länder där de bor, eftersom de annars riskerar att bli lojala med Moskva. Det är dock inte vad som sker, skriver Moody.

De baltiska länderna har använt Ukrainakriget för att ställa de krav på sina minoriteter som man inte har kunnat eller vågat ställa tidigare. Rigas största Sovjetmonument, som det hade varit naturligt att göra sig av med så fort Lettland blev självständigt, revs som ett svar på invasionen 2022. I Estland har man låtit ryssarna leva i en parallellvärld i 30 år. De har kunnat köpa ryska tidningar och lägga blommor på sovjetiska soldatgravar den 9 maj – segerdagen i andra världskriget som numera är ett heligt datum för ryska nationalisterna. Efter krigsutbrottet har regeringen i Tallinn tvärvänt. All skolundervisning måste nu ske på estniska och rysk tv är förbjuden (men går givetvis att hitta på nätet).

Samtidigt fortsätter den vardagliga integrationen av sig själv. Lettland är på väg att smälta samman på ett sätt som utmanar alla gängse föreställningar om hur integration går till, skriver

FOTO: GETTY IMAGES

Moody. I Estland finns 83 000 människor som är röstberättigade i de ryska valen, men bara en tredjedel brukar gå och rösta. Det ger en indikation om var deras sympatier ligger.

Moody avslutar med ett par möjliga scenarier för hur ett ryskt militärt anfall mot Europa skulle kunna se ut och vad Nato i så fall kan göra för att avvärja det. Dessa kapitel innehåller så många gissningar och osäkerheter att det är svårt att sammanfatta dem; den enda säkra slutsatsen verkar vara att vi inte kommer att kunna mobilisera i tid. Natoländernas nuvarande försvarsplaner handlar om att få några tiotusental soldater på plats inom en månad. Den klokaste strategin, tror jag, är att permanent förlägga ett par hundra tusen värnpliktiga längs EU:s östgräns, hela vägen från Finland till Polen. Finns de där redan från början lär Moskva tappa lusten för militära äventyr.

Det borde inte vara svårt för EU att agera beslutsamt, eftersom siffrorna är på vår sida – och då har jag avsiktligt inte räknat med USA. EU:s BNP är nära tio gånger Rysslands, och befolkningen är tre gånger så stor. De allierade vann inte över Hitler för att han var ond och de var goda utan för att deras industriella kapacitet var större än Nazitysklands. ■

Balterna har inte haft lyxen att glömma sitt försvar. På bilden: vaktornen vid Gamla stan i Tallin.

EKONOMISK HISTORIA

Den stora börskraschen 1929

Vad kan vi lära av den svarta torsdagen? Tack vare en ny bok är möjligheterna till insikt mycket goda. Av Benny Carlson.

■ 1929. *The Inside Story of the Greatest Crash in Wall Street History*

Andrew Ross Sorkin,
Allen Lane, 2025.

Ingen annan enskild händelse i 1900-talets ekonomiska historia har efterlämnat ett så djupt avtryck som börskraschen på Wall Street 1929. Under de snart 100 år som gått sedan dess har en ihållande ström av böcker och artiklar med analyser flutit under broarna: Vad hände? Hur förebygga att något liknande händer igen? Vad göra om – eller snarare när – något liknande händer igen?

Åtskilliga framstående nationalekonomer har vridit och vänt på orsakerna till och effekterna av den stora kraschen 1929: Milton Friedman och Anna Schwartz, Ben Bernanke, Barry Eichengreen, Harold James, Christina Romer och Eugene White, för att nämna några. Den kanske mest kända dissektionen av finanskrisernas anatomi är Charles Kindlebergers *Manias, Panics, and Crashes* (1978, på svenska 1999; sedermera uppdaterad av Robert Z. Aliber). Den klassiska redogörelsen för händelserna 1929 är John Kenneth Galbraiths *The Great Crash 1929* (1954, på svenska 1965).

Nu har en ny klassiker i vardande kommit från trycket: Andrew Ross Sorkins *1929. The Inside Story of the Greatest Crash in Wall Street History*, avhandlad i skönlitterär thrillerstil över 565 sidor. Den är baserad på ett omfattande källmaterial: litteratur, tidningsartiklar, brev, dagböcker, anteckningar, styrelseprotokoll, rättegångsprotokoll, kongressförhör med mera. (Jag har noterat åtminstone en bok som fattas i bibliografin: Selwyn Parkers *The Great Crash*.) Sorkin, journalist på *New York Times*, har tidigare gjort sig ett namn med *Too Big to Fail* (2009) om finanskrisen 2008. Han säger sig, inspirerad av en bok om Titanics undergång, ha velat komma människor i centrum för en episk händelse in på livet.

Sorkin redogör för hur ett antal individer agerade under ett antal händelserika dagar 1929. Han har som en fluga på väggen velat registrera miljöer, karaktärer, dialoger, handlingar, transaktioner. Han inleder med en rollista

omfattande över 100 namn: finansmoguler, bankmän, storföretagare, fondbörs- och centralbanksfolk, spekulanter, politiker, ekonomer och journalister.

Huvudrollsinnehavare är Charles Mitchell, vd för och styrelseordförande i landets största bank, National City Bank, och Thomas Lamont, delägare i landets största finansföretag, House of Morgan. Mitchell är även styrelseledamot i Federal Reserve Bank of New York och alltså en spindel i det finansiella nätet. Lamont vill gärna tjäna som länk mellan Wall Street och president Herbert Hoover och varnar denne in i det sista för att ingripa mot spekulatören.

Viktiga birollsinnehavare är James Riordan, grundare av County Trust Company, George Whitney, delägare i House of Morgan, och hans bror Richard Whitney, som blir chef för New York-börsen, John Raskob, med chefspositioner på DuPont och General Motors och ordförande i Demokratiska partiets nationalkommitté, spekulanterna Bernard Baruch, William Durant och Jesse Livermore, presidenterna Herbert Hoover och Franklin D. Roosevelt, kongressledamöterna Carter Glass och Henry Steagall, chefen för Federal Reserve i New York George Harrison, åklagaren Ferdinand Pecora och ekonomen Irving Fisher, samt en europé på besök, Winston Churchill, som förlorar en massa pengar och blir påkörd av en bil i New York.

Den amerikanska ekonomin gick under det glada 1920-talet som tåget och eldades med avbetalningsköp. Vanligt folk kunde låna för att köpa bilar, kylskåp, radioapparater – och aktier. De lånade till köp av aktier, som med stigande värde kunde användas som säkerhet för nya lån till nya aktieköp. Mot slutet av decenniet började börsnyan närma sig det maniska stadiet. Med Sorkins ord var aktiemarknaden ”som maskinrummet i hela ekonomin, dess maskineri arbetade på gränsen till sin kapacitet och var glödhett, ett spektakel som drog till sig amerikanerna som mal till en eldslåga”. Det var

And Complete Long Island News

89th YEAR—No. 295.

★ NEW YORK CITY, THURSDAY, OCTOBER 24, 1929. ★

METHODS

32 PAGES

THREE CENTS

Attempt Made to Kill Italy's Crown Prince

ASSASSIN CAUGHT IN BRUSSELS MOB; PRINCE UNHURT

**Royal Suitor Was About
to Lay Wreath on Un-
known Soldiers' Tomb.**

**Princess, Deeply Moved,
Falls Into Fiance's
Arms and Kisses Him**

Brisbane, Oct. 24 (AP)—Crown Prince Humbert, after his return from the Ottoman battlefield, was when the expected assassination, was received members of the Italian colony when his father, King Victor-Emmanuel, arrived. She hurried to him and fell in his arms, kissing him fervently. The pale complexion of the Princess indicated how deeply moved she was by the slaying of her father's life. The Prince said: "All's well with the empire and I have myself informed my mother that nothing happened to her son."

Brussels, Oct. 24 (AP)—A shot was fired at Crown Prince Umberto of Italy at 9:45 a.m. today as he was about to lay a wreath upon the tomb of Belgium's Unknown Soldier. The Prince arrived here yesterday to celebrate his betrothal to Princess Marie Jose

Hollywood Fire Destroys Films Worth Millions

ATTEMPT MADE ONLINE

CARNEGIE CHARGE OF PAID ATHLETES BOUSES COLLEGES

**FEAR 52 PERISHED
IN LAKE MICHIGAN;
FERRY IS MISSING**

Wreckage Picked Up Indicates Craft Went Down With All Aboard

Milwaukee, Wis., Oct. 24 (AP).—
 Hope that the ferry Milwaukee
 of the Grand Trunk, which was
 about, had weathered the 48-hour
 storm on Lake Michigan faded
 today with a report that wreckage
 from a boat had been picked up 20
 miles off Wind Point, which is
 about 4 miles less than of Racine.
 Capt. C. N. Redell of the steamer
 Grand Old Grand Trunk officials
 here that the wreckage was from
 boats, mattresses and the upper
 parts of a white cabin, boiling in
 the lake off Wind Point. The upper
 parts of the Milwaukee was painted
 white.
 Some of the wreckage was picked
 up by the Colonel, but not of it
 carried any markings to make iden-
 tification certain, Captain Redell
 said.
Freighter Donaldson Sank
 Superior, Wis., Oct. 24 (AP).—The

23 Rescued on Lake Huron.
Sault Ste. Marie, Mich., Oct. 24 (AP)—Twenty-three seamen and officers of the stranded steamer Maple Court of the Canada Steamship Lines were rescued by a Coast Guard

PIECE OF PLANE
LIKE DITEMAN'S
IS FOUND AT SEA

Black and Orange Wreckage Indicates Daring

St. John's N. F., Oct. 24 (By the Canadian Press)—The report from Harbor Grace that the S.S. Kyle had picked up a message from a unidentified ship concerning the finding of shipwrecked wreckage was stated by the Newfoundland management to be without foundation. The management has had no message from the Kyle.

Harbor Grace, N. F., Oct. 24 (P.A.)—A radio message from "Operator Service" of the S.S. Kyle today advised that he had picked up a Marconi message from the S.S. Seydlitz that another ship, name unknown, had discovered a plane of wreckage at 2 p.m. yesterday. The wreckage was black and orange. The message did not give the ship's position.

The S.S. Kyle is presumably the

No Bismarck Gas in Greenland.
Copenhagen, Oct. 24 (AP)—Danish Jørgen, Governor of Greenland, today informed the American

High Duty Group Gave \$700,000 to Coolidge Drive

Grundy Agrees Rates Went Up Due to His Activ-

**ities as Propagandist.
Favors More Lobbying to
'Carry Out Voters' Wish'**

**Eagle Bureau,
Capital Hill.**

By HENRY SUDAM.

Washington, Oct. 24.—Joseph R. Grundy, Bristol, Pa., manufacturer who admittedly has been lobbying in the capital for several decades in the interest of a protective tariff, testified before the Senate Lobby Committee today that he raised \$700,000 for President Coolidge's campaign in 1924 and that most of the money came from interests seeking higher tariffs.

**WARDER SOUGHT
TO KEEP SEA TRIP**

STOCKS CRASH
IN RUSH TO SELL;
BILLIONS LOST

**Morgan, Mitchell Buying
Stocks in Effort to
Check Rush to Unload**

Wall Street was in a panic today, with no one in a state of mind to do business. Stocks crashed 10 to 50 points to outrageous levels. Wheat broke 10 cents a bushel in Chicago on distress selling. Bankers were offering some support, but they admitted the situation had gotten beyond them.

Charles E. Mitchell, chairman of the National City Bank, was conferring with a group of F. Morgan & Co. It was understood, and other leading bankers were there.

It was also understood the Morgan partners had been talking by telephone with J. P. Morgan in London all morning.

By noonday the best in-

Panic reigned on the Stock Exchange today. Stocks broke terrifically, without any support whatever. Declines of 10 and 20 points were widespread. *Reilly was at*

**SOMERS NAMED
AS HEAD OF NEW**

CARNEGIE CHARGE **HOOVER'S TRAIN**
OF PAID ATHLETES **HALTED BY AUTO**
BOUSES COLLEGES **PLACED ON PAUS**

Please Turn to Page 2.

WARDER SOUGHT TO KEEP SEA TRIP **SOMERS NAMED AS HEAD OF NEW**

Panik! Den svartaste av alla svarta torsdagar.

förbudstid: "Att spela med aktier hade ersatt supande som ett lagligt berusningsmedel."

Federal Reserve gjorde några lams försök att stämma i bäcken. I februari 1929 rekommenderade Fed i Washington de regionala Fedbankerna att hålla inne med lån till spekulatören, varvid Dow Jones aktieindex föll några procent. Senare samma månad röstade styrelsen för Fed i New York för att höja räntan från 5 till 6 procent. Mitchell, som alltså satt i styrelsen, kämpade emot och Fed i Washington satte stopp för höjningen. Fed hade ett dilemma. Ekonomin började sakta in samtidigt som börserna rusade. En räntehöjning för att dämpa trafiken på Wall Street skulle dämpa den också på Main Street. Det går inte att träffa två fåglar med en sten. (Räntehöjningen genomfördes dock i augusti.)

I mars ägde ett mindre skalv rum. Dow Jones föll återigen några procent och paniken låg på lur. Mitchell skred till verket och lät National City Bank tjäna som *lender of last resort*. Paniken upphörde och Mitchell blev hjälten för dagen.

Ekonomerna Roger Babson varnade i början av september för att ett omslag på börsen skulle utlösa en rusning; följden blev en mindre börsrekyt. Irving Fisher, landets mest uppburna nationalekonom, var av en annan åsikt. Han deklarerade några dagar efter Babsons uttalande att aktiekurserna inte alls var för höga utan avspeglade innovationer och välstånd av ett slag som världen aldrig tidigare skådat. Så sent som den 15 oktober, en vecka före den första skakiga börsdagen, förklarade Fisher att aktiepriserna nått "vad som ser ut som en permanent hög nivå".

Under den svarta torsdagen den 24 oktober, när panik bröt ut på Wall Street, samlade Lamont en rad finansmagnater för att stabilisera marknaden genom att köpa poster i de mest omsatta aktierna. Han försökte göra som J.P. Morgan gjort 1907 (en utmärkt redogörelse för den episoden är Robert Bruners och Sean Carrs *The Panic of 1907*). På eftermiddagen klev Richard Whitney ut på börsgolvet och började med hög röst köpa aktier för samman-

FOTO: GETTY IMAGES

Franklin D. Roosevelt på väg mot en jordskredsseger 1932 i börskraschens efterdyningar.

lagt 20 miljoner dollar. Paniken lade sig och Whitney hyllades som Wall Streets räddare. Fed lyfte inte ett finger. Hoover hoppades att krisen på aktiemarknaden inte skulle spridas till resten av ekonomin.

Måndagen den 28:e fortsatte börsfallet och dagen därpå hade Wall Street sin värsta dag någonsin. Jesse Livermore, som satsat på börsfall, hade sin bästa dag någonsin. En vecka senare satte James Riordan en pistol mot tinningen och tryckte av. Hoover, som till skillnad från sina föregångare Warren Harding och Calvin Coolidge inte var låt-gå-liberal, manade guvernörerna runt om i landet att skynda på byggandet av vägar och offentliga byggnader för att hålla sysselsättningen uppe. Finansminister Andrew Mellon ansåg tvärt emot att ekonomin måste genomgå ett hälsosamt reningsbad. Mitchell försökte få ordning på sin privata ekonomi genom att sälja en stor aktiepost till sin hustru med framtida återköp i åtanke.

När bubblan sprack övergick alltså det maniska stadiet i det paniska och karusellen snurrade baklänges. När aktier blev mindre värda än lånen måste de säljas, varvid aktiekursen sjönk och fler aktier måste säljas; "det mäktiga Wall Street-berget" upplöstes "som ett sandslott i regnet". Framtidsoptimism och förtroende rasade och hela ekonomin sjönk ner i depression.

Så långt historien om 1929, som utgör 60 procent av Sorkins historia. Resten består av den något mindre dramatiska redovisningen av börskraschens efterspel åren 1930–1933. Hoover sänkte inkomstskatten och övertalade arbetsgivare att avstå från att sänka löner, kongressen att satsa på offentliga arbeten, delstatsregeringar och filantroper att spendera pengar. I presidentvalet i november 1932 begravdes han under Franklin D. Roosevelts jordskredsseger. Mitchell utfrågades i senaten och åtalades för skattebrott men frikändes. Richard Whitney dömdes för stöld till tio år i Sing Sing, vilket

kastade en skugga över Lamont som försökt rädda honom undan rättvisan. William Durant gick i konkurs. Jesse Livermore sköt sig.

Allt gick inte i kras. John Raskob fullbordade Empire State Building. Carter Glass och Henry Steagall drev igenom Glass–Steagall-lagen, som innebar att bankernas kommersiella verksamhet skildes från deras investeringsverksamhet och att en insättningsgaranti tillskapades för att förhindra framtida bankrusningar. De båda drog emellertid inte jämnt. Glass var motståndare till garantin med hänvisning till den moraliska risken. Bankerna skulle bli mer riskbenägna om deras kunder undsattes när olyckan – bankkonkursen – var framme. Den moraliska risken gäller för övrigt också centralbanken som *lender of last resort*.

Sorkins bok framstår närmast som en utbroderad version av Galbraiths klassiker, med mer av miljöbeskrivningar, personporträtt och detaljer. Sorkin är inte likt en Charles Kindleberger eller Hyman Minsky ute efter att frilägga en krisanatom. Han är ute efter att visa hur en mängd individer genom sina beslut påverkar utvecklingen samtidigt som de flyter med i en malström vars riktning de inte kan påverka. Det är med dem som med gräshopporna på Mississippi – de driver med floden och inbillar sig att de är goda simmare.

Det är inte troligt att utvecklingen med en annan uppsättning aktörer hade blivit särskilt annorlunda.

Många av dessa män var *selfmade*. (Enda kvinnan i persongalleriet, bortsett från diverse hustrur, är spekulanten och sierskan Evangeline Adams.) Charles Mitchell hade efter college-examen fått arbete på Western Electric i Chicago. Thomas Lamont var son till en fattig metodistpastor, tog sig in på Harvard och fick jobb på en finansfirma i New York. James Riordan började sin karriär som bankkassör. John Raskob var son till en cigarmakare och inledde sin bana som stenograf. William Durant började med att tillverka fjäderupphängningar till hästdroskor. Jesse Livermore växte upp på en bondgård och kastades vid 14 års ålder ut i världen för att försörja sig. De utgjorde alltså ingen gammal aristokrati, utan hade svingat sig upp på parnassen med hjälp av hårt arbete, vassa armbågar och stor riskbenägenhet. De

”Han återger miljöer och dialoger så exakt att läsaren känner sig förflyttad i tid och rum.”

såg varje ingripande från stat och centralbank för att styra och reglera den finansiella sektorn som försök att kringskära deras rörelsefrihet och strypa gåsen som lade guldägg. Män som Mitchell och Lamont var, när de stod på höjden av sin makt, präglade av den tid då en enskild aktör, likt J.P. Morgan, kunde tygla marknaden. Men 1929 hade aktiemarknaden kommit upp i sådana volymer att den inte kunde tyglas av ett koppel finans- och bankmän.

Djävulen finns som bekant i detaljerna och journalisten Sorkin undslipper sig vid ett tillfälle att journalister ”älskar de små detaljerna”. Han återger miljöer och dialoger så exakt att läsaren känner sig förflyttad i tid och rum. Hans språk är måleriskt.

Ett fint exempel är upptakten till kapitlet om den svarta torsdagen den 24 oktober när han beskriver hur morgonsolens första strålar letar sig över fasaden på New York-börsen och en tyst massa av män med uppvikta kragar mot kylan kisar mot det bländande ljuset i väntan på att deras – och landets – ekonomiska öde ska avgöras.

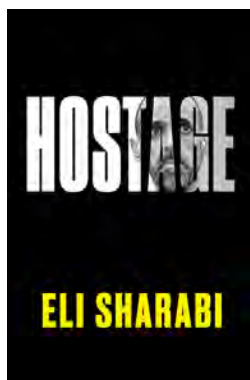
Till sist: Hur man på andra sidan Atlanten såg på Wall Street-dramat framgår inte av Sorkins bok, vilket är naturligt eftersom den är en insiderhistoria. Det kan dock vara värt att notera att Sverige hade sina motsvarigheter till Irving Fisher och Roger Babson. Nationalekonomerna Gustav Cassel och Bertil Ohlin var närmast obekymrade över börseuforin och trodde inte att en börskrasch kunde påverka den reala ekonomin. Johan Åkerman däremot varnade från våren 1928 för den ohämmade börsspekulationen och var övertygad om att kraschen skulle få allvarliga följder, inte minst av psykologisk art, på den reala ekonomin.

Nu läser vi dagligen om hotet från en ny bubbla på den amerikanska börsen. Och hör lugnande röster i stil med Irving Fishers. Sorkins bok kan kanske, om det vill sig illa, bli högst aktuell? ■

ISRAEL/PALESTINA

Gisslans helvete i tunnlarna

Hamas slåss inte för en palestinsk stat utan för ett krossat Israel. Vi kanske glömmer det ibland. För gisslan blev det tydligt. Av Torbjörn Elensky.

■ *Hostage*

Eli Sharabi,
Harper Influence,
2025.

Relationen mellan välmående och lidande är inte symmetrisk. Man mår inte självklart bra av att se någon annan njuta, men man mår dåligt av att se andra lida. Därför är det inte svårt att förstå att Gazabornas fruktansvärda utsatthet under det utdragna kriget mellan Israel och Hamas engagerat.

Visst, det är selektivt – så många andra konflikter förtigs, andra dåd ignoreras, massmord, folkmord, svält i inte minst Afrika ger inget högre utslag på empatimätaren. Men bortsett från det – självklart engagerar det lidande *som vi gör medvetna om*. Enskilda människor har vanligtvis varken tid eller förmåga att sätta sig in i all världens konflikter. Det blir lite schablonmässigt. Att Venezuela är världens största flyktingkatastrof i fredstid (!) kanske inte intresserar så mycket. Det är ju ett socialistiskt experiment, det sker i den goda sakens namn. Israel mot Hamas däremot, det är vad som uppfattas som västerlänningar mot vad som betraktas som icke-vita.

Det är vad som utmålats som en kolonialmakt mot vad som skildras som en hjälplös, och därför ansvarsbefriad, befolkning, subalterner, med rätt att göra uppror.

Givetvis var det svårt smärtsamt för de araber som för några generationer sedan lämnade mark i nuvarande Israel. Att grannländerna vägrade acceptera dem som flyktingar och ta hand om dem låste situationen i en permanent flyktingkris. Syftet för grannstaterna var att utplåna Israel, men med värst resultat för dem som hamnade i ett snart 80-årigt limbo. Det har inte blivit lättare att göra något åt denna situation idag. Bitterheten har verkligen gått på djupet bland de palestinska araberna.

Såpass att de fortfarande stöder Hamas, trots det förödande krig som den islamistiska organisationen triggade igång med pogromen den 7 oktober 2023. Det framgår tydligt i Eli Sharabis skakande vittnesbörd i *Hostage*, hans skildring av sin tid som gisslan hos palestinierna i Gaza. Jag skriver avsiktligt så, och inte Hamas gisslan, eftersom det redan från början framgår tydligt

att även civilbefolkningen deltog i övervåldet.

Den första tiden satt han, som han skildrar det, fången hos en familj – pappa, mamma, barn – som vakade över honom i en barnkammare i sitt hem. Fönstren var täckta med säckväv som det stod UNWRA på. Alldeles i början inspekterades hans hälsa av en blond man som han uppfattade som tysk. Det kommer att ta år att utreda allt detta, inklusive, naturligtvis, de krigsbrott som kan ha begåtts av israeliska soldater. I bästa fall skulle en öppen process kunna leda till försoning, som skett på andra håll i världen.

Men så länge Hamas behåller makten kommer det inte att ske.

Hamas är inte palestinska nationalisterna utan jihadister. Deras mål är inte någon palestinsk stat utan en global seger för islam. I sin tidigare charta från grundandet 1988 skrev de uttryckligen att alla judar i hela världen är deras fiender. I sin nya charta från 2017 har de mildrat sitt uttryckssätt, och deras fiender kallas sionister, snarare än judar. De går pragmatiskt med på en tvåstatslösning, men kräver i praktiken avskaffandet av Israel som stat. Det är från detta dokument uttrycket ”from the river to the sea” kommer, och det betyder just det: hela området mellan Jordanfloden och Medelhavet ska bli Palestina. Språkbruket är anpassat till postkoloniala föreställningar, och de betyder att de är för tolerans, respekt, samlevnad och demokrati.

Hostage är snabbt skriven, men det tjänar den snarast på. Inget känns överarbetat, utan skildringen är rak, enkel, tydlig och dessutom helt utan hat och bitterhet. Det är nästan det mest gripande med boken, även då Sharabi skildrar de mest fruktansvärda förhållanden. Han och hans medfångar hålls på svältgränsen. De kan få stryk när som helst. De tillåts inte att sköta sin hygien. En del av dem får allvarliga hälsoproblem. Maskar väller upp ur toaletten och invaderar cellen. Varje gång det kommer för Hamas goda nyheter firar fångvaktarna med sötsaker och hånar sina gisslan – snart ska Israel vara krossat,

tror de. Och ändå skildrar han fångvaktarna som individer, så gott det går. Någon är extra brutal, en annan faktiskt omtänksam i smyg – men båda skulle självklart skjuta dem i huvudet om de skulle försöka fly. Och apropå fly: när de förflyttas mellan olika platser, från barnkammaren i början till olika tunnlar, måste de vara mycket diskreta så att inte befolkningen ska lyncha dem. Inte minst på slutet, då de ska släppas, är det viktigt att se till så att mobben inte kan nå dem. Hamasterrorister omger dem och leder dem upp på scenen, där de möts av en folkmassa som jublar och hånar, så uppfylld av hat att det för tankarna till scener ur den allra värsta historien: pogromer, häxprocesser, offentliga avrättningar.

Eli Sharabi hölls fången i 491 dagar. Dagar av smärta, lidande och förtvivlan. Men det viktigaste i boken är inte detta. Att stapla elände hade varit lätt. Men boken är snarast en handbok i överlevnad. Hur ska man tänka för att överleva under så vidriga omständigheter under så lång tid? De judiska traditionerna blir viktiga, att upprätthålla kontinuiteten, känslan för tidens gång. Att förhålla sig mot alla odds optimistisk, inte låta sig brytas ned. Tänka på dem som väntar på en där hemma. När han kidnappades lämnade han hustru och två unga döttrar. De ger hans dagar mening, gör att han känner att han måste överleva. Han är själv lite drygt 50 år och känner omsorg om sina yngre medfångar. De som är bara några år och 20 eller 30 har lättare att sjunka ner i förtvivlan. Han tillåter sig inte att göra det, och hans omsorger om medfångarna, varav åtminstone en blir nästan som en son för honom, hjälper honom också att klara trycket.

Palestinierna är illa ute. Naturligtvis är det en katastrof att utsättas för ett krig. Ingen önskar dem lidande, ingen, såvitt jag vet, i Israel firar med sötsaker varje gång en bomb slår ned i ett bostadshus i Gaza. Varför är palestinierna så annorlunda? Hamas tog makten 2007. Ett par generationer är redan uppvuxna med deras dagliga propaganda, deras predikningar, deras kontroll, deras våld mot avvikare, opponenter och naturligtvis även till exempel homosexuella. Kvinnor är, i enlighet med sharia, andra rangens undersåtar och måste bära hijab i alla offentliga sammanhang. De får inte bada i bikini. Men de betraktas som en tillgång, eftersom de kan föda män, det vill säga: soldater.

FN och EU har skänkt miljarder till palestinierna. Bara Gaza har sedan oktober 2023 fått 550 miljoner euro i humanitärt bistånd. Samtidigt beräknas Hamas ha internationella investeringar på hundratals miljoner dollar. Men de investerar

FOTO: TT

praktiskt taget ingenting i palestiniernas välfärd eller Gazas infrastruktur. Däremot beräknas deras tunnelsystem, där Eli Sharabi hölls fängslad, ha kostat 1 miljard dollar. De civila behoven täcks huvudsakligen av internationellt bistånd, som därmed också frigör resurser åt Hamas.

Eli Sharabi skriver att fångvaktarna generellt har väldigt dålig utbildning och otroligt låg kunskap om omvärlden. När de framför sina tankar om läget till honom är det alltid i form av floskler, formuler och slagord från Hamas. Dessvärre sådana vändningar som nu blivit en del även av den internationellt gångbara retoriken. Det tragiska är att lidandet inte försvagar Hamas utan tvärtom tycks stärka organisationen. Det är det negativa utfallet av bombningskampanjer som vi i själva verket är högst medvetna om sedan andra världskriget, då de allierade försökte knäcka tyskarna genom att bomba storstäder som Hamburg och Berlin.

Men precis som skedde under den tyska blitzten mot London enade i själva verket bombningarna civilbefolkningen och fick dem att sluta upp bakom sina ledare. Det är väl något liknande det vi ser i Ukraina nu också, där ryssarnas bombningar av civila bara stärker den ukrainska viljan att göra motstånd.

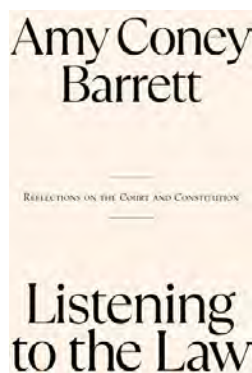
Precis som det nuvarande hatet byggts upp under generationer kommer det att krävas generationer för att lösa knutarna och skapa helt nya förutsättningar för fredlig samexistens, med rätts-säkerhet och mänskliga och medborgerliga rättigheter för både israeler och palestinier. Så länge Hamas har makten kommer det inte att ske. ■

Eli Sharabi hölls fången av palestinierna i Gaza i 491 dagar. Paradoxalt nog fungerade hans fångvaktare även som livvakter, som skyddade gisslan mot civila lynchmobbar.

JURIDIK

Intressant läsning för USA-nördar

Många domar av stor betydelse kommer i närtid att avkunnas av USA:s högsta domstol. Två kvinnliga ledamöter har utkommit med varsin bok. Av Karin Henriksson.

■ *Listening to the Law. Reflections on the Court and Constitution*

Amy Coney Barrett, Sentinel, 2025.

■ *Lovely One. A Memoir*

Ketanji Brown Jackson, Random House, 2024.

De är bara 116 – amerikanerna som suttit i USA:s Högsta domstol sedan 1790. Sex av dem kvinnor, däribland fyra av de nio ledamöter som samlades till ett nytt arbetsår första måndagen i oktober.

För att fortsätta sifferexercisen har två av de fyra kvinnorna det senaste året utkommit med självbiografier. Pikant nog en i varje block i domstolen, Ketanji Brown Jackson i den liberala minoriteten med tre ledamöter och Amy Coney Barrett i den konservativa majoriteten med sex ledamöter.

Det innevarande året 2025–2026 kan bli ett av de mest avgörande i domstolens historia.

På bordet inne i Supreme Court of the United States ligger ett stort antal mål om Donald Trumps politik – och om själva presidentmakten som Trump har utövat via så kallade *executive orders* och inte genom det långsamma lagstiftningsmalandet i kongressen.

Dessa ärenden gäller bland annat: deportationer (även till tredje land) av papperslösa, avskedanden av federal personal, tillbakadragande av medel som kongressen beviljat, nedläggning av myndigheter, det automatiska medborgarskapet för barn som föds i USA, krav på att det ska stå man eller kvinna, inte X som transpersoner önskar, i amerikanska pass.

Därtill kommer Trumps tullar, eller med andra ord ett beslut som påverkar hela världsekonomin. Värt att notera är att det handlar om ett lagrum och huruvida Trump har överträtt sina befogenheter, inte om tullarna i sig. Den nuvarande så kallade Robertsdomstolen, efter ordföranden John Roberts, är känd för att fälla *narrow* utslag, som enbart gäller för ärendet i fråga. Majoriteten har flera gånger visat sympatier för en starkare presidentmakt, mest flagrant i domen 2024 om immunitet för presidenten i ämbetet.

Bland de nio som ska granska argumenten återfinns de två yngsta och senast tillträdde Amy Coney Barrett och Ketanji Brown Jackson. Deras bakgrunder är ytligt sett likartade men skiljer sig ändå åt i grunden. Båda har examen från prestigeuniversitet, båda har praktiserat som

så kallade *law clerks* i just HD, båda har innehaft höga poster inom rättsväsendet, båda kommer från sammansvetsade familjer och båda har lojalt stöttande, nästan självupppoffrande makar.

Men tittar man närmare syns lite andra mönster. 53-åriga Barrett jobbade under den konservativa domaren Antonin Scalia och handplockades av Donald Trump. 55-åriga Jackson arbetade under den liberala Stephen Breyer och valdes ut av Joe Biden. Vidare tjänstgjorde Barrett större delen av sin karriär som professor i författningsrätt, Jackson som åklagare och domare.

Den röda tråden i Jacksons charmigt skrivna bok är hennes afroamerikanska rötter och uppväxtmiljö, till och med i titeln *Lovely One*, en direkt översättning av namnet Ketanji Onyika som en moster uppsnappat i Afrika. Hennes ambitiösa och hårt arbetande föräldrar motverkade den segregation de själva upplevt genom att lära sina barn att vara stolta över sitt arv och inpränta vikten av utbildning. Ketanji berättar att hon visste att hon ville bli domare redan som flicka.

”Domare Jackson? Det är Joe Biden. Hur mår ni?” lät en röst i telefonen en dag. Enligt Ketanji Brown Jackson hördes hennes djupa inandning innan hon svarade: ”Tack, jag mår jättebra, hur mår ni Mr President?” Biden svarade då att hon snart skulle må ännu bättre för att han tänkte nominera henne till vakansen i HD efter hennes mentor Breyer.

Naturligtvis påpekar Jackson att det varit ett stort kliv för henne som ättling till slavar som såldes i Södern. Maken, däremot, härstammar från vita slavägare, och hon berättar att hennes far anmärkt att han verkade vara en ”hederlig ung man” men att eventuella invändningar inte gällde honom utan USA, där så kallade blandäktenskap var ovanliga.

Amy Coney Barrett är uppvuxen i en katolsk familj i New Orleans. Hennes bok *Listening to the Law* är torr och inte lika öppen hjärtig om privatlivet. Den kan mycket väl läsas som en lättöverskådlig lärobok om HD, författningen och

det federala rättsväsendet. Hon återkommer ofta till samtal med vänner och släktingar där hon försöker förklara varför en viss dom avkunnats, däribland tre sidor om den så kallade *Dobbs*, med upphävandet av den federala aborträtten 2022.

Förvisso "moraliskt komplicerat", men abortdomen *Roe v. Wade* var felaktig, utan förankring i författningen, skriver hon och uppmanar folk att läsa både domstolens utlåtande och inlägget från de tre som röstade emot. "Inte tillräckligt övertygande", var omdömet från kritiker, med tanke på att *Roe* varit lag i nästan ett halvsekel.

På sidorna säger Barrett inte mycket om presidenten som valde just henne till denna höga post på livstid. Men respekten för Antonin Scalia genomsyrar boken. Den dynamiske Scalia var länge det tyngsta ankaret till höger i HD, känd för det som kallas originalism och som innebär en strikt tolkning av författningstexten.

"Jag skulle ljuga om jag sa att de senaste åren varit lätta", skriver Barrett uppriktigt om hur det är att vara igenkänd överallt och tvingas ha med livvakter till mataffären. Hela familjen på nio personer tvingades också flytta till Washington.

Till det gemensamma de båda domarna berättar om i de stinna volymerna på 317 sidor (Barrett) och 405 sidor (Jackson) hör upplevelserna före och under de obligatoriska senatsförhören. Det inbegrep snokande i familjeangelägenheter, regelrätta hot och sedan hänsynslöst grillande från senatorerna, i synnerhet av Jackson beträffande straff hon utmätt som domare – republikanska senatorer ansåg att de varit för lindriga.

Jackson hade bara suttit på sin stol i två år när boken publicerades, mot fem år för Barrett. Oavsett om det var avsiktligt eller inte ägnar Jackson betydligt mindre utrymme åt lagar och lagtolkningar. Hon beskriver hur statsmakten "måste sträva efter en rättvis behandling av medborgare som bryter mot dess budord" för att upprätthålla demokrati. I senatsförhören beskrev hon en "metodologi" som hon tillämpar för att vara så opartisk som möjligt, med påpekandet att domare inte får "lagstifta från sin bänk". Hon underströk att författningen har en "fastställd betydelse" och att dess ord bör beaktas, men utomstående beskriver hennes synsätt som "progressiv originalism".

Barrett gräver djupare i de här begreppen, däribland tankegången bakom originalismen och hänsyn till *stare decisis*, alltså tidigare mål. Men, skriver hon i något av en brasklapp, att det är

"Under sommaren 2025 uppstod något av ett gräl mellan Jackson och Barrett i samband med målet *Trump v. CASA*."

tänkbart, till och med sannolikt, att författningen inte återspeglar samhället som det ser ut.

Misstron i olika läger är kompakt mot respektive block i domstolen och deras respektive syn på HD, konstitutionen och de så kallade författningsfädernas avsikter.

Åtskilliga juridikprofessorer är mycket skeptiska till Robertsdomstolen, särskilt åtalsimmuniteten. Animositeten bubblar ut i de tre liberala ledamöternas utlåtanden efter de många bakslagen, i synnerhet från Jackson, som alltmer gjort sig känd som en orädd intern kritiker.

Under sommaren 2025 uppstod något av ett gräl mellan Jackson och Barrett i samband med målet *Trump v. CASA*. Formellt rör det sig om Trumps exekutivorder om att nyfödda till föräldrar som tagit sig in i landet illegalt inte ska få medborgarskap. Men HD inriktade sig på ett annat juridiskt begrepp, *injunction*, eller huruvida utslaget bara skulle gälla i berört domstolsdistrikt eller i hela landet. Barrett hävdade i majoritetsutlåtandet att en så allomfattande giltighet inte har stöd i lagen, vilket fick Jackson att beskylla de sex kollegerna för att ha skapat en "laglös zon" genom att göra undantag.

Barrett återkom offentligt med att Jacksons invändning var "extrem" och att hon nödgats ta till "saftigt" språkbruk men viftade bort det hela med att sådant groll bara inskränker sig till det aktuella ärendet. Meningsutbytet blev ändå ett inslag i debatten kring domstolen, vars trovärdighet har urholkats.

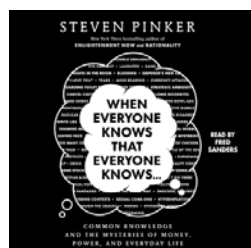
Några direkta ledtrådar om hur Barrett och Jackson kommer att agera det kommande året ges knappast i de här självbiografierna.

Men det är ändå mycket intressant läsning för USA-nördar. ■

PSYKOLOGI

Osäkert vad vi faktiskt vet

Ofta är vi okunniga om vad andra vet, vilket gör det svårt att fatta beslut. Steven Pinker reder ut begreppen. Av Erik W Larsson.

■ *When Everyone Knows That Everyone Knows ... Common Knowledge and the Mysteries of Money, Power, and Everyday Life*

Steven Pinker,
Scribner, 2025.

I en sketch ur *Saturday Night Live* från 1987 leder Steve Martin en frågesport som heter "Common Knowledge". I programmet tävlar en lokal syokonsulent mot statsvetaren och FN-ambassadören Jeanne Kirkpatrick, spelad av Nora Dunn. Första frågan till Kirkpatrick lyder: "Vem skrev *Vredens druvor*?"

"John Steinbeck", svarar hon korrekt – men får till sin förvåning en felsignal.

"Tyvärr, rätt svar är Ernest Hemingway", beklagar Martin och vänder sig till syokonsulenten: "Vem skrev *En julsaga*?"

"Ebenezer Scrooge", svarar han fel, men får rätt. I detta skede känner sig programledaren tvungen att förklara spelets regler. Frågorna är skrivna av respekterade akademiker men svaren hämtade från en undersökning bland high school-elever. Efter en trevande start får Kirkpatrick kläm på spelet och anger John Glenn som den förste mannen på månen och att Napoleon förlorade slaget vid Gettysburg.

Denna klassiska sketch figurerar märkligt nog inte i Harvardpsykologen Steven Pinkers senaste bok, titulerad *When Everyone Knows That Everyone Knows ... Common Knowledge and the Mysteries of Money, Power, and Everyday Life*. Pinker är inte bara en exceptionellt kunnig och produktiv forskare utan också en vandrare encyklopedi av populärkulturella kuriosor. För varje tema och iakttagelse tycks han kunna plocka fram en scen ur *Seinfeld* eller ett gammalt skämt från Johnny Carson som träffande illustrerar hans poäng. Sketchen med Steve Martin är inte bara rolig utan fångar dessutom väl temat i Pinkers bok. Ändå lyser den med sin frånvaro.

Som titeln antyder handlar Steven Pinkers bok om gemensam kunskap – ett begrepp som är betydligt mer invecklat än det låter. Det finns förstås saker som alla vet att alla vet – att jorden är rund och att USA styrs av en orange herre vid namn Trump. Det finns andra saker som alla vet men som vi inte vet säkert att andra vet. Kanske vet alla på firman att chefen är inkompetent och vänstrar med Monica på HR-avdelningen. Men eftersom det ald-

rig sägs rakt ut så vet ingen säkert att andra vet det som de själva vet. Sådan kunskap är inte gemensam, utan bara *ömsesidig* – en skillnad som ofta är av avgörande betydelse.

I H.C. Andersens *Kejsarens nya kläder* låter en fåfång kejsare sig duperas av två bedragare som påstår sig väva kläder så förfinade att de bara kan ses av kloka och dugliga människor. Av rädsla för att framstå som dumma låtsas alla undersåtar se kejsarens osynliga plagg. Först när ett barn påpekar att han är naken förvandlas ömsesidig kunskap till gemensam – och kejsaren blir till åtlöje.

För en impopulär diktator kan denna övergång vara förödande. Detta blev smärtsamt tydligt för Nicolae Ceaușescu 1989, när hans vanligen lydiga publik plötsligt började bua under ett anförande. Despoter som Vladimir Putin och Kim Jong-un gör sig stor möda med att hindra ömsesidig kunskap från att bli gemensam. För att undkomma censuren tvingas oppositionen därför hitta kreativa sätt att sprida sina budskap. I sin bok återger Pinker en gammal vits från Sovjettiden om en man som greps av polisen för att ha delat ut flygblad på Röda torget. När poliserna på stationen upptäckte att flygbladen var tomma såg de förbryllat på honom. "Varför skulle jag skriva något?" suckade mannen och ryckte på axlarna. "Allt är ju redan så uppenbart." Under vintern år 2022 utspelades samma drama i verkligheten när en kvinna i centrala Ryssland greps för att ha hållit upp ett tomt plakat.

Distinktioner mellan olika slags kunskap blir särskilt viktiga när människor försöker samordna sina handlingar. Flera av Pinkers resonemang kretsar kring Jean-Jacques Rousseaus klassiska tankeexperiment Hjortjakten. Två jägare kan antingen fälla en hjort tillsammans eller var för sig nöja sig med en hare. Hjorten ger förstås större utdelning – men bara om båda deltar och tar med sig rätt utrustning.

Men vad händer när den ene jägaren inte vet om den andre tänker samarbeta? Tar han med sig ett spjut för att jaga hjort eller bara en slangbella för att jaga hare? Dilemmat av detta slag ligger till

grund för en lång rad fascinerande experiment som Pinker levande beskriver i sin bok.

Som psykolog har Steven Pinker för vana att brodera ut sina resonemang med beskrivningar av hjärnans anatomi och funktion. Men i *When Everyone Knows That Everyone Knows...* ligger fokus snarare på spelteori och matematiska modeller, varav vissa går en smula över mitt huvud. Ofta förväntas läsaren hålla reda på intrikata kedjor av medvetande, där John vet att Mary vet att John vet något, men Mary inte säkert vet att John vet att hon vet att han vet. För läsare med benägenhet för huvudvärk läses vissa kapitel bäst i korta etapper, med generösa pauser emellan.

I bokens sista kapitel tillämpar författaren sina idéer på den rådande politiska debatten. Pinker är egentligen inte särskilt politisk av sig, men tycks ändå ständigt dras in i olika kontroverser. År 2005 uppstod en skandal kring Harvards dåvarande rektor, ekonomen Larry Summers. Vid ett internt möte om mångfald hävdade Summers att begåvningskurvan för kvinnor är smalare än den för män, vilket enligt honom låg bakom den manliga dominansen bland toppforskare inom matematik och fysik. Som expert på området kände sig Pinker skyldig att försvara sin chef, vars påstående hade gott stöd i vetenskapen. Till slut fick Summers ändå lämna sitt uppdrag och Pinker blev en måltavla för den akademiska vänstern.

Man skulle kunna tro att gemensam kunskap vanligen är sann – men så är det inte nödvändigtvis. Detta illustreras väl i sketchen med Steve Martin, där amerikanska tonåringar verkar överens om att mordet på Abraham Lincoln utlöste första världskriget. Inom vissa grenar av akademiska humaniora tas det numera för givet att män och kvinnor är biologiskt identiska – trots att det ena könet ständigt sägs förtrycka det andra. Världen utanför universitetens murar är knappast bättre. I sin bok beklagar Pinker att så många av hans landsmän tror på "knasiga konspirationsteorier, falska nyheter och religiösa mirakel". Ett värdigt mål för akademiker och intellektuella vore att göra allmogens gemensamma kunskap mer förenlig med empirisk vetenskap. Men hur kan detta uppnås i praktiken?

Steven Pinker har ett par förslag, men är försiktig i sin optimism. I boken nämner han flera typer av kunskap som kanske bäst förblir okända – eller bara ömsesidigt anade. Det mest uppenbara exemplet är forskning om skillnader i begåvning mellan olika raser. Vad gäller sådana ämnen föreslår Pinker att samhället tillämpar en form av "medveten agnosticism" och helt enkelt låter bli att tala om dem. Idén är inte orimlig, men svår att omsätta i praktiken. Vem får avgöra vilka frågor som bör begränsas och vilka som får dryftas fritt? Och

Jorden är rund – alla vet att alla vet det.

FOTO: UNSPLASH

”Man skulle kunna tro att gemensam kunskap vanligen är sann – men så är det inte nödvändigtvis.”

vad händer när den ”förbjudna” kunskapen blir relevant – som i debatter om positiv särbehandling? Pinker medger själv att han inte har alla svar och att hans modell är långt ifrån heltäckande.

Sammantaget är *When Everyone Knows That Everyone Knows...* en underhållande och synnerligen ambitiös bok, som med vetenskapliga medel belyser och besvarar en uppsjö av intressanta och viktiga frågor. En fråga förblir dock obesvarad: Varför nämner Pinker aldrig sketchen från *Saturday Night Live* i sin diskussion om gemensam kunskap? Bland tv-tittande amerikaner ur författarens generation måste den ju rimligen vara allmänt känd. Så varför valde Pinker att utelämna den?

Efter några dagars grubblande mejlade jag författaren och frågade vad som låg bakom hans beslut. Pinker höll med om att sketchen var himla kul – men medgav att han aldrig hade sett den förut. ”Om jag hade känt till den så hade jag förstås klämt in den i boken”, skrev han och tackade hjärtligt för tipset.

Därmed var gåtan löst, och illustrerar på sätt och vis budskapet i *When Everyone Knows That Everyone Knows...* Man kan aldrig veta säkert att andra vet det man själv vet – inte ens när de undervisar på Harvard och verkar veta allt. ■

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv

**Alltid öppet och
utan betalväggar.**

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden.

 tidningen
näringslivet

Vett & etikett

med EDWARD BLOM

Aldrig blir det så smärtsamt när något går fel som under julen, en helg som förknippas med frid, gemenskap och altruism. Etiketten påbjuder att man ska vara osjälvisk, generös och extra mån om att inte komma i konflikt med någon. Historiskt undvek man allt arbete under julveckorna, och brott som begicks då belades enligt lagen med dubbelt straff.

Advent (med sina stjärnor, kalendrar, ljusstakar, glögg och pepparkakor) inleds fyra söndagar före jul, som börjar först den 24 december.

Att butikernas juls skyltning, restaurangernas julbord och företagens julfester infaller tidigare än så går knappast att ändra. Men traditionen sedan 1700 år, och ännu när jag var liten, är att börja julfirandet först när julen infinner sig – även om vi svenskar tjuvstartar på julaftonen. Granen och julpyntet får sättas upp först kvällen innan.

Detta är ingen partyhögtid; på julafton och juldagen går släktband före vänskap. Man förväntas fira med sin familj och nära släktingar samt halvnära släktingar som annars riskerar att tillbringa helgen ensamma. Förr var det vanligare att familjer även bjöd med någon ensamstående bekant som inte hade några att fira med. Det är svårt att samla alla närstående på själva julafton, och att ränna runt till flera olika platser på en och samma dag blir stressigt. Fördela istället firandet – julhelgen i snäv mening varar i tre dagar och hela högtiden i tre veckor, så det finns gott om tid för alla.

Vid vanliga bjudningar bestämmer värdarna allt. Julafton tillhör de undantag där gästerna har rätt att förvänta sig de traditionella inslagen, om inte värderna tydligt bjudit in till "alternativ jul".

För många hade i så fall valt att fira någon annanstans, då traditionerna

"På julafton har gästerna rätt att förvänta sig de traditionella inslagen, om inte värderna tydligt bjudit in till 'alternativ jul'."

är ännu viktigare än sällskapet. Detta gäller även maten. Om man som värd inte förvarnat är man skyldig att servera något som upplevs som julmat. Julen har en mer laddad relation till mat än någon annan högtid. Vissa säger sig inte kunna känna julstämning utan en viss rätt och anser att julbordet är ett gemensamt ansvar. Här måste värdarna vara tydliga: Är det ett knytkalas eller inte?

I första fallet får alla bidra och ingen har rätt att kritisera det som medtas. I andra fallet kan en gäst inte kräva att en viss rätt ska serveras. Men, för julfri-dens skull: låt det bero om någon ändå skulle komma dragande med morfars gubbröra och ställa fram den på bordet.

En omfattande buffé äts på samma sätt som restaurangernas julbord, men man kan inte förvänta sig att få nya assietter till samtliga turer i hemmiljö. Med få rätter får endast sillinläggningarna en egen assiett och övrigt kan ätas på samma tallrik – ja, inte sötsakerna förstås. Julmåltiden behöver inte vara en buffé utan kan även ha formen av en flerrättersmeny, men då serveras den traditionellt senare på dagen.

Julfirandet är inget dryckesslag. Man kan ha blöta glöggfester under advent och snapsrika luncher senare under

julveckorna, men julafton bör firas måttfullt – även om julöl eller mumma, snaps och ett glas sött vid granen ingår som traditionell rekvisita. Tänk på att detta särskilt är barnens stora högtid.

Det finns alltid de som vill att man ska sluta skänka varandra julgåvor. Klapparna har dock en central, rituell funktion i julfirandet och alla som firar tillsammans är etikettsmässigt ålagda att skänka något till varandra. Men det behöver inte vara dyrt: något hembakat, ett par ljus eller ett paket kaffe är utmärkta julgåvor. De ska vara omsorgsfullt inslagna, gärna med rim och lack!

Det är bra att försöka anpassa sig lite efter vilken prisnivå övriga lägger sina julklappar på, men det är inte god ton att bestämma att alla måste ha med presenter för ett visst belopp.

Glöm inte en blomma (eller motsvarande) som uppmuntran till värdarna redan när ni anländer; de har ett hårt arbete.

Nyår firades traditionellt som en del av julen, med lutfisk eller annan julmat. Det senaste halvsekle har nyårsfirandets betydelse vuxit och fått en egen kultur och estetik. Man får numera se nyårsafton som en dags paus i julen – men det innebär verkligen inte att man ska slänga ut granen redan då. Julen varar inte till fasta, men väl till tjugonde-dag Knut den 13 januari. ■

Edward Blom är skribent, gastronom och kulturhistoriker.

VÄRD ATT MINNAS: RAGNAR JÄNDEL

Konsten att fånga daggdroppen

Ragnar Jändels naturpoesi inspirerade Harry Martinson och är värd att läsa för sin egen skull, skriver Tommy Olofsson.

ILLUSTRATION JULIA SZULC

”Fotnoternas män” kallar Tomas Tranströmer i en dikt från 1983, ”Codex” i samlingen *Det vilda torget*, de författare som är på väg att falla i glömska. Min landsman Ragnar Jändel (1895–1939) från Blekinge har på senare år börjat få svårigheter att fortleva ens i fotnoterna. Ett tecken på denna överlevnadskris är att han i Johan Svedjedals

bok om Harry Martinson, den 800 sidor tjocka *Min egen elds kurir* (2023), inte ens unnas en fotnot utan i förbigående bara räknas upp som en av flera arbetarförfattare som i likhet med Martinson drabbades av tuberkulos.

Annat var det förr om åren! Då var det närmast obligatoriskt att kritiker och litteraturvetare nämnde Jändel som föregångare och inspiratör för den

naturdiktning som den nio år yngre blekingen Harry Martinson kom att driva till mästerskap. Det var också så jag som gymnasist fick lära mig saken i Karlskrona i slutet av 1960-talet, i undervisning av den briljante Tingstensbeundraren Harry Clarhed, en lektor som till vardags var klädd i kavaj och fluga, och dessutom av en annan lektor, Stig Nilsson, i sin ungdom bonddräng i Ramdala, så småningom student

på Hermods, sedermera doktor i Lund på en avhandling om svenska ortnamn och slutligen docent i nordiska språk.

Våra gymnasielektorer höll hårt på vår landsändas egen regionala kulturkanon. I efterhand inser jag att de möjligen överdrev Jändels påverkan på Martinson en aning och att detta hade sin grund i att Jändel var en man som skrev om landskapet som omgav oss som bodde i östra Blekinge. Vi kände igen namnen på de byar, åar, bäckar, öar och havsvikar han nämner i sin diktning. Harry Martinson växte upp nio mil bort i samma landskap, i västra Blekinges inland. Frånsett Jämshög, som vi förstas kände till, var de flesta av de lokaliteter han nämner i sin diktning okända för oss och framstod som exotiska. Fanns de ens på riktigt? Vi trodde nog inte på allvar att det finns en by som heter Alltidhult och att det var där som Harry började i skolan 1914. Var det inte bara ett påhitt?

Jändel visade vägen för Martinson och lärde honom att se och besjunga vårt landskaps skönhet. Det var vad vi fick lära oss. Det är knappast troligt att gymnasisterna i västra Blekinge, i Sölvesborg och i Olofström, delgavs samma litteraturhistoriska perspektiv. Såvitt jag har hört är det heller ingen idrottshistoriker som nu för tiden hänvisar till gamla historiska fotbollsbragder av Saltö BK i Karlskrona eller Högsadal IS i Karlshamn för att ge en länshistorisk förklaring till att Mjällby AIF i suverän stil vinner allsvenskan 2025. Mjällbylaget är Listerlandets stolthet. Övriga blekingar ska hålla tassarna borta och inte sätta näsan i vädret.

Förhåller det sig på likartat sätt med Harry? Har inte vår Jändel i östra Blekinge betytt något för mästaren nio mil västerut?

Jändel växte upp under yttersta armod med sina föräldrar och fyra syskon i en liten stuga med ett enda rum. När han debuterade som poet 1917 gjorde han sig snabbt ett stort namn som den mest rödglödga revolutionäre diktaren inom arbetarrörelsens kommunistiska falang. Hans första diktsamlingar och de kampdikter han lät publicera i vänsterpressen under första världskriget och de närmaste åren efteråt frustar av ett klasshat som nog ingen annan svensk

”Som kampdiktare och rödglödga revolutionär är den unge Jändel extrem.”

diktare har kunnat uppamma, i varje fall ingen diktare av någorlunda format. Som kampdiktare och rödglödga revolutionär är den unge Jändel extrem.

Efter några år på barrikaderna drog sig poeten undan stridens hetta, besviken på den revolutionära vänsterns ständiga interna uppgörelser och sönderfall i den ena falangen efter den andra. Han inledde därmed den andra perioden i sin diktning, den som from och hängivet kristen poet. Psalmbokskommittén ville införa en av hans dikter, ”Kristus”, i den nya psalmboken, men det gick Jändel inte med på. Av sina forna revolutionsbröder kallades han öppet för ”klassförrädare”, men så långt som till att acceptera Svenska kyrkan var han inte beredd att gå åt andra hållet. Dock kunde Jändel inte värja sig emot att det uppstod något av en kult även kring hans fromma diktning, liksom det tidigare hade gjort kring hans revolutionära kamplrik.

Det tredje och sista steget i hans utveckling blev att han helt upphörde att beröra kristna och andliga motiv i sin diktning. Vad som till sist återstod var naturen, det blekingska kustlandskapet, Hallarumsvikens hemtama skönhet, blommor och blad, speglingar i havsvikens vatten. Inga strider mer! Och inget himmelrike i sikte! Både visionen om ett klasslöst samhälle och om himmelriket gick upp i rök. De sista åren satte sig den förut så stridbare Jändel som en tjuren Ferdinand och njöt fridsamt av att lukta på blommor.

I detta tillstånd översvämmades hans hjärta av kärlek till hembygden, en dyrkan av det blekingska kustlandskapet och av de människor som befolkar detta: ”Från Torhamns udde ner till Sissebäck / där är ett land, där bor ett ynglingssläkte, / kanske ej mindre svenskt än något annat, / fast sällan nämnt, där

om det svenska talas. / Det är ett släkte, eldigt, yverboret, / som vredgas lätt och tanklöst bruser ut, / men också fyllt av ömhet och av längtan, / ty folkets själ är landets egen själ. / Här är det blomsteräng och bäckars sus / och hårda böljeslag mot gråa hållar.”

Det är denna klorofyllkringvärvade blomstersångare borta vid Hallarumsviken i öster som enligt Blekinges egen regionala kulturkanon kom att betyda mycket för en sjöman från inlandet uppe i Jämshög i nordvästra delen av länet. När Harry Martinson hade mönstrat av från sina sju år som eldare på olika fartyg inom den svenska handelsflottan, skrev han inledningsvis mest bara om sina erfarenheter som sjöman och om sina intryck av resor längs fjärran exotiska kuster, men redan på 1930-talet och delvis parallellt med Jändel började han granska den svenska floran på närmare håll och blev i kraft av sin oefterhärmliga begåvning snart en naturlyriker av ännu vassare slag än sin vän och kollega vid Hallarumsviken.

Att Jändel åtminstone i ett tidigt skede betydde åtminstone en del för Harry Martinsons detaljerade naturbetraktelser är på olika sätt skönjbart. Det kan här räcka med att påminna om den dikt som Harry Martinson skrev som en hyllning till föregångaren och som han själv deklamerade på Jändels 40-årskalas på Café Cosmopolite i Stockholm. Dikten börjar med följande rader: ”Du, broder ifrån samma land, / konvaljblad, björnbärsstigar. / I själens barfotstid du kände där all kaprifolium vid havet, / hör minnet där! / Hör, själva daggen sjöng / med klockor: / din sång blev saft och dagg, / av gräsets själ du gav.”

Harry Martinson tilldelades 1974 Nobelpriset i litteratur ”för ett författarskap som fångar dagdroppen och speglar kosmos”. Konsten att fånga dagdroppen hade han utvecklat genom att inledningsvis ta intryck av sin blekingske landsmans sätt att närgånget se på naturen. Det är mer än tuberkulos som Harry Martinson har gemensamt med Ragnar Jändel. Detta är värt att minnas, liksom Jändels naturlyrik över huvud taget. ■

Tommy Olofsson är författare och professor emeritus i kreativt skrivande.

BREV FRÅN ... ICA

I väntan på två ton kaviar

Med hustruns detaljerade inköpslista i näven blir handlingen i den lokala livsmedelsbutiken en surrealistisk upplevelse. Av Richard Swartz

RICHARD SWARTZ är
journalist och författare

Och kom inte hem utan prästost fast det ska vara den med högre fetthalt och extrapris, annars får det bli grev i den där blåa förpackningen, och finns mozzarella till extrapris så köp inte, bara gummi, och den på äkta buffelmjolk är på tok för dyr.

Resten finns uppskriven här på lappen, säger min fru, och det ser ut att bli regn så ta vantarna på, och jag säger då tar jag väl dom i sämskskinn.

Men regn blir det inte och utanför Ica sitter en dam från Balkan bland sina platsäckar och säger hejhej med det där spetsiga e-ljudet som inte ens infödda stockholmare längre klarar av, vilket piggar upp mig något alldeles ofantligt, så i stället för mina tomburkar får hon ett hejhej tillbaka.

Nu ska vi se, säger jag, tar av mej sämskskinns-vantarna som egentligen är handskar, och läser på lappen: 2 t. kav. Med en sån lapp är jag nöjd. Var sak på sin plats till och med på Ica, tänker jag, och haffar i förbifarten en ung anställd alldeles intill smågodiset med famnen full av purjolök.

Finns kaviar?

Hur mycket?

Två ton, säger jag.

Två ton, svarar grabben. Då blir det att gå ut på lagret! Sagt och gjort, men tillbaka kommer han inte, varför jag vänder mej till en nästan likadan grabb och säger att jag väntar på två ton kaviar från lagret, varken mer eller mindre, ni menar väl två tuber, säger grabb nummer två, låt gå för det, säger jag.

Ska bli, säger han och försvinner ut på lagret varifrån han inte kommer tillbaka. I stället första grabben som säger tyvärr, kaviarn är slut för tillfället. Går det inte lika bra med räkost på tub eller kattmat?

Katt har jag ingen, säger jag. Hur förhåller det sej med räkostens fetthalt?

Kattpastejen är spetsad med konjak, säger grabben. Tål katten sprit?

Inte vad jag vet, säger jag. Men låt gå för två ton kattmat.

Ska bli, säger grabb nummer ett och försvinner ut på lagret varifrån han inte kommer

tillbaka. I stället grabb nummer två som säger tyvärr är Kalles kaviar slut. Men hur är det möjligt? säger jag. I morse läste jag i Icabladet om två tuber Kalles kaviar till priset av en.

Jajamän, sånt går fort se, säger grabb nummer två eller om det är ett. Så fort nåt bra hamnar i bladet tar det slut på nolltid. Falukorv till exempel. Men slå till på nåt annat, vetja. Idag e extrapris på både väffler å våtservetter, vilket får mig att komma ihåg prästosten, så jag säger låt gå för det, en meter falukorv kan inte bli fel.

Ska bli, säger grabben och försvinner ut på lagret från vilket den andre nu dyker upp och säger jag fråga tjejen på lagret, hon med katt alltså, å hennes klarar konjak om det inte blir mer än en burk om dan. Då tar vi två ton, säger jag, och så kommer den första eller om det är den andra grabben tillbaka från lagret och säger tyvärr säljs det inte i kilometer, han har hört sej för och menar väl falukorven, så jag säger låt gå för det. Men hur blir det nu med prästosten?

Vilken präst?

Den som står här på min lista, säger jag.

Har ni en lista? säger grabben. Ojdå.

Det kan du lita på, säger jag, inte så lite stolt över att vara så väl förberedd, fast egentligen min fru.

Han har en lista, säger den ena grabben till den andra som kommit tillbaka från lagret fast utan två ton kattmat. På listan e allt oppskrevet åt han.

Visst, säger den andra grabben. Folk måste ju veta vad dom ska köpa.

Så är det, säger jag.

Han köper kattmat fast han inte har nån. Nån katt alltså.

Det är grabb två igen.

Han har nog plånboken insydd i kalsingarna, säger ettan till tvåan. Det har dom ofta. Jag har själv sett 'et.

Får jag be om en prästost också, säger jag. Två ton. En med högsta möjliga fetthalt.

Utanför butiken säger jag hejhej till damen från Balkan där hon sitter på trottoaren, och först nästan hemma saknar jag mina sämskskinns-handskar som väl blivit kvar i vagnen inne på Ica, säkert redan omhändertagna, att mot beskrivning genast återfås av en stamkund som jag. ■

"Kaviarn är slut för tillfället. Går det inte lika bra med räkost på tub eller kattmat?"

Arkitektur, stad & stil

med Lars Anders Johansson

Att bygga hus i trä är ingenting nytt. Människor byggde de första trähusen redan under den yngre stenåldern, för 8 000–10 000 år sedan, och i Sverige har man hittat stolphål efter trähus byggda så tidigt som för 3 000–4 000 år sedan. Under större delen av vårt lands historia har trä varit det dominerande byggnadsmaterialet. Det var först under medeltiden som man började att bygga i sten, och då i huvudsak kyrkor och befästningar.

Därför är det en smula underligt att byggbranschen plötsligt lyfter fram bostadshus i trä som något nytt och spännande. Ett exempel: I Sickla utanför Stockholm planerar Atrium Ljungberg byggandet av ”världens största trästad”, ”Stockholm Wood City”.

Projektet väcker många frågor: Varför är namnet på engelska, och varför inkluderas Stockholm i namnet när stadsdelen ligger i Nacka kommun?

Men framför allt undrar man vad de menar med ”världens största trästad”. På vilket sätt överträffar Stockholm Wood City med 2 000 bostäder i en handfull flerfamiljshus norska Bergen, vars historiska trähusbebyggelse omfattar över 10 000 trähus och klassas som världsarv av Unesco? Eller Kyoto i Japan med över 15 000 bevarade trähus. Eller, för att ta ett modernare exempel, Skellefteå med 1 500 nya trähus planerade till 2030.

Det unika med Stockholm Wood City tycks varken vara antalet hus, mängden bostäder eller stadsdelens utbredning, utan att man bygger en stadsdel i trä som helt saknar den charm som gör trähusbebyggelse så uppskattad.

Det blir en trästad som efterliknar betong, glas och stål.

I samband med industrialiseringen på

”Man bygger en stadsdel i trä som helt saknar den charm som gör trähusbebyggelse så uppskattad.”

1800-talet revs många svenska trästäder och ersattes av pampiga stenstäder av det slag som vi känner från de centrala delarna av Stockholm, Göteborg och Malmö, Norrköping, Sundsvall och Gävle. Den trähusbebyggelse som överlevde denna rivningsvåg är idag mycket uppskattad, både av de boende och av turisterna: Trosa, Söderköping och Sigtuna är några sådana exempel.

I Göteborg finns Haga med sin bevarade trähusbebyggelse i tre våningsplan, och i stadsdelarna Majorna och Bagaregården finns de typiska landshövdingehusen, med sockelvåningar i sten eller tegel och de övre våningarna i trä. En mycket uppskattad byggnadstyp som på senare år fått något av en renässans i och med att Göteborg återupptäckt sin historiska identitet.

Trä är ett utmärkt byggnadsmaterial, tillgängligt på många platser, lätt att bearbeta och motståndskraftigt.

Ur ett hållbarhetsperspektiv är det också att föredra eftersom det är ett förnybart material som binder koldioxid medan det växer och skapar förhållandevis lite utsläpp. Det finns således många skäl att bejaka byggsektorns nyväckta intresse för trä.

Vad som däremot finns skäl att ifrågasätta är överförandet av det föräldrade modernistiska formspråket till den nya trähusbebyggelsen. Det

finns en lång, variationsrik och levande tradition av att bygga hus i trä. Hållbara konstruktioner har utvecklats genom århundraden, ja genom årtusenden. Man behöver inte uppfinna hjulet på nytt, än mindre kopiera ett formspråk från 1900-talets byggande i betong, när det finns ett etablerat och uppskattat formspråk för trähus.

Stockholm Wood City – förhoppningsvis kan någon barmhärtig själ förmå dem att ge stadsdelen ett svenskt namn istället – blir inte världens största trästad.

Däremot kommer den säkerligen inte att göra någon skada inklämd bland den gamla industribebyggelsen i det som nu är Sickla köp kvarter.

Men på andra ställen skulle en mer traditionell trähusbebyggelse pryda sin plats. Möjligheterna till regional variation är outsinliga.

Här har byggherrar och kommunpolitiker fantastiska möjligheter att ”sätta kommunen på kartan”. Ett trähus i Skåne behöver inte se ut som ett trähus i Ångermanland.

I Matfors utanför Sundsvall finns företaget Jupiter & Gran, som specialiserat sig på att rita just trähus i stor skala inspirerade av traditionell stadsbebyggelse. Det går med andra ord att bygga stort, tätt och i trä, utan att göra avkall på träets estetiska kvaliteter. ■

Lars Anders Johansson är författare, journalist och driver podden Budoarstämning.

MELLAN RADERNA

Vuxna skyfflar över ansvaret på barn

KATARINA BARRLING
är docent i statskunskap
vid Uppsala universitet.

”Även en
genomsnittlig
53-åring om-
ges av digitala
föräldrafunk-
tioner som
påminner om
att dricka vat-
ten eller ringa
mamma.”

Årets julklapp är en vuxenleksak. Det har väckt en del syrliga kommentarer, men här finns en god tanke, och att bejaka det lekfulla är inte ett tecken på omognad utan på liv. Inför förra julen förespråkade jag på denna sida fler gungor, och jag skriver gärna under på att det finns en mening bortom det gravallvarliga. Så långt ett utmärkt val av julklappskommittén, även om jag förstås hade hoppats på gungan.

Men det finns ett men. Problemet uppstår när vuxna flyr ansvar i lekens namn. Själva ordet ”vuxenleksak” stärker intrycket av vuxna som en invasiv art som breder ut sig i barndomens känsliga biotop. Det handlar om samhällsliga strukturer, som få av oss (undertecknad inräknad) kommer undan.

Ta till exempel teknikens under. Det är vi vuxna som strösslar våra sms med allt skojigare emojis. De unga nöjer sig med ett stramt ”OK”. Det är knappt de ens sätter punkt. Möjligen tror de att punkt, semikolon och andra skiljetecken är ännu en grupp lustiga figurer som deras lekfulla föräldrar hittat på?

Och numera omges även en genomsnittlig 53-åring av diverse digitala föräldrafunktioner som påminner om att dricka vatten, ringa mamma eller stanna bilen för en kaffepaus. Rökraster verkar dock vara uttrangerade, dem får man ta ansvar för själv. Det är möjligt att det i något led återfinns mänsklig hjärnaktivitet bakom allt detta, men säker kan man inte vara. Kanske är det via dessa välvilliga stödstrukturer som AI till slut tar över världen?

Vuxenvägran märks också i arbetslivet. ”Tack och lov att jag inte är chef”, brukar jag tänka när jag hör dem som är just detta berätta hur de dagligen brottas med uppdraget att få sina medarbetare att vilja arbeta. Utöver Excelblad och lönelistor behöver chefen numera ägna tid åt motivationsskapande åtgärder och förståelse för varje medarbetares personliga livssituation, inklusive ett generöst överseende med vederbörandes behov av att göra någonting annat än att arbeta, eller medarbeta för den delen.

Som om det inte vore nog tillkommer livsstilsinfantilismen. Vuxna har blivit som Ragnar i SVT:s gamla barnprogram *Farbror* som inte vill

va’ stor. Att göra saker som hör det vuxna livet till kallas nervöst för att samla ”vuxenpoäng”, som om man behövde bifoga en ursäkt varje gång man berättar att man gift sig eller köpt en dammsugare.

För barnen är världen desto allvarligare: de tilldelas leklöshet i frihetens namn. Och ansvar. Det är som om vi tänkt att eftersom frihet är något så gott vill vi förse barn med mer av den än de bett om. Innan de kan gå eller tala lämnas de ensamt fria i sina digitala universum, med skärmen som enda sällskap. När de kommer till skolan blir de projektledare och förväntas hålla i sina egna utvecklingssamtal, medan lärare (eller ”mentor”) och förälder andäktigt lyssnar. Man behöver inte vara Jean-Paul Sartre för att inse att frihet också innebär ångest. Den läggs nu på barnen, i all välmening.

Enligt samma logik fick den (inledningsvis) 15-åriga Greta Thunberg bära den samlade mänsklighetens öde på sina axlar. Därmed kunde vi vuxna fortsätta leva ungefär som vi alltid gjort, om än med den förmildrande omständigheten att vi på flyget till Thailand uttryckte vårt stöd för Greta.

Det var ett tag sedan nu, men processen fortsätter. När detta skrivs diskuteras fängelsestraff för 13-åringar. Oavsett hur man betraktar åtgärden eller orsakerna till att barn som knappt lämnat mellanstadiet springer runt med pistoler och handgranater, kvarstår att det är vuxna som skapat en värld där de faktiskt gör det. Det är svårt att inte se världen i svart vissa dagar.

Och kanske är det ändå inte frihetsskapande att lämna blöjbarn ensamma i skärmvärlden, eller låta dem leda sina utvecklingssamtal.

Möjligen har vi i vår iver att distansera oss från preussiska uppfostransmodeller i spannet från Prussiluskan till biskop Vergéus skapat ett annat ont: ett samhälle som behandlar vuxna som barn och barn som vuxna. Det är också en helvetesvariant.

Så vuxenleksak eller ej, vad man framför allt skulle önska sig till jul vore en kungörelse om Årets *barnjulklapp*. Och då framför allt vad den inte är – en digital verksamhetsplan eller ett batteri av valmöjligheter. God jul! ■

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÄGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster.

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små liverna som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iransfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs hela medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youm tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Saba News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kablät ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär«

återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögnen.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet

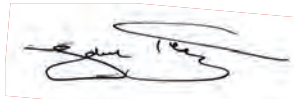
likställa propagandister i terrorrörelsers tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadist, islamist och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel. ■

»Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du 3 månader (12 nr) för **198 kr**. Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet

Skanna QR-koden eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

ENGELSBERG IDEAS ACCESS TO EXCELLENCE

Engelsberg Ideas is home to great writing from leading thinkers on history, culture and geopolitics, featuring essays, notebooks, reviews, and historical portraits.

Read more and sign up for our newsletter on:
www.engelsbergideas.com

ENGELSBERG IDEAS